memorii/jurnale/convorbiri

Annie Bentoiu

TIMPUL CE NI S-A DAT

Memorii
1944–1947

book
UMANITAS

ANNIE BENTOIU

TIMPUL CE NI S-A DAT

Memorii 1944-1947 *

Ediţia a doua

HUMANITAS

ANNIE BENTOIU (n. 1927), fiica unui medic român şi a unei elveţiene din cantonul francofon Vaud, şi-a petrecut copilăria alternativ în Bucureşti şi Olteniţa. Liceul la foarte tradiţionala Şcoală Centrală de Fete din Capitală; studii universitare la Facultatea de Drept; cursuri de literatură şi istorie la Institutul Francez din Bucureşti. Căsătorită din 1949 cu compozitorul Pascal Bentoiu. Perfect bilingvă, a publicat în franceză traduceri din literatura română şi (la Lausanne, Editions de l'Aire) mai multe volume de poezie şi proză poetică: *Poèmes I, Poèmes II, Dix meditations sur une rose, Phrases pour la vie quotidienne, Voyage en Moldavie.* În limba română i-au apărut un roman de debut *(Strada Mare,* EPL, Bucureşti, 1969) şi câteva traduceri din franceză. A publicat în primă ediţie cele două volume de memorialistică intitulate *Timpul ce ni s-a dat* la Editura Vitruviu (în 2000, respectiv 2006).

Colecţie coordonată de

OANA BÂRNA

Coperta

IOANA DRAGOMIRESCU MARDARE

Pe copertă

Autoarea în 1954

© HUMANITAS, 2007

ISBN 978 – 973 – 50 – 3011 – 7 (pdf)

EDITURA HUMANITAS
Piaţa Presei Libere 1, 013701
Bucureşti, România
tel. 021/408 83 50
fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online:
tel./fax 021/311 23 30
e-mail: vânzări@libhumanitas.ro
www.libhumanitas.ro

VARIANTA V1.0
NOIEMBRIE, 2021

I

Împlinisem şaptesprezece ani şi eram, ca destule fete prea protejate din generaţia mea, mult mai copilăroasă şi mai nerealistă decât cele de azi.

După bombardamentul din 4 aprilie 1944, părinţii mei părăsiseră locuinţa din Bucureşti pentru a reveni la Olteniţa, orăşelul de baştină al familiei, unde în acea vară se retrăseseră şi alte rude, sau îşi trimiseseră copiii. O mulţime de bucureşteni, de altfel, făcuseră la fel: zona părea mai puţin ameninţată decât altele. Vara se scursese pentru noi, adolescenţii, ca o foarte lungă vacanţă (nu se predase ultimul trimestru), ocupată cu lectură multă, plimbări cu bicicleta şi nesfârşite partide de ping-pong.

De câteva ori văzuserăm trecând pe cer, dimineaţa, triunghiul gâştelor sălbatice de oţel care sclipeau argintiu, ducând moarte altora. O clipă, ne simţeam străbătuţi de un fior îngheţat. Apoi uitam. De la acel prim şi unic bombardament care ne cruţase, ucigând pe alţii la doi paşi de noi, eram fataliști. Cel mult ne simţeam recunoscători sorţii: ea ne lăsa să vieţuim liniştiţi, într-un orăşel de care nu se sinchisea nimeni, pentru că încă nu se afla în calea nimănui.

În vara anului 1941, când în oraş funcţionaseră trei spitale militare unde lucram cu toţii, mici şi mari, intraserăm în contact nemijlocit cu suferinţa şi cumplitele sacrificii ale războiului. Dar linia frontului se îndepărtase şi acum, pe măsură ce se apropia din nou odată cu retragerea germană şi a noastră, era din ce în ce mai limpede că într-un fel sau altul vom ieşi din război, vom cere armistiţiu şi gata.

Într-o margine a oraşului era cantonată o unitate germană: oamenii ei nu se prea vedeau pe stradă, cel puţin pe partea din Strada Mare, fără magazine, unde locuiam noi. Într-o dimineaţă când jucam ping-pong, unul dintre ei a intrat în curtea unde era întinsă masa, la umbră, şi a cerut nişte apă de băut. Apoi s-a aşezat pe bancă şi s-a uitat un timp la noi

cum jucam.

Băieţii – cel mai mare avea vreo cincisprezece ani – s-au strâns în jurul lui şi au început cu el un fel de conversaţie. Eu îmi continuam jocul şi doar i-am aruncat o privire. Nu ştiu ce grad avea: mic, probabil. N-avea nimic de viking: era bătrâior şi cu părul închis la culoare.

După ce a plecat, i-am întrebat pe băieţi ce tot avuseseră de vorbit cu el.

— Era amărât, mi-au spus ei. A zis: „Ştiu eu că voi, românii, nu ne iubiţi pe noi”.

Ţin minte că fraza m-a iritat. Poftim, mai voiau să fie şi iubiţi, după câte ne aduseseră pe cap!

Personal, nu schimbasem niciodată vreo vorbă cu niciunul. Reichul, *die Wehrmacht* erau noţiuni globale, violent detestate, dar în abstract. *God save the King,* care era şi imnul elveţian, a fost singura bucată pe care execrabila mea memorie muzicală a reuşit s-o reţină în doi ani de lecţii de pian. La internat îl cântam cu fetele pe ascuns, în anumite recreaţii, în sala de gimnastică.

În oraş, exact ca la Bucureşti, militarii germani circulau pe străzi într-un fel impermeabil, populaţia nu se uita la ei, nici ei la trecători. Auzisem că fuseseră peste iarnă nişte petreceri cu dans şi altele asemenea; tinerele care participaseră la ele erau judecate foarte sever, „compromise”; una dintre fete, mai cunoscută, chiar plecase din târg, dar poate era doar o coincidenţă. În uniforma lui gri-verzuie, acel om însetat – vreun rezervist – a fost prima prezenţă care mi s-a părut umană, de cealaltă parte a baricadei.

Şi a venit seara de 23 august.

Comunicatul a fost citit la radio pe la nouă sau zece seara. L-am ascultat în tăcere; ai mei au trecut imediat la emisiunile străine, pe care seară de seară aveau răbdarea să le asculte ceasuri întregi. Urechea lor devenise un filtru extrem de sensibil, neglijând bruiajul care mă exaspera. Postul lor preferat era Sottens, elveţian şi neutru; singurul obiectiv, afirma tata. Comentatorul politic al acelor ani, René Payot, avea o minte ageră şi informaţia lui părea extinsă imparţial.

Poate că tot Sottens au ascultat şi în seara aceea. Eu i-am lăsat lângă aparat şi am ieşit pe verandă.

Mă ţin minte aşezată pe ceva scund – un scăunel sau chiar treptele verandei – cu faţa spre grădină şi capul în mâini, într-o tăcere absolută. Era o noapte senină de vară, aparent ca toate celelalte. Ceea ce mă stăpânea era un fel de angoasă tulbure, fără formă. Principala imagine care-mi venea în minte era cea a unui zăgaz care se rupe. Suportată cu iritare şi ostilitate, prezenţa nemţilor de fapt ne apărase. Odată cu dispariţia lor, ne aflam în calea unui puhoi pe care mai mult îl presimţeam decât mi-l imaginam efectiv.

Ce ştiam, la urma urmei, despre ruşi? Nu mare lucru, ţinând socoteala de faptul că propaganda germană nu putea fi crezută pe cuvânt. Înainte de război, dincolo de Nistru totul era tulbure. De acolo veneau doar veşti confuze şi înspăimântate. Cuvântul „bolşevic” era încărcat cu conotaţii sângeroase şi trezea un fel de groază. Romanul lui Gib Mihăescu, *Rusoaica,* încercase să creeze o mitologie bizară, atractiv-repulsivă, a femeii ruse; la fel procedase un roman de serie, cu multe sugestii erotice, de Octav Dessila, *Zvetlana.* În biblioteca părinţilor un roman de Blaise Cendrars, *Moravagine,* situat în Uniunea Sovietică în anii douăzeci, descria o lume de beţie şi haos: nu reuşeam să-l termin. Mai era o biografie a lui Stalin în tinereţe, scrisă de Boris Suvarin, care-l zugrăvea ca pe un simplu asasin cu simbrie. Cuvântul „colhoz” (care se scria adeseori cu k), circula încărcat şi el cu conotaţii de neexplicită teroare. Din câte ştiam, familiile de refugiaţi refuzau să-şi amintească prea clar grozăviile prin care trecuseră; poate că se temeau încă. Mai fusese şi un film italian în două serii, la care vărsasem multe lacrimi: *Noi, cei vii* şi *Adio, Kira.*

Nu ştiam că *Noi, cei vii* era un citat din Epistola întâia către Tesalonicieni, nici că peste decenii un roman rus cu premiul Nobel avea să ne readucă în memorie, precise, imaginile filmului.

Oricum, armatele noastre luptaseră împotriva lor şi pe pământ rusesc; acum erau ei pe pământul nostru, iar noi ne pomeneam „alături de armatele aliate”. Cum se vor petrece

lucrurile? Până acum se folosise mereu formula „prietenia româno-germană” care era, fără îndoială, o minciună. Acum ce vom spune? Altă minciună? „Aliaţii” fuseseră fără îndoială, în chip constant, polul simpatiilor noastre; dar foloseam cu ei o optică selectivă. Iubeam Franţa, Anglia, America. Pe ceilalţi nu-i vedeam, nu voiam să-i vedem.

Acum le deschideam graniţele şi-i vom lăsa să treacă. Ba mai mult, vom lupta alături de ei pentru Transilvania; era aici un argument decisiv, care nu se discuta. Şi totuşi: oare aceiaşi ofiţeri, care luptaseră în Rusia, vor comanda acum tirurile în sens opus? Erau ei marionete sau oameni? Vom cădea în spatele nemţilor; nu ne mulţumeam, aşadar, să-i trădăm, vom şi trage în ei. Mi-am adus oare aminte de acel neamţ amărât, poate mai mult speriat decât însetat, din acea dimineaţă cu soare? Nu ştiu. Exista o componentă neloială în acel act, şi mi se părea că într-o ordine morală superioară ea va trebui plătită într-un fel. Dar, desigur, războiul nu este şi nu poate fi leal; istoria nu e nici logică, nici frumoasă şi cu atât mai puţin morală. Decât, poate, pentru cel care o citeşte ca pe o poveste de demult.

Mi-am petrecut seara în această apăsare tăcută, parte înfrângere şi ruşine, parte încremenire în faţa irevocabilului. Noaptea era senină, stelele sclipeau la locul lor, se auzeau câinii, o adiere de vânt. Viitorul era mai incert ca niciodată. Făcuserăm cu toţii un gest, necesar, se vede, prin care se încheia o perioadă şi începea ceva în întregime necunoscut.

A doua zi am aflat cu uimire că în unele case fusese o bucurie şi un chef grozav. Printre altele, pare-se, la unchiul Mitică, fratele mai în vârstă al tatii. Era de înţeles: avea trei băieţi, iar fiul său cel mai mare, artilerist, făcuse toată campania din Rusia, îmbolnăvindu-se în tranşee de un reumatism grav. Dar războiul continua, aveau să mai fie morţi şi răniţi, familii îndoliate, pământ pustiit. Se băuse, se dansase, antren fusese din plin şi în multe alte locuri.

Dimineaţa tata a plecat la Bucureşti să vadă cu ochii lui „care e situaţia”. Eu am uitat de acea seară de anxietate, mi-am zis că poate „cei mari” ştiu mai bine decât mine, mi-am văzut de lecturi şi de bicicletă ca mai înainte. E ciudat în ce

irealitate pot trăi unii adolescenţi. Între unsprezece şi treisprezece ani reacţionasem pasionat şi cu revoltă la evenimentele de atunci: Cehoslovacia, Polonia, Franţa. După căderea ultimei şi mai ales după intrarea noastră în război, încetasem total să mă mai interesez de politică şi de istorie. Mi se părea că ne cufundăm într-un abis de neînţeles, iar soluţia mea personală fusese să evadez; scriam basme şi poezii franţuzeşti, cultivam un soi de optimism superficial şi forţat, alternând cu perioade secrete de disperare: tablou de adolescenţă cât se poate de obişnuit.[1]

Câteva zile mai târziu, la întoarcerea tatii, îi ascultam povestirile cu nesaţ şi cu gura căscată. Bombardamentele nemţeşti îl obligaseră să stea mai multe ore în adăpostul din clădirea Băncii Naţionale, pe Ştefan cel Mare; nu mai ştiu, poate chiar dormise acolo. Bucureştiul fusese bombardat cu străşnicie, mai dur chiar decât în acel 4 aprilie de neuitat, în care călcasem pe trotuare acoperite cu sticlă pisată şi privisem case despicate de sus în jos, cum aveam să revedem doar patruzeci de ani mai târziu, la cutremurul din 1977. Se dărâmase acum minunata clădire a Teatrului

[1] Astăzi, recitind cele scrise mai sus, sunt frapată de amestecul de naivitate şi intuiţie corectă din gândurile mele de atunci. Impresia de „zăgaz care se rupe“ era exactă şi totul, de atunci încoace, ne-a confirmat-o. Dilema în care presupuneam că se aflau militarii nu se poate să nu fi existat la unii dintre ei şi s-a căutat, probabil, să se trimită unităţi noi, nu chiar cele care luptaseră pe frontul de Răsărit. In sfârşit, problema „trădării alianţelor“ rămâne destul de complexă. Ea ne este reproşată şi astăzi. România liberă de ieri, 27 octombrie l996, reproduce, cu privire la eventuala noastră intrare în NATO, o declaraţie făcută de George Friedman, directorul Institutului de Cercetări Geopolitice din Louisiana, cotidianului budapestan Nepszabadsag: „România şi-a schimbat prea des aliaţii şi a învrăjbit marile puteri unele împotriva altora şi de aceea nu se bucură de încrederea Occidentului şi a SUA.“ Adevărul este că şi regimul nazist, şi cel sovietic erau duşmanii noştri obiectivi. Unul ne luase Basarabia şi Bucovina, celălalt Ardealul; amândoi ne-au ocupat pe rând. Din punctul nostru de vedere, a ne lupta cu fiecare era legitim, iar alianţele n-aveau cum să fie „sincere“ cu niciunul din ei. Un om atacat din două părţi în acelaşi timp nu poate fi criticat dacă se aliază temporar cu unul din atacanţi împotriva celuilalt, cu scopul final de a scăpa de amândoi.

Naţional, în care aplaudasem cu atât entuziasm *Apus de soare, Cocoșul negru* şi multe alte spectacole (ce neuitată privelişte oferea sala în roşu şi aur, adâncă, neverosimil de îngustă şi totuşi somptuoasă, privită fie de jos, fie de sus! O replică a sălilor de spectacole austriece şi germane ale veacului trecut, pe care le privim astăzi la televizor cu admiraţie şi o undă de nostalgică invidie). Nemţii se apărau din toate puterile la Băneasa. Convoaie întregi se retrăgeau în goană, soldaţi izolaţi erau prinşi în sate, ici şi colo. Reprezentantul diplomatic al Germaniei se sinucisese împreună cu secretara lui. În Bucureşti apăruseră ziare cu frontispiciu nou, cu câte o singură foaie, ca o ediţie specială; lucrurile erau confuze şi periculoase. Nemţii ne acuzau că i-am trădat; nu puteam să nu le dau dreptate. Că ei începuseră, că ei umpluseră Europa cu foc şi cu sânge, că fără nebunia lor poate nu s-ar fi întâmplat nimic, asta era altă poveste, la fel de adevărată.

Au mai trecut câteva zile şi au venit ruşii.

Eram în casă, dimineaţa, când am auzit-o pe Maria strigându-mă:

— Domnişoara Nini! Veniţi repede că au venit ruşii, să-i vedeţi ce frumoşi sunt!

Am coborât cele două etaje întrebându-mă ce însemna acea frază ciudată şi cum trebuia luată. Poate de aceea îmi răsună şi acum în urechi. Pe trotuar, am rămas nemişcată multă vreme în tăcere, ca şi alţii, şi am privit.

Pe Strada Mare se scurgea un şuvoi de căruţe care înainta extraordinar de încet. În fiecare un grup de militari, bărbaţi şi femei, stăteau aşezaţi sau prăvăliţi pe un neverosimil calabalâc de „efecte” şi de arme; unul dintre ei mâna caii. Culoarea generală a uniformelor, a obiectelor, a cailor şi a căruţelor părea să fie aceeaşi, cea a pământului, a prafului. Ruşii nu se uitau la noi; erau cufundaţi într-o indiferenţă sau o oboseală atât de adâncă încât nimic şi nimeni nu-i mai putea atinge. Unii dintre ei cântau: nişte coruri pentru noi ciudate, corect intonate pe două voci, în care bărbaţii luau terţa superioară pentru acompaniamentul melodiei principale, nu cea inferioară cum eram obişnuiţi noi. Chiar auditiv deci

impresia era stranie, deşi mai plăcută decât imaginea vizuală. Dar principalul acompaniament era sunetul continuu al roţilor pe caldarâmul pavat cu pietre, un sunet care părea, în forţa şi continuitatea lui, o curgere de metal şi pietre rostogolite, un sunet nemaiauzit şi nesemănând cu nimic. Îl ţin minte pentru că n-a încetat toată ziua şi toată noaptea, ba chiar şi toată ziua următoare. Îl auzeam în somn şi de câte ori mă trezeam. Şi nu se mai termina.

Trecătorii opriţi pe marginea trotuarului se uitau un timp, după care se îndepărtau şi-şi continuau drumul în tăcere. Nu manifestau nici bucurie, nici ură: ce-o fi fost în sufletele lor, al fiecăruia dintre ei, mi-e cu neputinţă să imaginez. Ştiu doar ce era într-al meu: o milă fără margini, luptându-se cu o frică fără nume.

Ne-am întors sus în casă – era o zi de vară caldă, senină, cum aveau să mai fie sute şi mii –, închizând instinctiv poarta de fier cu mult mai multă grijă ca de obicei. Unchiul Ionel stătea pe trotuarul asfaltat din faţa casei şi, după cum am aflat ulterior, la întrebarea pusă de un ofiţer sovietic a răspuns într-o rusească fantezistă că în casa noastră stă un „polcovnic”, ceea ce, dată fiind şi alura impozantă a clădirii, ne-a scutit pe moment de orice neplăceri. Altă dată a coborât şi tata, în vechea sa uniformă de medic militar din timpul concentrărilor şi mobilizărilor „pe loc”.

Într-adevăr, curând lucrurile s-au schimbat. Poate chiar din prima seară. Au fost aduse la noi cele două verişoare de o vârstă cu mine – Ţuş şi Veronica – şi am stat închise vreo trei zile în partea din spate a casei, fără să avem voie să scoatem nasul afară. Zvonurile erau contradictorii: ba că soldaţii ruşi erau ţinuţi din scurt şi pedepsiţi dacă se arătau agresivi; ba că cereau alcool peste tot, până şi în farmacii, unde-l dădeau imediat pe gât, lucru nemaivăzut; că întrebau de ceasuri şi de „hazaică”; pe scurt, a doua zi, nefiind lăsate nici să ne uităm pe geam, ne-am suit în pod şi am examinat priveliştea cu un binoclu mic pe care tata îl întrebuinţa la curse.

Toţi negustorii lăsaseră obloanele şi oraşul părea sub stare de asediu. Nu se vedea nimeni pe străzi. Panică nejustificată? Incidente reale? Şi una, şi alta, probabil. Când lucrurile s-au

mai liniştit şi ne-am putut vedea unii cu alţii, am aflat oarecare ştiri. Căpeteniile lor fuseseră cazate la unchiul Mitică, unde se găsea în acel moment doar Mişu, fiul cel mai tânăr, proaspăt numit judecător local în acea vreme. Raporturile au fost aparent civilizate: li s-au pregătit aşternuturi, mese îndestulate, li s-a procurat vin şi au fost şi momente de destindere, deşi comandantul nu-şi scotea gazda din „burjui”, cuvânt pronunţat pe un ton atât de dispreţuitor încât aceleia nu-i venea deloc la îndemână. Mişu le-a organizat chiar o excursie în pădurea de la Ciornuleasa; a trecut şi printr-un moment de panică, observând că-i dispăruse o armă de vânătoare şi a fost nevoie de întreaga înţelepciune a unui ofiţer de-al lor, mai abordabil, ca să şi-o recapete. Unitatea trebuia să plece spre Bucureşti, apoi spre Ploieşti; comandantul unităţii aflase că după aceea el, personal, avea să fie trimis acasă. (Probabil că-l aştepta şi pe el soarta tuturor celor care luptaseră pe frontul european, dar cum putea el, atunci, s-o presupună?). La plecare, un soldat care îngăima câteva cuvinte pe româneşte l-a luat pe Mişu la o parte şi i-a sărutat mâna, aproape plângând: „La voi încă bine... la noi foarte rău!”

Totuşi lucrurile, încetul cu încetul, şi-au reluat cursul normal. Un an mai târziu, când noi eram la Bucureşti, nişte unităţi ruseşti aveau să se întoarcă în oraş; au fost cazaţi şi la noi (venise guvernul Groza), lăsând în urmă cioburile paharelor de cristal şi urmele unui reşou aprins pe luciul unei măsuţe Louis XV. Dar ce fleacuri erau astea în ochii lor pe lângă ceea ce văzuseră, ca şi în ai noştri pe lângă grozăviile petrecute prin ţară şi despre care aveam să aflăm, puţin câte puţin, în tot cursul toamnei!

Până aici toate, în acel august, erau de înţeles; mintea mi s-a oprit însă la primul comunicat al Marelui Stat-Major sovietic privind locurile pe care le cunoşteam atât de bine: Olteniţa şi alte câteva oraşe, pretindea comunicatul, fuseseră „eliberate după lupte grele”, ceea ce constituia o victorie însemnată a Armatei Roşii.

„Lupte grele” după trecerea ţării, cu arme şi bagaje, în tabăra rusească şi retragerea precipitată a unităţilor

nemţeşti? „Lupte grele”, tăcerea anxioasă a paşnicilor trecători de pe Strada Mare, care priviseră trecerea căruţelor, cu dezolanta lor încărcătură, întrebându-se dacă nu cumva se prelingea sub ochii lor o imagine a propriului lor destin? Comunicatele germane fuseseră şi ele de o grandilocvenţă şi de o brutalitate revoltătoare, dar se bazau pe câte un fapt real; aici parcă se depăşise un prag, intrându-se într-o realitate paralelă şi de-a dreptul fantastică.

Am primit scrisori îngrijorate de la prietenele mele risipite în refugiu prin ţară. Le-am răspuns făcând haz, dar n-am putut să uit – a fost prima mea întâlnire cu minciuna care avea să fie, de atunci încolo, omniprezentă.

Iar chipurile din căruţe, cu apatia lor până dincolo de moarte, aveau să mă urmărească de câte ori cercetam cu gândul lumea de dincolo de Nistru. Suferinţa acelor oameni o percepusem întreagă, dar nu şi cauzele ei; o atribuisem în primul rând războiului, neputând bănui – cum aş fi putut! – că el fusese pentru poporul rus o paranteză relativ mai curată, o vreme de realitate regăsită; aspectul jalnic al acelei „armate victorioase”, mizeria ei de nespus, asociaţiile involuntare cu imagini de hoardă, de străfunduri asiatice, pe care încercam să le resping, învinovăţindu-mă de neînţelegere şi de prejudecăţi grosolane, toate aveau să-mi zacă intacte în memorie, trezindu-se arar, dar mereu aceleaşi, ca un fel de emblemă a unei lumi înfricoşătoare şi de neînţeles.

Şapte-opt ani mai târziu, în vremea când lucram la fabrică, mi se întâmpla să mă întreb cu groază şi cu un sentiment sfâşietor de milă: *ei* cum au rezistat? *Ei* de două generaţii trăiesc aşa, cum au putut supravieţui? Îi simţeam pe toţi ruşii ca pe nişte fraţi, le plângeam soarta împreună cu a noastră; dar bănuiam totodată că mă înşelam socotindu-i pe toţi asemănători între ei, că mila mea era justificată pentru unii, nepotrivită pentru alţii şi că nu voi ajunge poate niciodată să-mi explic cum, şi de ce, şi în ce fel toate acestea au putut să se întâmple.

*

Cândva, în acele zile din septembrie, am fost şi eu cu tata la Bucureşti: îmi pare că îmi simt şi acum mâinile reci, ca atunci şi ca în după-amiaza în care, tot cu el, mersesem pe calea Griviţei plină de dărâmături şi de cioburi, după bombardamentul din 4 aprilie. Mă revăd intrând cu el la Continental, restaurantul cu amintiri din copilărie, acum aflat peste drum de un morman de ruine, cele ale fostului Teatru Naţional. Se auzeau din când în când pocnete de armă; ni se spunea că noaptea sunetul lor e continuu. Era o mare înghesuială şi o mare dezordine; în timpul războiului localul fusese pus, ca şi hotelul, la dispoziţia nemţilor, iar acum, redat (temporar) bucureştenilor de câteva zile, funcţiona haotic. Nicio asemănare cu stilul liniştit, impecabil, de mare ţinută de dinainte de 1940.

Aveam foarte clar în minte o dimineaţă de duminică în care tata mă luase de la internat. Aveam vreo doisprezece ani; intrasem în restaurant după el, cam jenată de uniforma mea de şcolăriţă. Era devreme, marea sală de mese era aproape goală; lumina juca pe feţele de masă albe şi în tăietura paharelor intacte. Tata a salutat, înclinându-se adânc, un domn în vârstă care prânzea singur la o masă; acela i-a răspuns ridicându-se în picioare. Iar tata, după ce ne-am instalat şi noi la o altă masă, mi-a explicat nu fără umor: „Vezi ce înseamnă politeţea? Acela este domnul Iuliu Maniu. Desigur, eu l-am salutat întâi, fiind mai tânăr şi mai puţin important; dar dânsul, care în privinţa asta este extraordinar, s-a sculat în picioare pentru că eram cu o doamnă – adică tu...”

Asta se petrecuse înainte de război; erau vreo şase ani de-atunci. Acum de-abia am găsit unde să ne aşezăm, iar mesele erau atât de apropiate încât se puteau auzi conversaţiile de la una la alta. Ţin minte un glas bărbătesc spunând fără patimă, dar ca pe un adevăr indiscutabil, o frază pentru mine de neconceput: „Ascultă-mă pe mine, în ţara asta singura grupare curată şi bine intenţionată a fost cea legionară!” Faţă de atmosfera în care crescusem, era o frază dintre cele mai stranii; era însă doar un început, stranii aveau să fie din ce în ce mai multe întâmplări, din ce în ce

mai multe fraze.

Toamna a fost prea plină de solicitări de alt ordin ca să mai fiu foarte atentă la cele ce se întâmplau. Se hotărâse că vom locui din nou la Bucureşti; rămăsese neocupat apartamentul închiriat de nişte prieteni plecaţi în toamna lui 1942 în Europa occidentală şi care scriau că nu au de gând să se întoarcă; părinţii fetei tot mai sperau că se vor răzgândi şi intenţionau să le păstreze apartamentul aşa cum era: ca atare, se oferiseră să ni-l subînchirieze. Soluţia părea excelentă şi pentru unii, şi pentru alţii; avea acel aer de provizorat care convenea tuturor, într-o situaţie mai mult decât fluidă. Eu vedeam doar fericita ocazie de a-mi continua şcoala fără a trebui să reintru la internat; apartamentul, în întregime mobilat, îmi amintea de iarna petrecută în copilărie într-un apartament similar la „Hotel Esplanade”, un hotel în stil Belle Époque, vizavi de „Cartea Românească”, adică la intersecţia străzii Academiei cu Bulevardul Elizabeta; clădirea există şi acum. Când am locuit acolo, în 1933, aveam cinci ani şi ceva; venisem de curând dintr-o lungă şedere în Elveţia, vorbeam o românească pestriţă şi, în comparaţie cu liniştea provincială a Olteniţei, acea intersecţie animată mă încânta. De la geam puteam vedea în timpul sărbătorilor vitrina luminată a „Cărţii Româneşti”, unde uneori un Moş Crăciun cu difuzor lua comenzile lansate de copii sau de părinţi. Mai erau restaurantul „Trocadero”, cam gălăgios şi afumat, unde mergeam rar, iar alături, pe Academiei, apetisanta vitrină de la „Rochus”: feliile de şuncă roz, străvezii şi suple, tivite cu o grăsime fragedă ca untul, chiflele pufoase şi borcănelele de carton cerat cu iaurt „Predeal” alcătuiau de multe ori cina, pentru mine, cea mai delicioasă. Cât a funcţionat hotelul Esplanade – unde la recepţie se vorbeau fluent trei limbi şi al cărui director, mic, cu părul alb, părea un bunic distins din filmele vieneze –, am locuit în el de câte ori veneam în Bucureşti pentru două-trei zile. Hotelul s-a închis prin anii 1939—‘40, când proprietarul, un evreu, a părăsit ţara cu primele valuri de emigranţi.

Dar cum de m-au năpădit oare toate aceste amintiri când ne aflăm cu povestirea abia după armistiţiul de la 23 august

şi „întoarcerea armelor”? Da, vorbeam despre instalarea noastră într-un bloc din Piaţa Amzei, unde aveam să trăiesc, fără s-o ştiu, ultimii ani de tinereţe fără griji, singurii, de fapt, din acea perioadă care mi-au lăsat în memorie imagini colorate, vesele, capricioase, uneori absurde, în pofida fundalului dramatic pe care ele se proiectează şi pe care refuzam să-l iau prea în serios.

Reînceperea şcolii a fost însă profund decepţionantă. Prietenele cele mai apropiate – cei trei muschetari – lipseau la apel: „d’Artagnan” şi „Aramis” dăduseră două clase într-un an şi erau acum studente, una la drept şi alta la fizico-chimice; a treia se măritase şi aştepta deja un copil. Apăruseră o serie de eleve noi, adolescente cu o expresie gravă, printre care multe fete de preoţi: erau basarabence care fugiseră în faţa Armatei Roşii şi ai căror părinţi îşi căutau cu disperare un rost în ţară. Lista elevelor înscrise în acea clasă a opta am putut s-o copiez, întâmplător, cu ocazia unei aniversări (30 de ani de la bacalaureat), din catalogul anului respectiv. Ea cuprinde 44 de nume; din fetiţele înscrise cu opt ani mai devreme în clasa întâia, odată cu mine, nu mai rămăseseră decât zece. Cam tot atâtea sosiseră acum din Bălţi, Cernăuţi, Chişinău; nume şi figuri noi, de care acel singur an petrecut împreună nu ne-a dat cu adevărat răgazul să ne legăm. Externă într-o clasă de interne, eu am fost cu deosebire desprinsă de grupul noilor colege, pe care le zăream doar în orele de curs. Un fel al lor de a fi, foarte închis, desigur speriat, îmi uneşte azi figurile lor într-un fel de plan fotografic al nefericirii, şi-mi pare rău că n-am ştiut atunci mai bine să mi le apropii.

Cred că în primele săptămâni nici n-am fost la ore, pentru că tocmai ne instalam în noua locuinţă. Iarna aceea a fost prima dintre cele foarte blânde ale acelei vremi, în care celebra „iarnă a lui Topor” (după numele meteorologului care o prezisese) avea să coloreze, în anul următor, toate întâmplările cu un abur de nepăsare, de fericită preumblare în capul gol, în toiul unui lung ianuarie însorit care părea să prevestească tinereţii noastre toate fericirile lumii.

Căci într-adevăr, în ciuda veştilor alarmante pe care

majoritatea oamenilor încercau să le minimalizeze, sentimentul de eliberare, de speranţă, de posibilităţi regăsite era atunci, la început, general. Văzând cu ochii, Bucureştiul se umplea de vitrine vesele şi strălucitoare. După lungile seri de beznă ale camuflajului obligatoriu reapăruseră luminile; bulevardele, seara, păreau într-o continuă sărbătoare. Pe calea Victoriei se deschideau unul lângă altul magazine elegante, izvor pentru noi, puştancele, doar de idei şi de sugestii; modele noi de pulovere de angora, pantofi cu forme studiate şi pline de farmec ne îmbiau în vecinătatea Librăriei Italiene, care continua să-şi lichideze stocurile de frumoasă ceramică populară, de argintărie şi obiecte din piele; ceva mai jos, „Djabourov", anticariat de tablouri, covoare şi mobilă fină, îşi schimba vitrina în fiecare zi. Filmele, capitol atât de important la şaptesprezece ani, îşi modificaseră complet profilul. După ani de plictis, în care doar cele italiene puteau fi văzute cu plăcere (cele germane fiind de evitat cu toată străşnicia, şi cele franceze, ca întotdeauna mizerabiliste şi în plus patronate de Vichy, încă mai deprimante), reapăreau filmele absolute, superficiale şi tonice, cu ritm alert şi happy-end, cu care americanii ne încântaseră copilăria. Din octombrie până în decembrie 1944 am văzut sau revăzut comedii cu Linda Darnell şi Ronald Young, cu Mickey Rooney şi Judy Garland, cu Sonia Henje şi Ray Milland, cu Gary Cooper şi Claudette Colbert, cu Carole Lombard şi Fernand Gravey; musicaluri cu Jeanette MacDonald şi Nelson Eddy, precum şi celebrul *Vrăjitor din Oz*; filme cu cowboys sau cu „cei şase copii ai străzii"; reconstituiri pretins istorice ca *Elizabeth şi Essex,* cu Bette Davis şi Errol Flynn, sau *Elizabeta, regina Angliei,* cu Vivien Leigh şi Laurence Olivier; melodrame ca *Iubirea lor,* cu aceeaşi Bette Davis şi cu Charles Boyer, sau *Till we meet again,* cu Merle Oberon şi George Brent, un film care mă impresionase grozav. Toate erau însă pelicule vechi, dinainte de 1940.

În carneţelul pe care notam filmele văzute, scriam şi numele celor cu care fusesem la cinema: rude, colege de clasă, prietene din copilărie. Astăzi, când le pot reconstitui viaţa în întregime, nu pot să nu observ că toate acele

persoane, dar absolut toate, şi-au plătit tributul de sacrificiu şi uneori de sânge către noua societate, un tribut de care n-aveau habar pe atunci, când cu atâta veselie şi încredere aşteptam să treacă cei doi, trei ani de instabilitate – fireşti, cum spuneau părinţii noştri, după orice război; avea să se reinstaureze apoi epoca liniştită şi prosperă în care tinereţii noastre i se vor deschide perspective limpezite.

Sau cel puţin aşa s-a crezut până pe la Crăciun. Şi încă: oricât de intens aş fi aplicat politica struţului, oricât de ferm m-aş fi ţinut de hotărârea de a nu mă lăsa impresionată de ceea ce nu puteam să schimb, aflam mereu câte o ştire care brăzda cerul meu senin ca o pasăre neagră, contrazicând speranţa idilică a unei „normalităţi” iminente: tatăl lui Aramis fusese împuşcat în maxilar, seara, pe stradă, de un soldat rus ispitit de servieta burduşită doar cu acte contabile; o fostă colegă fusese rănită în bombardamentele de la Ploieşti şi rămăsese infirmă; un proprietar de pământ, rudă a unei prietene, murise împuşcat de ruşi în pragul casei; avusesem în clasă, vreme de un an, o fetiţă cu ochi mari şi serioşi, fiica fostului guvernator al Transnistriei, profesorul Alexianu: ce avea să se întâmple cu tatăl ei? Şi nu în toamnă a fost acel miez de zi când pe bulevard, tăindu-mi drumul la întoarcerea de la şcoală, a trecut o coloană firavă de manifestanţi oarecum jenaţi, purtând pancarte pe care scria „Vrem guvern FND” şi alte lozinci mai crude, de tipul „Moarte sabotorilor”. Trecătorii de pe trotuar nu păreau impresionaţi. „Îi obligă de la uzină”, am auzit pe cineva comentând. Dar, din nou, un sentiment ciudat de ameninţare mi s-a părut că se degaja din acel şir, încă destul de anemic, care dorea cu atâta precizie moartea altora, fie ei şi sabotori.

Ce era, de fapt, FND? Era sigla unui organism nou înfiinţat de comunişti, menit a crea confuzie în mintea şi aşa tulburată a oamenilor. Partidul comunist ştia prea bine că n-ar fi avut nicio şansă prezentându-se în nume propriu: înjghebase, aşadar, o grupare confuză, intitulată „Frontul Naţional Democratic şi prezentată ca o coaliţie a mai multor „partide” noi (tot de ei alcătuite), desemnate de cele mai multe ori prin iniţiale care sporeau perplexitatea generală. I se alăturaseră,

din motive diferite, şi două disidenţe puţin numeroase, rupte din partidele istorice. E de prisos să spunem că dirijarea operaţiilor aparţinea exclusiv, în acea formaţie, partidului comunist.

Patruzeci şi cinci de ani mai târziu, în 1989, când într-o atmosferă de uriaşă speranţă a apărut FSN – *Frontul* Salvării Naţionale –, două asocieri mi-au străbătut mintea, însoţite de un fior de nelinişte îngheţată: prima era acel FND al tinereţii noastre păcălite; a doua evoca, venind din amintirile despre Revoluţia franceză, sinistrul, robespierreanul „Comité de Salut Public", Comitetul *Salvării Naţionale,* care afirma şi el că voia să „salveze" ceea ce, de fapt, intenţiona să distrugă.

*

Îmi aduc aminte de acel ultim an de şcoală ca de un an „distrat". Trăit într-o ciudată absenţă. O nerăbdare anxioasă mă stăpânea tot timpul; eram solicitată de o mulţime de noutăţi, dar ele nu se adunau într-un tot coerent şi nici eu nu-mi făcusem un plan de acţiune temeinic. Nu mă decisesem de fapt asupra studiilor viitoare: lucrul pare de neînţeles pentru tinerii de astăzi, care atât de devreme se maturizează, dar era legat, fără îndoială, de confuzia generală a societăţii în care trăiam. Cel mai des îmi revin în minte imaginile unor apusuri adânci, unor ceruri de după-amiază de o nesfârşită dulceaţă, sorbite cu ochii în drumul de întoarcere spre casă şi care-mi vorbeau nedesluşit despre puterea infinită a vieţii şi a misterului ei: străzile păreau să se piardă în cenuşiul alb şi luminos al norilor, soarele se prelingea pe acoperişuri şi bucăţi uriaşe de albastru se adânceau spre niciunde, chemându-mă, inexplicabile, vorbindu-mi despre tot ce era fără margini. Îmi simţeam inima umflându-se de speranţă şi totul era dor de libertate, avânt nedefinit, conştiinţă a propriei mele forţe care aştepta doar un cuvânt ferm, o perspectivă clară şi precisă asupra căreia să se aplice cu hărnicie şi folos. Acel cuvânt însă întârzia să apară; întâmplări neaşteptate, ca nişte pale de vânt, închideau unele drumuri

şi deschideau altele fără noimă. Credeam că mi se va lăsa timp să mă dumiresc; niciodată n-am fost atât de bogată, în închipuire, ca atunci şi niciodată nu m-am amăgit cu mai multă eficacitate.

*

Până una, alta, un singur ţel obligatoriu îmi stătea în faţă, bacalaureatul; l-am luat foarte în serios.

Trebuie spus că cele cinci ore de curs, dimineaţa, erau ceasurile cele mai pline de miez ale zilei. N-am priceput niciodată cum un adolescent poate dispreţui ocazia unică oferită lui de a asculta confortabil prelegeri ţinute de specialişti despre atâtea lucruri noi şi necunoscute. De la o oră la alta se schimba materia, iar excursurile erau aproape de fiecare dată pasionante. Şi aici e locul să spun câte ceva despre Şcoala Centrală – cea în care pătrunsesem cu opt ani în urmă şi care-mi modelase fiinţa ba cu voia, ba fără voia mea. Uneori, în vremea când eram internă, o socotisem o insuportabilă carceră; alteori înţelegeam că e chintesenţa legăturii mele cu ţara, cu oamenii ei vii şi cu trecutul ei; acolo îmi era locul şi la asta nu mai era nimic de adăugat. Acum simţeam apropiindu-se momentul despărţirii, un fel de tăiere a cordonului ombilical, totodată eliberare şi aruncare în necunoscut; bacalaureatul, mai mult decât un test, în ciuda probelor sale intelectuale de tot felul, mi se prezenta ca un rit de trecere, o solemnitate cu un caracter aproape magic.

*

Cu opt ani în urmă, când intrasem în liceu, era încă directoare bătrâna doamnă Elena Rădulescu-Pogoneanu. „Grădina mare” îşi merita pe atunci numele: o parte din ea (interzisă nouă, dar pe aleile căreia ne strecuram totuşi de multe ori) era toată o pergolă cu trandafiri. În rest, sub pomii înalţi erau bănci cioplite din trunchiuri groase, iar în jurul careului din mijloc buturugi retezate în chip de scaun, care-şi

aveau încă rădăcinile în pământ. Jocurile noastre trebuiau să fie nezgomotoase, calme, mai mult plimbări în care tăifăsuiam. Exista şi un teren de tenis, ba chiar şi un vechi joc de crochet, pe care l-am împrumutat odată de la cancelarie; dar nimeni nu-i mai ştia bine regulile şi l-am înapoiat cu oarecare decepţie. Uniformele noastre erau diferenţiate, dar cu un aspect sever: între zece şi paisprezece ani rochie de aţică în pătrăţele roşii şi albe, lungă până sub genunchi, cu şorţ tot lung de poplin negru, guleraş alb brodat şi fundă neagră; într-o parte, de un nasture al şorţului, atârna un lanţ cu cheile de la dulapuri şi pupitre. Fetele din cursul superior – cincisprezece – optsprezece ani – aveau acelaşi model de uniformă, dar în carouri gri cu alb, ceea ce le dădea un caracter mai elegant şi mai serios; cele mici erau obligate să li se adreseze cu „domnişoară”. Pe culoare, când ne întâlneam cu profesoarele, trebuia să le salutăm cu un „Knicks”, o mică reverenţă schiţată rapid, care ne amuza grozav. În sufragerie, mesele de zece – douăsprezece locuri erau prezidate de câte o elevă din ultima clasă, la care ne uitam cu mare respect; una dintre ele rostea rugăciunea de dimineaţă, alta cea de seară.

Câteva din aceste norme s-au modificat odată cu venirea la conducerea şcolii a domnişoarei Elena Malaxa, sora cunoscutului industriaş cu acelaşi nume. Profesoară de matematică (n-am avut-o niciodată la cursuri), subţire, cu buzele strânse, totdeauna sobru îmbrăcată (admiram dunga rectilinie a ciorapilor fini de mătase; nu mi-o amintesc decât în gri, negru şi alb), impunea un respect puţin îngheţat. Modificările pe care le-a adus şcolii au mers însă în sensul unui modernism de tip anglo-saxon. Au dispărut uniformele vechi, făcând loc fustelor bleu-marin cu bluze albe la care s-au adăugat, timp de doi ani, fularele verzi ale „străjeriei”. Când ne-am întors din vacanţa mare, am găsit clădirea complet renovată în interior, fără să-i fi dispărut decoraţia originală imaginată de arhitectul Mincu. Vechile pupitre fuseseră înlocuite cu altele noi, cu linoleum încastrat, în culori pastel variind de la o clasă la alta; lemnul catedrelor, aşezate pe un postament înălţat şi destul de încăpător ca să stea

acolo, ca pe o scenă, şi fetele scoase la tablă, era de un galben cald şi lucios, completându-l pe cel al parchetului; se instalaseră difuzoare în fiecare clasă. Pereţii sălilor cu lavabouri şi ai sufrageriei luceau, îmbrăcaţi în faianţa lor albă. În reţetarul bucătăriei intraseră feluri substanţiale şi mai moderne, şniţele, budinci cu brânză, parizer, în locul tradiţionalului pilaf cu prune. Nimic, desigur, nu se modificase în extrema simetrie a clădirii; totuşi terenul de tenis dispăruse odată cu vechea sală de festivităţi: se hotărâse construirea pe acel loc a unei săli moderne de spectacol, care să fie închiriată unui cinematograf (cu program controlat) pentru a mări veniturile liceului şi care să servească şi rarelor serbări propriu-zis şcolare. Şantierul, sub conducerea inginerului Emil Prager, şi-a continuat lucrările în timpul războiului şi sala a fost dată în folosinţă în 1945; numele cinematografului era „Luxor”, dar sala a încetat curând să aparţină şcolii; azi funcţionează acolo Teatrul Lucia Sturdza-Bulandra. Toate aceste înzestrări au fost donaţii ale magnatului industrial despre care am vorbit.

Dispariţia vechilor uniforme şi a „Knicks-ului” a lăsat neatinsă ordinea cvasi-monahală a programului. Pentru interne, soneria zbârnâia dimineaţa la ora şase; urma forfota spălatului, îmbrăcatului, aşezării lucrurilor la loc; un dormitor avea cam treizeci de paturi. Coboram în sufragerie pentru ceai – la subsol – în rând, câte două, la şapte fix, iar în urma noastră dormitorul trebuia să rămână impecabil, cu paturile acoperite de cuverturi albe perfect netezite, având în dreptul pernei stema SCF în galben şi verde: era emblema tradiţională a şcolii, desenată de Mincu, şi pe care o repetau, pe peretele exterior, ornamente de ceramică evocând decoraţia bisericilor din Moldova şi învecinându-se cu nume de domniţe din istoria ţării. Cele cinci ore de curs de dimineaţa, întrerupte de sonerie pentru scurte recreaţii de zece minute şi una de douăzeci, se încheiau cu un nou mers la masă în rând, la ora unu; după prânz, „recreaţia mare” dura până la ora 15, în larga curte-grădină, ori de câte ori o permitea vremea. Iarna, doar stăteam de vorbă pe culoarele care legau între ele clasele şi dădeau spre o mică grădină

interioară. În clase apoi, ne făceam lecţiile pentru a doua zi până la cinci, când soneria anunţa o nouă recreaţie de o jumătate de ceas; reîncepea atunci pregătirea lecţiilor, numită „meditaţie”, până la cina de la ora şapte, imediat urmată de urcarea în dormitor unde lumina se stingea cel mai târziu la nouă. O singură excepţie: sâmbătă seara, în sala de gimnastică, aveam voie să dansăm, învăţând paşii una de la alta, în timp ce una dintre „cele mari” ne cânta la pian fox-trotturi şi tangouri la modă.

Timp de patru ani şi jumătate am fost internă şi trebuie să spun că acest program, respectat cu străşnicie, mi-a creat impresia unei ordini universale, valabile pentru tot restul existenţei. Nu l-am acceptat întotdeauna de bunăvoie; m-am răzvrătit de multe ori, în special când, la începutul războiului, s-a desfiinţat pentru un timp biblioteca unde mă puteam duce pe la cinci, după terminarea temelor pentru a doua zi. Fără lectură, sfârşitul după-amiezii îmi părea (şi chiar era) irosit stupid, dar, oricât m-aş fi opus, nu prea aveam ce face. Sâmbăta şi duminica, unele interne erau luate acasă de către cineva din familie; multe dintre noi rămâneam însă pe loc şi lungile ceasuri inutile erau dezolante. Nici un străin, nici un părinte nu pătrundea vreodată în şcoală dincolo de „parloarul” de la intrare, o sală în care eram chemate când venea cineva să ne vadă. Mersul la slujba de duminică dimineaţa la biserica Icoanei, la Silivestru sau la Popa Chiţu devenise o adevărată bucurie. Scrisorile pe care în acea vreme le trimiteam acasă cuprind lungi lamentaţii şi implorări, inutile şi ele; dar în acel program strict era şi un sens mai profund, cel al limitelor umane, pe care-l percepeam fără s-o mărturisesc şi pe care până la urmă trebuia să-l accept. Pe lungile culoare impecabil de curate (femeile de serviciu, înarmate cu mături lungi şi cârpe ude, le spălau în timpul fiecărei ore de curs, aşa încât le regăseam intacte în recreaţii) treceam seara sub casetoanele de lemn pictate ale tavanului, savurând tăcerea şi privind nostalgic spre mica grădină interioară cu schimbătoarele ei lumini, după ceasurile zilei, cu schimbătoarele ei culori, după anotimpuri; un indianist ar spune că impresia de calm adânc

pe care o răspândea se datora structurii ei de *mandala,* un careu magic în centrul căruia o rotondă încercuia un copac uriaş, armonizând astfel formele desăvârşite ale cercului şi ale pătratului întru liniştirea atemporală a patimilor.

Continuitatea programului simboliza însă din multe puncte de vedere şi o continuitate a tradiţiei. Înfiinţată la mijlocul secolului al XIX-lea pentru fete de neam, dar sărace, beneficiind de o arhitectură inspirată din mănăstirile medievale italiene şi româneşti, Şcoala Centrală purta marca unei mentalităţi modeste, harnice şi corecte. Se preţuia demnitatea, dar nu fumurile; exista un efort constant de a se aprecia echitabil meritele fiecăreia; erau prost văzute intervenţiile părinţilor, de altfel foarte rare şi privind doar cazuri speciale, boli sau fragilităţi fizice, circumstanţe familiare potrivnice şi altele asemenea. Componenţa socială, dat fiind aportul masiv al provinciei, era reprezentativă pentru clasa mijlocie: părinţii internelor noastre erau funcţionari, agricultori (mari şi mici), preoţi, învăţători, comercianţi, ingineri, militari, avocaţi şi medici de provincie; marea burghezie, câtă era, prefera internatele cu predare în franceză (Notre-Dame) sau germană (Pitar Moş). Taxele la Şcoala Centrală erau potrivite; reputaţia ei de seriozitate o plasa pe o poziţie de echivalenţă cu Liceul Sf. Sava pentru băieţi. De câte ori, mai târziu, m-am întâlnit cu absolvente ale şcolii – farmaciste, doctoriţe şi altele – am ştiut că va fi vorba de persoane pentru care hărnicia şi corectitudinea erau valori cu care nu era de glumit.

Oare mă laud? Oare laud prea mult, ascultând de tipica nostalgie a vârstei, o mentalitate neverificabilă astăzi, când atâtea decenii s-au scurs de atunci încoace? Vreau să citez aici nişte „Sfaturi” care au figurat an de an pe certificatele noastre de absolvire a fiecărei clase, ce ni se împărţeau cu regularitate; un text care, vrând-nevrând, ni se imprima în minte, cu atât mai mult cu cât el confirma spiritul ce domnise în cursul anului respectiv. Îl reproduc întocmai, fără să omit sau să modific niciun cuvânt: recitit în anii ce au urmat, în care laşitatea, compromisul şi delaţiunea erau exersate încă din clasele primare, el trezea un ecou prelung, amar şi ironic.

Sfaturi

Învăţaţi pentru viaţă, nu pentru note certificate.

Învăţătura ne luminează mintea şi ne ajută să înţelegem şi să iubim «Frumosul, Binele şi Adevărul».

Fii dreaptă. Înainte de a judeca pe altele, judecă-te pe tine.

Munca ne înviorează sufletul şi ne mângâie în nenorociri.

Nu lăsa pe mâine ceea ce poţi face astăzi.

Respectă-te dacă vrei să fii respectată.

Nu-ţi vorbi de rău colegele. Nu le pârî. Nu şopti la ureche şi nu primi să-ţi şoptească.

Fii bună şi generoasă.

Fă alteia ceea ce ai vrea să ţi se facă ţie. Astfel vei fi fericită şi vei face şi pe alţii fericiţi.

Întreabă-te în fiece zi ce faptă bună ai săvârşit, pe cine ai ajutat şi dacă ai meritat să fii lăudată şi iubită de ai tăi.

Fii sinceră. Cuvântul tău să exprime gândirea ta.

Vorbeşte puţin. Vorbeşte ce trebuie. Vorbeşte când trebuie. Oratoria ta să fie fapta ta.

Alege-ţi un ideal moral în viaţă, spre care să tindă zilnic puterile sufletului tău. Apoi fii stăpână pe tine, nu şovăi.

Unii vor crede poate că era vorba aici de o frazeologie goală, folosită fără aderenţă interioară; dar nu, sufletele noastre de copii nu erau încă divizate în mai multe straturi de gândire bănuitoare; cinismul şi minciuna erau socotite deformări grave şi în niciun caz, cum au devenit mai târziu, strategii banale pentru simpla supravieţuire.

*

Am avut, în acel ultim an, patru dintre cele mai iubite

profesoare ale întregului liceu şi voi încerca aici să le trezesc imaginea din trecut, să le reanimez oarecum, pentru cei care le-au cunoscut, pentru ceilalţi sau poate numai pentru mine.

Anina Rădulescu-Pogoneanu era o personalitate ieşită din comun. Prin familia ei aparţinea întregii culturi româneşti: tatăl ei, I. Al. Rădulescu-Pogoneanu, fusese discipolul bine cunoscut al lui Titu Maiorescu, iar mama ei era, în anul în care am intrat noi în liceu, de unsprezece ani directoare a şcolii, urmându-i doamnei Maria Delavrancea. Doamna Pogoneanu, care predase franceza, locuia în căsuţa mică de la colţul străzii cu acel caracteristic geamlâc albastru pe care unii poate îl mai ţin minte. Casa, devenită apoi biblioteca şcolii, era legată de clădirea principală printr-o lungă galerie cu geamuri albe: Anina trebuie să se fi simţit între acele ziduri ca la ea acasă. Fusese căsătorită cu Mircea Vulcănescu; avea cu el o fetiţă, Vivi, cu o clasă sau două în urma noastră şi pe care reuşise s-o trimită afară din ţară, în Elveţia, unde fratele Aninei fusese, sau era încă, ministru plenipotenţiar. Anina a murit în anii nouăzeci în exil la Paris, după o lungă ostracizare în ţară; Vivi a fost o funcţionară de nădejde a unor importante instituţii internaţionale între care, timp de douăzeci de ani, UNESCO.

Toţi aceşti membri apropiaţi ai familiei creionau desigur în jurul Aninei un anume tip de intelectualitate, dar ceea ce frapa la ea era originalitatea propriei sale personalităţi. Mică, slăbuţă, foarte iute în mişcări, cu trăsături destul de neregulate, reuşea să se transfigureze într-atâta prin expresie încât devenea absolut delicioasă. Pasiunea ei donquijotescă de cunoaştere nu avea margini; totul o interesa, entuziasmul sau revolta apăreau pe rând la cea mai mică ocazie. Îi urmam meandrele gândului cu încântare; uneori izbucneam toate în râs odată cu ea, alteori ne cuminţeam brusc şi o ascultam cu patimă, nevrând să pierdem niciun cuvânt. Profesoară de filosofie, Anina ne-a predat logica în clasa a şaptea (penultima), iar în clasa finală etica, precum şi o materie care n-a figurat totdeauna, cred, în programa liceului: dreptul constituţional. (În paranteză fie zis, el ar trebui să facă parte obligatoriu din învăţământul liceal:

câte patinări, câte confuzii ar evita astfel tineretul, care foloseşte noţiunile juridice în chipul cel mai fantezist şi uneori fără niciun sens!)

Expunerile Aninei erau de o claritate de cristal, ascuţite şi rapide aşa cum îi era felul. Făcea asociaţiile cele mai stimulante, trecând mult peste graniţele temei propriu-zise; referirile la literatură erau constante. O văd şi o aud încă zicând: „Nu e permis unei fete din ziua de astăzi să nu ştie cum se scrie numele lui Aldous Huxley”, ca şi cum ar fi fost vorba, în 1945, de o descalificantă eroare, şi umplând tabla cu acel nume dintr-un cap într-altul. O interesa în special literatura modernă şi în ajunul vacanţelor ne dicta lungi liste de cărţi pe care ne recomanda insistent să le căutăm: ele mergeau de la *Regards sur le monde actual* a lui Valéry la Rilke, Spengler şi Jean Rostand. Dispoziţia ei era foarte variabilă: putea trece de la un umor contagios la o severitate câteodată nedreaptă.

Îi datorez Aninei o armătură anticomunistă dintre cele mai solide. În afară de program, dar în deplină concordanţă cu problemele pe care le ridica vremea, ne-a vorbit câteva ore la rând despre principiile de bază ale marxismului, însoţindu-le pe fiecare cu contra-argumente valabile şi astăzi: cine avea să decidă care sunt „nevoile” oamenilor, pentru a le satisface? Cum şi cu ce preţ se va stabili vreodată perfecta egalitate între indivizi? Iar cei care vor veghea la respectarea ei nu vor forma oare o categorie aparte, suprapusă celorlalte? Şi de ce să îmbrăţişăm teoria materialistă, pe care nimic nu o dovedeşte? Cum să reducem istoria doar la evoluţia mijloacelor de producţie? Şi multe altele asemenea. Prezentate astfel într-o discuţie teoretică şi liberă, lucrurile păreau evidente, simple probleme de bun-simţ. Am fi putut s-o credem şi pe cuvânt: ne dăduse destule dovezi de agilitate intelectuală.

Anina n-a mai avut, după aceea, posibilitatea de a preda la liceu mai mult de un an sau doi. Pe lângă atitudinea ei făţişă, situaţia ei familială – în afară de cei plecaţi, un alt frate avea să-şi dea duhul în închisoare – o făcea cu totul indezirabilă în învăţământ. Pedagogia fusese pentru ea o adevărată patimă:

puţină lume cred că a suferit mai mult decât ea de interzicerea comunicării cu tineretul. Am revăzut-o în anii şaizeci şi apoi în 1968, la Paris. Îmi povestea cum în plin stalinism se ocupa cu multiplicarea exemplarelor din *Le petit Prince* de Saint-Exupéry, pe care le copia de mână ca să le dăruiască ici şi colo. La Paris a predat într-un institut postliceal la Neuilly, apoi s-a dedicat unei acţiuni de sprijinire a tinerelor imigrante, activitate generoasă care-i dădea mari satisfacţii. Ţinea conferinţe despre literatura noastră cu orice ocazie, nădăjduind să le explice occidentalilor cam ce este cu noi: în 1970 îmi scria că vorbise la Royaumont şi la Roma despre literatura română populară, în Germania despre Eminescu. Aceeaşi febră intelectuală şi aceeaşi generozitate o făceau să-mi trimită prin nişte prieteni un exemplar din cartea lui Gaétan Picon *Panorama de la nouvelle littérature française,* o mină de aur pentru minţile noastre hămesite de două decenii. N-a încetat să mă încurajeze în proiectul meu obsedant şi mereu amânat de traducere a lui Eminescu. Pentru toate fostele ei eleve, cu care de câte ori a fost posibil a păstrat contactul, ea a rămas „Anina” sau „doamna Anina”, niciodată „doamna Pogoneanu”: un fel de soră mai mare, a cărei evocare aduce pe figurile celor ce au cunoscut-o o bruscă înseninare şi un surâs afectuos.

Cu totul alta era doamna Maria Gabrea.

În prima oră de latină din clasa a şaptea (penultima), ne-am pomenit cu o profesoară nouă, pe care o ştiam doar din vedere. Latina fusese pentru mine un fel de pasiune secretă, pe care n-o prea mărturiseam pentru că în jurul meu n-o împărtăşea nimeni. Doamna Eliad Românul, care ne-o predase, era o savantă stimată, dar o făceau de râs înfăţişarea fizică şi bizareria îmbrăcămintei: era poreclită „Balena”. Mintea ei iscusită putea fi urmărită cu folos, dar îi lipsea harul pedagogic şi orele ei se transformau uneori într-un haos total. Persoana care se aşezase acum la catedră era de vreo patruzeci de ani, subţire, îmbrăcată într-un *tailleur* brun-roşcat, exact de culoarea părului. N-am apucat să întârziem asupra impresiei vizuale pentru că a început deodată să recite cu un glas grav, într-o scandare suplă şi

melodioasă care transforma fiecare vers într-o desfăşurare pur muzicală, versuri devenite incantaţii, pe care le-aş fi ascultat ceasuri la rând:

...Nos patriae fugimur; tu, Tityre, lentus in umbra
Formosam resonare doces Amaryllida silvas...

Nu auzisem niciodată nimic asemănător. Astfel spuşi, ce zic, astfel cântaţi, hexametrii erau poezia însăşi, cea care te fură şi te duce dincolo de sens, cea care, prin ritm, îţi pătrunde fiinţa biologică, respiraţia, bătăile inimii, gestul latent.

Timp de doi ani, orele doamnei Gabrea aveau să se succeadă provocându-ne de fiecare dată aceeaşi încântare. Gramatica, istoria, etimologia, primele noţiuni de semantică, plăcerea pură a asociaţiilor poetice de la Horaţiu la Vigny, de la Lucreţiu la Mallarmé, toate aveau să creeze în orele ei o lume paralelă celei pe care o regăseam după soneria totdeauna neaşteptată. O strofă safică nu era numai atât, ci un microcosm în care sonorităţile, în complicitate cu sensul, atingeau în adâncime îndoielile sau întrebările noastre. Un spondeu nu era o unitate ritmică, ci un mijloc de a sugera coborârea perdelelor de umbră peste o zi încheiată:

Majoresque cadunt altis de montibus umbrae.

Consolările pe care Cicero încerca să le afle după moartea Tulliei aveau să ne însoţească în timp, cu magia frazelor cadenţate ca o arcadă arhitecturală. O subtilă melancolie horaţiană era distilată peste zvăpăiala noastră copilărească:

...ab insolenţi temperatam Laetitia, moriture Delli...

şi viitorul ni se arăta cu acea încărcătură de mister pe care aveam s-o regăsim în faţă la fiecare ceas al vieţii:

Tu ne quaesieris, scire nefas, quem mihi, quem
tibi Finem Di dederint, Leuconoe...

În primii ani ai noului regim, doamna Gabrea a fost atrasă de curentul ideilor de stânga: nu ştiu cât a fost de durabilă această atracţie. Am revăzut-o doar mult mai târziu, când

preda română la Institutul Pedagogic şi a acceptat să-i dea câteva ore de pregătire fiicei mele pentru examenul de treaptă. La una dintre ele am asistat şi eu, cu aceeaşi veche fascinaţie în faţa mersului riguros şi rapid al acelei minţi.

Doamna Gabrea a crescut trei băieţi minunaţi, care şi-au înscris fiecare numele în câte un sector al culturii româneşti şi europene: Radu şi Florin Gabrea în cinematografie, Şerban în artele plastice. În 1989, niciunul nu mai era în ţară. În ciuda voinţei ei, a trebuit să-i urmeze, silită de cutremurul din 1977. În jurul anului 1970, când se putea obţine relativ uşor un paşaport, reuşise în sfârşit să plece în Italia şi să viziteze oraşul Pompei: îmi vorbea de acea călătorie ca de împlinirea cea mai emoţionantă a pasiunii ei pentru lumea romană. Era pensionară atunci şi generaţii întregi de tineri români nu putuseră afla de la ea decât o mică parte a tot ce ar fi avut să le spună.

A treia persoană din micul meu panteon era doamna Crisanta Şteflea. Ne-a predat franceza în tot cursul superior. A rămas cea mai dragă inimilor noastre (ale muşchetarilor, care am vizitat-o ani şi ani după aceea cu oarecare regularitate). Nu prea sunt în stare să apreciez cât din dragostea mea pentru literatura franceză i se datorează, pentru că această dragoste era veche şi aveam mai curând impresia că în sfârşit mi s-a dăruit, în afară de mama, un interlocutor nou şi bine informat despre autorii şi cărţile care făceau parte de mult şi pe tăcute din viaţa mea personală. Ce ştiu este că farmecul ei greu analizabil îmi va fugi, aici, printre cuvinte.

Nu mai era de mult tânără, nu ştiu dacă fusese vreodată frumoasă, mergea foarte adusă de spate şi miopia ei era atât de accentuată încât o obliga aproape să atingă cu nasul cartea în care citea. Şi totuşi a rămas în memoria noastră ca un model de feminitate. Cei apropiaţi o adorau; prietenii îi spuneau „Păpuşica”. Poate că cea mai frapantă trăsătură a ei era umorul. Remarcile ei pline de haz puteau fi înţepătoare şi totuşi erau iertate imediat. Cum era atât de mioapă, renunţase de mult să mai stea la catedră: cerea să i se elibereze prima bancă din mijloc şi se aşeza pe pupitru, cu

faţa spre noi şi cu cartea pe genunchi. Purta de multe ori un mantou de castor auriu pe care mâinile noastre îl mângâiau pe ascuns: dulceaţa mătăsoasă a acelei blăni părea expresia însăşi a personalităţii ei. Autorii şi operele despre care, aş zice, nu ne vorbea, ci ne povestea, ca şi când ar fi fost vorba de prieteni apropiaţi, erau de multe ori prezentaţi în contradictoriu: erau văzuţi şi aşa, şi aşa, se spunea despre ei şi una, şi alta, apăreau astfel în relief, prinşi între puncte de vedere diferite care trebuiau luate în consideraţie şi acceptate cu relativism. Pe o teză a mea despre poezia romantică, în care exprimam o admiraţie fără rezerve, a notat în margine: *Léon Daudet a écrit „Le stupide dix-neuvième siècle”.* Orice exces o deranja ca un fel de pericol şi nimeni nu se pricepea mai bine să înţepe cu acul baloanele de săpun ale imaginaţiei. În orele de teză se plimba între bănci, exagerându-şi miopia şi făcându-se că nu aude zumzetul continuu de şuşoteli, fâsâitul caietelor şi cărţilor unei clase în care aproape toată lumea copia. Părea că notele sunt cu totul secundare în activitatea ei sau că, oricum, îşi putea face o idee de câtă franceză ştie chiar şi cea care şi-ar fi copiat textul în întregime. Aveam sentimentul că se gândea la noi ca la nişte copii pe care-i aşteaptă multe greutăţi şi cărora ar fi fost absurd să le mai întunece şi ea viaţa cu severităţi inutile. Într-o dimineaţă din ultimul an ne-a spus, aproape imediat după ce intrase în clasă: „Ieri am găsit într-o carte o frază care mi-a plăcut şi mi-am notat-o ca să v-o spun şi vouă: *Obeir simplement, gravement et sans joie à la necessite, c’est deja une grandeur suffisante*”. Privindu-i fularul ei de doliu, nu era greu să înţelegi de ce o alesese.

Doamna Şteflea era soţia generalului Ilie Şteflea, care a fost mult timp şeful Marelui Stat-Major şi braţul drept al mareşalului Antonescu. Nu ne-a spus niciodată, nici de la catedră, nici acasă cea mai mică frază care ar fi semănat a propagandă de vreun fel sau de altul. Mai târziu am aflat că, în timpul alarmelor aeriene, maşina personală a generalului părăsea Bucureştiul punând la adăpost, pentru câteva ore, nu numai pe membrii familiei sale, dar şi pe chiriaşii evrei din aceeaşi curte. Nimic în comportamentul doamnei Şteflea nu

era morgă sau sentiment de superioritate; cu o neobosită drăgălăşenie, păstra atitudinea unei soţii definitiv îndrăgostite de soţul ei şi căreia soarta îi hărăzise pe deasupra o fiică, Anca, darul cel mai de preţ pe care i-l putea face.

Mult mai târziu – am spus că noi am revăzut-o adeseori, totdeauna discutând liber orice problemă, totdeauna înconjurând-o cu aceeaşi afecţiune care părea să izvorască din propria ei fiinţă şi să-i fie doar restituită – am întrebat-o despre personalitatea mareşalului Antonescu şi a soţiei sale. A avut cuvinte bune despre doamna Antonescu, în ciuda reputaţiei ei, pe atunci mai degrabă nefavorabile. Despre Ion Antonescu ne-a spus pe un ton rezervat, uşor dubitativ, că el declara a fi ales de la bun început sacrificiul. „Ştiu că mă vor urî toţi românii, ar fi spus el, dar în situaţia actuală cineva trebuie să facă ceea ce fac eu. Şi ştiu că nimeni nu va apăra mai bine faţă de Germania interesele ţării”. Documentele istoriei, care probează că el a reuşit să obţină de la Hitler ca toate livrările noastre de petrol să-i fie achitate în aur, şi nu în îndoielnice mărci germane, par a-i da dreptate. Că acea rezervă românească de aur a luat apoi calea Uniunii Sovietice, asta e cu totul altă poveste.

Generalul Ilie Şteflea a fost dintre cei care au dat rapoarte exacte despre suferinţele şi pierderile armatei noastre. Viaţa i s-a curmat brusc înainte să poată fi tras la răspundere şi pedepsit, cu banala rea-credinţă a învingătorului. Am asistat la înmormântare: un sculptor s-ar fi putut inspira din atitudinea celor două femei în văluri negre, mamă şi fiică, aşezate la capătul catafalcului şi parcă sprijinindu-l cu trupurile lor, într-o durere mută mai cutremurătoare decât orice plâns.

Această moarte tragică i-a permis generalului Şteflea să dispară cu demnitate şi a uşurat situaţia întregii sale familii. Scoasă curând din învăţământ, doamna Şteflea a putut totuşi rămâne în vechea ei locuinţă, e drept nu foarte ispititoare pentru pretenţiile noilor stăpâni. Anca Şteflea, care cu puţin timp înaintea tatălui îşi pierduse logodnicul într-un stupid accident de aviaţie, s-a căsătorit cu arhitectul Mihai Ricci,

fratele arhitectului Tiberiu Ricci căruia îi datorăm Sala mare a Palatului, precum şi ansamblul arhitectural care o înconjoară, cu perspectivele sale deschise spre biserica Kretzulescu şi cea luterană. Incapabil să colaboreze cu Ceauşescu, Tiberiu Ricci s-a expatriat curând, urmat de întreaga sa familie. Anca şi Mihai Ricci, fiinţe de mare înţelepciune, cultură şi bunătate, au avut o fiică şi un fiu: acesta din urmă, al treilea arhitect Ricci, a fost un timp purtătorul de cuvânt al Casei Regale în exil.

În sfârşit, ar trebui să alătur acestor trei personalităţi feminine pe Elena (Coca) Rarincescu. Profesoară de istorie, ne-a predat în primul an de liceu istoria antică, în ultimul istoria României. Această lungă întrerupere, precum şi treptele diferite de vârstă la care am cunoscut-o fac ca imaginea ei să fie, în memoria mea, mai puţin completă. Înfăţişarea ei producea un şoc; o siluetă perfectă, o eleganţă sobră, un anume fel de a-şi purta capul, părul blond cu ondulaţii regulate, o expresie mai degrabă serioasă şi un glas inconfundabil, cu armonice grave, îi aduseseră invidiabila poreclă de „Pallas Athena”. O ascultam ca într-o vrajă; îi vorbeam totdeauna cu puţină timiditate; o pomeneam totdeauna cu stimă. Aparţinea acelei familii de dascăli cu energie şi har, pe care de atâtea ori a evocat-o fermecătorul profesor Ion Zamfirescu. Nu ştiam, ascultând-o pe Pallas Athena, că-l voi urmări în curând cu aceeaşi atenţie pe fratele ei Mihai Rarincescu, cel care avea să fie la facultate profesorul nostru de drept civil. Câţiva ani mai târziu, Mihai Rarincescu se stingea în închisoare, unde-l regăsise între alţii pe fostul său student Ion Ioanid, preocupat cu umor de faptul că nu-şi dăduse examenul de anul doi.

*

Observ cu oarecare uimire că în legătură cu fiecare din aceste modele ale adolescenţei noastre am simţit nevoia să evoc şi cadrul lor familial. Desigur, o personalitate de excepţie îşi are totdeauna un ecou între ascendenţi sau în cei

cu care se însoţeşte, sau în sfârşit în urmaşi. E în definitiv jocul liber al selecţiei naturale şi în acelaşi timp efectul, ca să spunem aşa, unui fel de radiaţie pozitivă pe care o emit fiinţele înzestrate şi care modifică implicit mediul în care trăiesc. Dar nu e şi altceva de observat aici, şi anume că în ţara noastră se constituise progresiv, de mai multe decenii, o clasă intelectuală dintre cele mai trainice şi mai demne de respect?

Da, Şcoala Centrală se mândrea pe drept cuvânt cu nivelul învăţământului ei. Nu am vorbit aici decât de profesoarele de „umanioare”; colegele mele specializate în activităţi ştiinţifice ar avea la fel de multe de spus. Vai! Noi am fost, pentru multă vreme, una din ultimele serii care au absolvit un învăţământ liceal, să-i spunem aşa, normal: avea să se instaleze un model pedagogic cu totul opus, străin de orice tradiţie vie, bazat pe o informaţie trunchiată şi folosind memorizarea mecanică în locul raţionamentului, conformismul în locul gândirii personale, resentimentul în locul admiraţiei marilor modele. Iar bătrâna Şcoală Centrală, înfiinţată în 1852 sub numele de „Pensionatul domnesc de fete” avea să capete, înainte de a apuca să-şi serbeze centenarul, numele cu totul firesc – nu-i aşa? – de „Liceul Zoia Kosmodemianskaia”.

*

Am întrebuinţat de vreo două ori sintagma „cei trei muschetari”, care cere nişte explicaţii. Trei din grupul nostru de interne citisem cu entuziasm, între doisprezece şi paisprezece ani, romanul lui Dumas: îl reciteam, de fapt, în fiecare vară. Ne-am hotărât să adoptăm numele eroilor şi n-am avut nicio greutate în a ni le împărţi. M.A., curajoasă, întreprinzătoare şi de un echilibru psihologic fără cusur, părea făcută pentru rolul lui d’Artagnan; atracţia lui N.A. pentru tot ce era mister îi trezise pentru Aramis o admiraţie fără rezerve; idealismul meu extrem îmi prezenta în Athos realizarea virtuţilor preferate. Ne rămânea să găsim un

Porthos: am cooptat-o fără dificultate pe Lelia, bună, veselă, rotunjoară şi de o lealitate fără cusur. Deşi nu citise cartea, a acceptat rolul cu încredere şi nu ne-a dezminţit niciodată. Nu ştiu dacă de atunci încoace a putut să cunoască şi să înţeleagă toată frumuseţea personajului, a cărui moarte ne smulgea, la fiecare recitire, lacrimi gemene cu cele pe care Dumas recunoaşte că le-a vărsat scriind-o. În aceste pagini, d'Artagnan şi Aramis de la Şcoala Centrală de fete vor mai apărea sub numele lor de cod, ca orice muschetar care se respectă; destinele lor n-au fost uşoare, dar în chip ciudat sau nu, au rămas fidele idealului lor adolescentin şi la fel de „marginale" ca eroii pe care-i încarnau.

*

Dar să ne întoarcem la toamna anului 1944.

Pe când pluteam astfel în norii sfârşitului de adolescenţă, bucuroasă că ne mutam din nou la Bucureşti, fie şi numai provizoriu, destinele multor zeci de milioane de oameni, inclusiv ale tuturor celor pe care-i cunoşteam, fuseseră întoarse din curgerea lor firească şi orientate într-o direcţie nouă pentru mai multe decenii: în seara de 9 octombrie 1944, Churchill mâzgălise la Moscova celebrul *naughty document* prin care se stabileau viitoarele zone de influenţă ale ruşilor în Europa. Mai erau patru luni până la consfinţirea lor prin tratatul de la Ialta şi mai puţin de cinci până la instaurarea în România a dictaturii comuniste pentru o perioadă de aproape patruzeci şi cinci de ani. Iar despre asta nimeni nu ştia nimic, nici măcar cei doi sau trei „mari" care se înţeleseseră pe spinarea celor mulţi.

E aici, pentru mintea omenească, unul dintre cele mai mari mistere ale veacului. Churchill a fost un om excepţional în ce priveşte luciditatea, viziunea, curajul. Şi acest om încheie unul dintre cele mai murdare şi mai condamnabile târguri ale istoriei cu un asasin de calibru maxim, despre care nu-şi putea face nicio iluzie. Churchill s-a răscumpărat – în parte – mărturisind-o; dacă ar fi tăcut, nimeni n-ar fi aflat mare lucru.

Ce poţi crede? Doar acele procente nu i s-au năzărit aşa, din senin. Fuseseră de mult discutate şi precizate: când? unde? cu cine? Churchill nu dezvăluie nimic mai mult, iar lespedea a căzut definitiv peste toţi actorii dramei. Nu însă şi peste toţi cei care aveau să-i sufere consecinţele. Şi este iar inexplicabil că, deşi *Memoriile* lui Churchill apăruseră în primii ani ai deceniului al şaselea, pagina cu celebrele procente n-a fost comentată de presa apuseană decât în 1968, odată cu invadarea Cehoslovaciei.

*

Cine face istoria?

Ne aflam pe plajă. Marea era rea, se înălţase micul drapel negru care anunţa pericol pentru înotători. Pe digul ce înainta mult spre larg umbla şchiopătând un paznic. Deodată l-am auzit fluierând prelung dintr-un instrument metalic cu un timbru sfredelitor, aproape de nesuportat. Era departe, vântul purta sunetul de colo, colo. Noi stăteam lungiţi pe nisip la soare şi, de atâta supărătoare insistenţă, am început să ne ridicăm capetele.

Se îneca un om. (Chiar a murit; curând după aceea asistam cu toţii în picioare, tăcuţi, ca în doliu în ciuda costumelor noastre pestriţe şi deodată ridicole, la întoarcerea pe plajă a trupului său vânăt.) Paznicul se întrerupea din fluierat doar ca să gesticuleze înspre ceva necunoscut nouă. Într-un târziu au sosit dintr-acolo, alergând, mai mulţi efebi bronzaţi, înarmaţi cu corzi lungi de care s-au legat, apoi s-au aruncat în apă. Am desluşit atunci în sfârşit, departe, în valurile înalte, un punct negru şi din când în când nişte braţe ridicate, care apoi dispăreau.

Eram acum în picioare cu toţii pe mal, nemişcaţi, cu inimile strânse. Unul dintre tinerii semizei a aruncat privitorilor un capăt de frânghie, cerându-le să tragă de ea. Cincizeci de inşi s-au precipitat asupra ei şi şi-au unit eforturile. Rezultatul a fost că erau să-i sugrume pe salvatori, care au început să urle. Frânghia eliberată i-a eliberat şi pe ei, şi nu s-a ales

până la sfârşit, din fericire, decât o singură victimă.

Dacă ar trebui să scriem „istoria” acestei mărunte întâmplări, cum ar trebui s-o facem? Câţi actori au fost şi cum şi-au împărţit răspunderile? Ce procent să atribuim imprudenţei victimei, întârzierii echipei de salvare, pasivităţii anxioase a privitorilor, violenţei valurilor înalte? Accidentul care era cât pe ce să se petreacă cu cei legaţi de frânghie nu se datora sugestiei nefericite a unuia dintre ei şi apoi zelului necugetat al celor mulţi? Arborescenţa cauzelor şi efectelor pare a nu avea sfârşit.

Este evident că în acest veac unele evenimente politice care, prin consecinţele lor, au înlănţuit milioane de vieţi s-au datorat unor indivizi izolaţi, uneori chiar puţin cunoscuţi. Marele fluviu uman curge între diguri proiectate doar de câţiva, fie că este vorba de conducători autocraţi, de politicieni mai mult ori mai puţin abili a căror activitate comportă totdeauna un coeficient de noroc sau de ghinion, sau încă de grupuri oculte (dar orice grup cuprinde câte o personalitate bine înarmată dialectic, în stare să-l convingă pe ezitantul al cărui vot va fi decisiv), forma vieţii celor mulţi e determinată, prin acţiunea câtorva, de cauze care le rămân necunoscute şi pe care deci nu le pot influenţa.

Cu toate acestea, cele câteva inovaţii ale ultimelor două sute de ani – votul universal, învăţământul general şi obligatoriu, libertatea presei – au adus pe scenă şi marile mase care, în unele ţări, deşi nu se bucură de toate privilegiile teoretic acordate, pot determina prin propriul lor „da” sau „nu”, prin balansul lor într-o direcţie sau alta, prin entuziasmele sau bruştele lor supărări, soarta lor şi a altora într-o măsură de care încă nu sunt perfect conştiente. Astfel a avut loc, de pildă, îndepărtarea din viaţa politică a bătrânului Churchill în chiar clipa în care i se deschiseseră în sfârşit ochii asupra pericolului pe care-l reprezenta înaintarea nestingherită a Uniunii Sovietice până la graniţa Italiei şi Germaniei. Astfel a fost ciudatul entuziasm pentru comunism al intelectualilor francezi de stânga care au oferit o cauţiune importantă, timp de multe decenii, unui sistem crud şi aberant pe care-l cunoşteau doar din auzite, printr-un lanţ de

fenomene care ţin în bună parte şi de cel al modei, încă insuficient studiat.

În zilele noastre însă, regimurile democratice au fost atât de inferioare numeric încât nu de eventuala putere a maselor merită să ne ocupăm, ci de fenomenul straniu care face ca majoritatea supravieţuitorilor să fi luat cunoştinţă cu un decalaj de mai multe zeci de ani de mecanismele prin care li s-au hotărât destinele. Bătrânii au avut întotdeauna plăcerea să-şi reorganizeze amintirile şi să-şi repovestească viaţa; cu atât mai mult o fac în zilele noastre, când informaţiile căpătate cu întârziere îi silesc să-şi restructureze memoria, aşa cum femeile îşi repun neobosit în ordine sertarele. Singura lor apărare este să nu se mai implice afectiv, pentru

a nu risca să cadă pradă amărăciunii şi regretelor inutile.[2]

*

La începutul anului 1945, mica noastră unitate familială se afla deci în inima Bucureştilor, la etajul cinci şi penultim dintr-un bloc situat în Piaţa Amzei. Gustam trepidaţia marelui oraş

---

[2] Nu pot să reînnod firul povestirii fără să evoc două întâmplări ale zilei de ieri, l8 ianuarie l996, care se leagă în chip surprinzător de aceste câteva gânduri.
Prima a fost citirea unui mic articol în *România liberă,* cotidian al opoziţiei anticomuniste; el poartă o semnătură necunoscută mie şi, deşi vorbeşte de lucruri deosebit de importante, nu-şi dezvăluie sursele, ceea ce-l face suspect. După modelul, afirmă el, acelor Frank-Korps ale lui Röhm, care în timpul Republicii de la Weimar pregăteau căpeteniile politice ale celui de al Treilea Reich, o organizaţie secretă numită de CIA „Internaţionala a V-a" şi de Kremlin „A treia forţă" ar grupa nu numai pe revanşarzii Lebed, Ruţkoi şi Gromov, dar şi pe Dudaiev, şeful rezistenţei cecene. Acest grup ar fi suscitat rebeliunea, precum şi recenta afacere a ostaticilor ruşi doar pentru a-l obliga pe Elţîn să ia măsuri de forţă ce-l vor face nepopular în viitoarele alegeri.
Desigur că noi, telespectatori impresionaţi de curajul cecenilor ca de al oricărui puşti luat la bătaie de o matahală, noi, cetăţeni din Est care ştim ce înseamnă ura împotriva ocupantului rus, nu putem să nu ne simţim prost, ca nişte naivi păcăliţi încă o dată, la auzul unor ipoteze atât de necontrolabile. Dar vai! controlabil şi fără leac rămâne numărul de morţi, rămân satele şi oraşele distruse, jalea femeilor cu broboade negre, lacrimile, sângele şi focul acestui război – unul printre multe altele despre care vom mai afla şi pe care le vom uita în curând.
A doua întâmplare este următoarea: tot ieri, 18 ianuarie 1996, la Institutul francez din Bucureşti, Jacques Derrida, filosof de renume cu părul alb şi cu o elocinţă sobru elegantă, a ţinut nu o conferinţă, ci un fel de curs universitar al cărui titlu promitea mai mult decât a fost: *Histoire du mensonge.* Vorbitorul ne-a anunţat că va face abstracţie de aspectul juridic, de aspectul moral şi de aspectul psihologic al minciunii pentru a se concentra asupra aspectului ei politic; a analizat două articole, unul al lui Alexandre Koyre şi altul al Hannei Arendt, ca să ajungă la faptul că de abia acum Jacques Chirac a recunoscut culpabilitatea Franţei în afacerea „Vél d'Hiv" (predarea către nemţi a unui mare număr de evrei), după ce şase preşedinţi succesivi n-au socotit oportun s-o facă. Nimeni nu era mai pregătit decât auditoriul nostru să-l urmeze pe această cale, mai toţi aşteptându-ne la o enumerare lungă, nu, desigur, a tuturor cazurilor de

cu încântare, dar de la distanţă şi de sus, ceea ce o făcea într-un fel şi mai fascinantă, fiind mai uşor de abstractizat. Forfota pieţei – zarzavagii, căruţe şi camioane zi şi noapte, un du-te-vino neîncetat – n-avea doar un aspect economic: în centrul ei era sala de teatru numită pe atunci „Studio” a Teatrului Naţional, o construcţie relativ modernă şi unde mergeam destul de des; peste drum funcţiona Conservatorul; jur-împrejur şi pe străzile vecine se aflau multe magazine care te puteau face să visezi, mai ales pe Calea Victoriei şi pe Bulevard; e destul să amintesc de „Ca d’Oro”, anticariat de artă al cărui nume evoca, el singur, toate splendorile veneţiene. De pe balconul spre care dădea camera mea vedeam o parte a Pieţei Palatului, ceea ce mi-a permis să observ unele întâmplări; mai vedeam şi terasa unei case în

---

„minciună politică” revoltătoare şi îndelungată, ceea ce ar fi fost imposibil, dar măcar a câtorva. Exemplele însă s-au oprit aici. Frustrantă a fost şi avansarea ideii că nimeni nu poate fi dovedit de minciună, de vreme ce poţi proba doar că s-a spus un neadevăr, dar nu că s-a minţit propriu-zis, minciuna fiind *un acte intentionnel.* Din punct de vedere juridic, este o absurditate: de multă vreme se aplică distincţia între, de pildă, „omorul cu premeditare” şi „omorul prin imprudenţă” sau se sancţionează, în dreptul civil, intenţia dolozivă. În sfârşit, am devenit melancolici când am auzit subliniindu-se, în acea minunată franceză care e o încântare în sine şi cu o atât de fermecătoare eleganţă în expunere, că minciuna, *creatoare* de eveniment, este întoarsă spre *viitor* (conotaţie pozitivă), în vreme ce căutătorii de adevăr, care se mărginesc a *cerceta* evenimente deja petrecute, ar fi întorşi spre *trecut* (conotaţie negativă). Lui Walt Disney, care pledează cu umor în favoarea reginei din Albă-ca-Zăpada şi îşi exprimă preţuirea pentru dramatismul introdus de personajul negativ, i s-ar fi părut un truism să explice că prezenţa răului declanşează evenimente palpitante tocmai pentru că este socialmente intolerabil. Derrida însă vorbea serios şi nu se ocupa de basme; de ce oare o fi evitat să ne aducă aminte că minciuna „creează” eveniment numai şi numai pentru că adevărul („veracitatea”, spunea el) constituie mediul necesar al oricărei activităţi sociale normale? Că turnul Babel s-a dărâmat doar pentru că s-a *întrerupt* comunicarea între oameni, dar că pentru trăitorii acestui secol urmările comunicării *intenţionat deformate* sunt infinit mai grave, probleme de viaţă şi de moarte pentru mai multe generaţii?

Am spus „sunt”, şi nu doar „au fost”. Cât despre statutul minciunii în general, al minciunii politice în special, el este încă, într-adevăr şi din nefericire, o problemă de viitor.

stil florentin, rechiziţionată de curând pentru armata sovietică (mi se pare că de la proprietarul marii fabrici de pâine „Herdan”) şi urmăream cu perplexitate uscarea unor obiecte de lenjerie feminină, pe care femei cu cizme şi epoleţi, o ciudăţenie în acel timp, le înşirau pe sfoară. Păstrez acelui apartament în care n-am locuit decât trei ani şi ceva, acelor străzi pe care le-am cutreierat în anii proaspetei tinereţi o amintire înduioşată. Deşi am trecut de sute de ori, de atunci încoace, prin acel cartier, se trezesc mereu în apropierea lui imagini, inflexiuni de voci, unde ale memoriei afective care-mi absorb atenţia fără să-mi dau seama: în zona aceea ar trebui să fiu foarte atentă la traversări.

Filozofica detaşare cu care familia noastră privea evenimentele din acea vreme se explica prin chiar firile noastre. Mama, occidentală şi protestantă, a fost fiinţa cea mai fatalistă pe care am cunoscut-o: pentru ea totul era scris dinainte, era inutil să te opui, oricum lucrurile se vor rândui după o înţelepciune inaccesibilă nouă; îţi rămânea doar să înfrunţi încercările cu demnitate şi curaj. Cât despre tata, atitudinea lui în viaţă a fost de multe ori aceea, neexplicită, a unui jucător: te poţi avânta când eşti „în carte”, dar când s-a instalat ghinionul trebuie să fii cumpătat, aşteptând să treacă „passa proastă”.

La cei 56 de ani ai săi din vremea aceea, tata era un bărbat înalt, subţire, cu o eleganţă naturală care nu l-a părăsit niciodată, dar pe atunci era încă susţinută de o vestimentaţie pe măsură. Costumele îi erau bine croite, cămăşile şi cravatele – pariziene. Nu-i lipsea paltonul cu misadă şi guler de blană, un fel de uniformă a notabililor timpului. Fuma „Lucky Strike” cu ţigaret de chihlimbar; îi plăceau mesele fine, dar niciodată chiolhanurile; în societate a cultivat toată viaţa o afabilitate de modă veche, o politeţe surâzătoare, uşor galantă în prezenţa doamnelor, care era şi a altor bărbaţi din generaţia lui. Cu vreo zece ani înainte părăsise practica medicinei, din care câştiga bine dar care-l plictisea, pentru a se afunda mai întâi în politică, apoi într-o activitate de „om de afaceri” care l-a pasionat ca un joc, însă din care nu s-a ales decât cu pagube. Temperament

flegmatic şi nu lipsit de umor, situaţia actuală nu i se părea alarmantă, cel puţin în ce-l privea personal. Nu fusese compromis cu regimul antonescian, nici cu legionarii pe care-i detesta; ar fi fost chiar dispus să reia o oarecare activitate politică (în calitate de ţărănist fusese deputat, senator, prefect de Ilfov şi secretar general în Ministerul Sănătăţii, toate acestea până în 1934), dar aştepta ca situaţia să se mai limpezească. După orice război, ne explica el, urmează doi, trei ani de neaşezare firească; avea să se producă din nou, ca în 19l8, o alunecare spre stânga şi în orice caz o nouă expropriere a pământurilor, căci trebuiau răsplătiţi ţăranii care-şi riscaseră viaţa pe front. Această alunecare el o vedea însă în cadrul unui regim parlamentar de tipul celor pe care ţara le cunoscuse de când se ştia el, cu instituţii garantate de restabilirea, încă din septembrie, a constituţiei din 1923, precum şi de celebra declaraţie a lui Molotov, tipărită pe prima pagină a tuturor ziarelor îndată după întoarcerea armelor: „Uniunea sovietică nu are de gând să dobândească vreo parte din teritoriul român sau să schimbe ordinea socială ce există în România sau, în felul acesta, să aducă vreo atingere independenţei României”. Asemenea declaraţii erau periodic reînnoite. Sub ochii noştri, renăscuseră partidele desfiinţate în 1938 şi se reorganiza activitatea politică; urmau să fie în curând „alegeri libere”. În tot timpul războiului, activitatea economică funcţionase cu respectul legilor şi se dovedise în multe privinţe chiar mai productivă şi mai eficientă decât înainte. Revenirea iminentă a păcii (nemţii, era vizibil, nu mai puteau rezista decât câteva luni) avea să completeze tabloul cu o sumă de perspective îmbucurătoare. Pe eşichierul politic avea să apară, desigur, un partid socialist tot mai puternic, care va ajunge chiar la guvern (dar cât durează un guvern!) şi va lua măsuri în favoarea celor mai puţin avuţi: pentru aceste măsuri tata avea toată simpatia, căci o anume sensibilitate la problemele sociale fusese prezentă în toată activitatea lui, fie în medicina pe care o dorea preventivă, fie în administrarea judeţului, fie în probleme de igienă la nivel naţional.

Era deci bine dispus şi mai degrabă mulţumit de viaţă;

perspectiva câtorva luni de jenă financiară nu merita prea multă atenţie. În septembrie făcuse o investiţie în care-şi punea mari speranţe: cumpărase 62, 5% dintr-un imobil compus din câteva clădiri vechi şi un teren de 1105 m² în inima Capitalei: astăzi, pe acel teren se ridică hotelul „Dorobanţi”. (E de prisos să spun că de investiţia tatii s-a ales praful.) Efortul financiar făcut atunci îl lăsase fără nicio rezervă, dar foarte curând, gândea el, aveau să reînceapă construcţiile de care Bucureştiul avea atâta nevoie; discutase deja cu un arhitect (chiar cel care construise teatrul „Studio”) eventualitatea de a începe o parte din construcţie şi ştia că din blocul cu multe etaje care avea să se ridice, până una, alta, doar pe o fâşie din teren urma să ne revină nouă un apartament, o garsonieră şi unul dintre magazinele de la parter, a cărui închiriere ne va aduce un venit imediat; avea toate motivele să fie liniştit.

Cel mai sigur temei al bunei sale dispoziţii era însă vecinătatea iubitului său club, cel al „Tinerimii”.

Străduţa pe care se afla clădirea nu mai există: a fost desfiinţată prin anii cincizeci-şaizeci, la una dintre primele dărâmări anticulturale din Bucureşti. Pornind din actuala stradă Nicolae Golescu, cam din dreptul sediului Asociaţiei Scriitorilor, ea dădea în bulevardul, pe atunci, Brătianu, exact în dreptul cinematografului ARO („Asigurarea Românească” – azi, cinematograful „Patria”). A fost distrusă pentru a se ridica cele două blocuri mari unde se află magazinul „Eva” şi Agenţia de turism, dar alegerea locului şi planul n-au fost, cum spunea o expresie stalinistă, *întâmplătoare.* Proiectul a acoperit intenţia de a şterge două mărturii importante ale tradiţiei culturale: casa lui Titu Maiorescu, în care s-au ţinut la Bucureşti şedinţele Junimii, şi pe partea opusă Muzeul Simu, adăpostind o importantă colecţie de artă a Capitalei şi una dintre cele mai vechi. Tablourile şi statuile s-au împărţit diferitelor muzee de Stat din Capitală şi din provincie, iar casa, numele şi existenţa fondatorului au fost şterse din memoria colectivă.

Pe aceeaşi parte cu muzeul, înspre strada Golescu, se ridica o veche casă boierească având o faţadă îngustă, dar o

mare adâncime, sediul bătrânului club al Societăţii „Tinerimea”, fondat în 1867. Interiorul era de un foarte bun gust cu boazeriile sale îngrijite, cu fotoliile sale adânci, cu izolarea cvasi-ermetică a încăperilor faţă de zgomotele de afară. Am fost acolo într-o singură dimineaţă cu tata, ca să împrumut nişte cărţi de la bibliotecă: femeile, în principiu, n-aveau drept de intrare în acea citadelă şi fără explicaţiile şi prezenţa lui n-aş fi avut nicio şansă. Biblioteca era la etaj, dincolo de o balustradă de lemn; cărţile, legate în piele, cu marginea de sus a foilor aurită şi adăpostite în dulapuri cu geam, vorbeau de o civilizaţie desuetă şi deja pe cale să moară. Am luat un Plaut complet franco-latin (căutam *Aulularia)* şi ţin minte că acasă am visat îndelung la donatorul necunoscut de la începutul veacului care-şi lăsase, probabil, prin testament biblioteca bunilor săi colegi de club, pentru înfrumuseţarea ceasurilor lor de singurătate: vreun burlac, desigur, în orice caz un om fără copii; cărţile acelea îmi păreau a închide în ele ceva patetic. Pe lângă bibliotecă, clubul avea locurile sale rezervate într-una din avanscenele Ateneului, un bufet, săli pentru jocuri de cărţi, o sală de lectură unde se puteau citi zilnic nu numai ziarele româneşti, ci şi cele engleze şi franceze, pe acele suporturi uşoare de lemn împletit care făceau parte din stilul timpului (pe ultimele le-am revăzut, cu nostalgie, în anii şaptezeci, într-o veche cafenea din Viena). Clubul „Tinerimii” era un loc de reuniuni şi relaţii decente, unde nu se ridica niciodată glasul, unde unii membri veneau rar sau deloc, iar alţii îşi petreceau seară de seară, aşa cum făcea în acea perioadă tata în compania careului său de bridge-uri împătimiţi, de care-l lega o trainică prietenie.

Candidatura la un asemenea club era o întreagă aventură, căci un baraj exista, fără îndoială, aşa cum nici mai târziu, în aparent egalitarul socialism, nu putea pătrunde oricine în locurile de reuniune ale „elitei”. Dar nu gărzile pretoriene îi apărau pe acei bucureşteni, ci doar un sistem destul de suplu de relaţii sociale. „Tinerimea” era socotit cam al treilea club, în ordinea importanţei, din Bucureşti, însă unul foarte agreabil: Jockey-Clubul era rezervat în principiu aristocraţiei,

Automobil-Clubul grupa averile mari. „Tinerimea” se adresa profesiilor libere şi la ea aveau acces oameni singuratici şi civilizaţi, dornici de relaţii amicale şi de un loc unde să-şi petreacă serile într-o ambianţă plăcută, pe care să n-o poată tulbura oricine, cum se întâmplă într-un restaurant. În afara recomandărilor scrise necesare, dintre care una, dacă nu mă înşel, trebuia să fie a unui membru din conducerea societăţii, candidatura era prezentată şi apoi votată prin vot secret în adunarea generală a membrilor şi în absenţa celui care postula. În lunile care precedau această adunare, el trebuia (ca la Academia franceză!) să facă vizite personale unui număr cât mai mare din cei aproape 500 de membri, care aveau astfel ocazia să-l vadă la faţă şi, oricum, să-l cântărească într-o conversaţie neprotocolară. Toate acestea, desigur, în afara activităţii socio-profesionale, care era de fapt justificarea candidaturii. Datorită firii sale împăciuitoare şi acelei afabilităţi despre care am pomenit, tata fusese ales cu un scor impresionant, de care ani de zile s-a bucurat copilăreşte.

*

Am petrecut revelionul spre anul nou 1945 cu d’ Artagnan şi amândouă ne-am amuzat grozav.

În micul apartament din Piaţa Amzei am luat, cu părinţii mei, o cină destul de simplă şi ne-am culcat devreme, nouă, fetelor, închizându-ni-se ochii încă neînvăţaţi cu serile târzii. Toată seara însă şi toată ziua următoare, ca doi muschetari bine dispuşi, am cântat pe două voci ultimele şlagăre, am glumit, am râs şi am făcut planuri neverosimile de viitor. Eu, încă la şcoală, trăiam din plin sentimentul „vacanţei” care avea să se prelungească încă două săptămâni; d’Artagnan se înscrisese la Drept, fără mare convingere şi de fapt urma să-şi ia în curând o slujbă la Societatea de Telefoane, unde talentul ei pentru limbi străine avea s-o califice pentru serviciul internaţional. Perspectiva unei lefi personale o entuziasma, iar eu vedeam în asta o avansare demnă de tot

respectul. Blondă, sportivă, cu un mare dar al comunicării spontane şi o viziune a vieţii mai practică decât a mea, îmi inspira o prietenie în care intra o bună parte de admiraţie, iar dispoziţia ei optimistă mi s-a părut a fi de cel mai bun augur pentru anul care începea.

În agenda în care îmi notam zilnic ceea ce mi se părea demn de reţinut se înşiră, în acele prime săptămâni ale anului, fel şi fel de activităţi paralele cu şcoala şi fără nicio legătură cu realitatea socială. În afară de faptul că începusem să iau câteva lecţii de engleză, curând întrerupte din lipsă de bani, e vorba doar de filme văzute, de vizite făcute sau primite, mai mult în familie de altfel, precum şi de „experienţe”, cum le numeam eu, care erau doar prospectări naive de medii până atunci necunoscute: o vizită, cu un unchi al lui d’Artagnan, la atelierul sculptorului Medrea; o şedinţă în care vărul ei, Şerban Orăscu, încerca să ne înveţe bridge; o după-amiază în care am scos-o de la internat pe buna mea prietenă Ligia, plastografiind pe un bilet iscălitura părinţilor ei, altminteri încântaţi că fuseseră scutiţi de un drum; şi aşa mai departe. În 4 februarie, când începea conferinţa de la Ialta, e notată ultima carte citită: *Ciceron et ses amis* de Gaston Boissier. Impresionant a fost doar, într-o dimineaţă, parastasul slujit la Bellu pentru prima dintre colegele noastre care trecuse dincolo de viaţă, o fetiţă care promitea să devină o foarte frumoasă femeie şi n-a lăsat decât o amintire, dureroasă şi acum. Şi brusc, în 23 februarie, o parafrază la o replică din Dumas: *„C’est plus qu’une révolte, c’est une révolution...”* şi o însemnare mai lungă: „Rădescu e un om admirabil. Bine că mai există caractere”.

*

Oare ce se întâmplase la 23 februarie?

Din acele zile, pentru noi atât de încărcate de istorie, care se scurg între debutul conferinţei de la Ialta şi instaurarea guvernului Groza, mi-au rămas în minte doar două circumstanţe precise, legate între ele de o anume atmosferă

tensionată, pe care a trebuit s-o elucidez recurgând la ziarele vremii.

Prima amintire se leagă de o dimineaţă de duminică. La câteva străzi de noi şi chiar pe drumul obişnuit către şcoală, în dreptul cinematografului Aro, o mare mulţime ocupa toată lăţimea bulevardului şi asculta, retransmisă prin difuzoare, cuvântarea pe care o ţinea în sală primul-ministru de atunci, generalul Rădescu. Aflasem de o reuniune care trebuia să aibă loc la cinematograful Scala; nu m-am întrebat prea mult de ce sala fusese schimbată. Am ascultat şi eu, în mulţime, discursul acela. Ţin minte că totul mi s-a părut simplu şi evident; la fel de aprobatori se arătau şi ceilalţi în jurul meu. Memoria afectivă îmi restituie perfect vibraţia de simpatie, foarte perceptibilă într-o adunare, şi sentimentul că în sfârşit cineva rosteşte cu autoritate, răspicat şi cu bună-credinţă, ceea ce gândeau toţi de o bună bucată de vreme. N-am rămas acolo chiar până la sfârşit; cred că m-am întors acasă liniştită sau mi-am văzut mai departe de drumuri, care or fi fost.

Textul rostit de generalul Rădescu duminică 11 februarie 1945 este reprodus în *Viitorul* de marţi 13 februarie şi are un accent de sinceritate naivă, destul de impresionant.

Primul-ministru începe prin a mulţumi pentru „primirea caldă” care i se face. Apoi spune că el nu a dorit în niciun fel să ocupe funcţia pe care o deţine, dar că, atunci când i s-a propus, a socotit că este de datoria sa de bun român să i se dedice cu tot sufletul. Şi continuă:

„Din chiar momentul în care M.S. Regele a binevoit să-mi încredinţeze frânele conducerii ţării, am declarat în mod hotărât că punctele de temei ale guvernului prezidat de mine sunt:

1. Continuarea războiului, cu toată puterea, alături de aliaţi, până la totala înfrânare a hitlerismului;

2. Îndeplinirea cu lealitate şi fără şovăire a clauzelor armistiţiului încheiat cu Puterile Aliate;

3. Păstrarea ordinii publice, ca să putem munci cu toţii în linişte şi cât mai intens în scopul de a mări producţia şi a putea face faţă îndatoririlor contractate prin armistiţiul

încheiat.”

Ţinând seama de împrejurări, arată el apoi, şi în ciuda unor „eforturi supraomeneşti”, se pot exprima satisfacţii, dar şi rezerve cu privire la realizarea acestui program. Totdeauna au fost la noi „unii care să cârtească, să încerce necontenit să discrediteze tot ce s-a făcut... ambiţii şi oameni cărora le convine haosul. Unde mă despart însă cu totul de cei care-şi fac un crez din a găsi numai rău în ceea ce se face şi care aruncă tot felul de învinuiri absurde este acolo unde, cu bună ştiinţă, se insinuează... că toţi cei aflaţi în locuri de răspundere sunt nazişti, fascişti, hitlerişti şi tot felul de alte lighioane, cuvinte ajunse de un banal ridicol, la auzul cărora fiecare zâmbeşte, când nu se indignează... Se vor fi găsind şi câţiva mărunţi nemernici care să caute să încurce lucrurile, dar de acolo până la a face din miniştri sabotori reacţionari – îndrăzneala depăşeşte măsura”.

În ceea ce priveşte presa, spune primul-ministru, „m-am declarat partizanul hotărât al libertăţii presei, cu o singură rezervă: să se păstreze în scris o formă demnă şi civilizată”. Cu părere de rău, e nevoit totuşi să constate că „atacurile... îmbracă o formă de violenţă rară şi de o ţinută care nu este de natură să sporească prestigiul acestei instituţii... S-a întâmplat în cursul săptămânii trecute un fapt cu totul îngrijorător. Câţiva lucrători tipografi au găsit cu cale să-şi ia dreptul, cu de la ei putere, să se transforme în cenzori ai scrisului. Nu numai că au refuzat imprimarea unor comunicate cari nu corespundeau părerilor lor politice, dar au decretat, pur şi simplu, suspendarea apariţiei unui ziar. S-ar părea de necrezut şi totuşi, din nenorocire, este tot ce poate fi mai adevărat. Îşi poate găsi aprobarea un asemenea fapt în mintea vreunui om în adevăr înţelept?... Muncitorimea se socoteşte doar democrată; vorbeşte numai în numele democraţiei în orice împrejurare. Şi tocmai ea să suprime atributul cel mai de seamă al democraţiei: libertatea? Cum rămâne cu dictatura şi cu nazismul? Care este deosebirea între ce se făcea sub regimul lui Antonescu şi ce fac unii muncitori acum?

Rămâne o speranţă: fapta lucrătorilor tipografi n-a găsit

aprobare nicăieri, nici chiar la majoritatea camarazilor lor, care mi-au declarat că nu e vorba decât de nişte răzvrătiţi. Nădăjduiesc că gestul nu se va mai repeta şi profit de prilej să fac din nou apel la muncitori să rămână pe calea dreaptă a datoriei”.

Vorbitorul arată apoi că sindicatele sunt organisme care se declară profesionale, nu politice. Orice agitaţie trebuie să înceteze, „fiindcă altfel se pune în primejdie însăşi *fiinţa Ţării.* Pentru satisfacerea de ambiţii politice, este criminal să se împingă Neamul la pierzanie. Nu ne putem apăra împotriva nenorocirilor care ne pândesc decât prin solidaritate, printr-o conlucrare a tuturora. Unirea tuturor într-un mănunchiu, fără consideraţii de ordin politic, este singurul nostru mijloc de salvare”.

Generalul Rădescu a abordat apoi discutarea problemei agrare şi mai exact a „alegerii momentului cel mai prielnic” pentru a o realiza. După o îndelungă cântărire a situaţiei, a ajuns la concluzia că „păşindu-se acum la înfăptuire s-ar face o greşeală cu urmări din cele mai grave” pentru următoarele considerente: primul obiectiv al guvernării sale este sporirea producţiei, dar agitaţia cauzată de împărţirea pământului ar face ca acesta să rămână nelucrat, cum s-a întâmplat după împroprietărirea de la sfârşitul războiului trecut. „Se poate să nu ne gândim la ce ne aşteaptă dacă însămânţările nu vor fi făcute în măsura în care trebuie? Pe de o parte nu vom putea da, în contul armistiţiului, ceea ce avem de dat, iar pe de alta ne-ar pândi o *foamete cumplită* (s.n.) ... Suntem în plin război şi vrem să-l ducem alături de aliaţi până la victorie. Luptătorii de pe front sunt acei cari trebuie să aibă dreptul de întâietate la împărţeală... În ce stare se vor găsi ostaşii când vor şti că, în vremea ce ei îşi varsă sângele departe de ţară, ai lor, cei de acasă, poate că rămân fără pământ?... Reforma agrară nu poate şi nu trebuie înfăptuită decât după încetarea războiului”.

Astea au fost deci frazele pe care le ascultasem în parte atunci, găsindu-le, cu mintea mea proaspătă de nici optsprezece ani, cum le găsesc şi astăzi, pline de bun-simţ.

*

A doua zi, luni, 12 februarie, generalul Rădescu ţine un nou discurs, de data asta la Radio, în care încearcă să lămurească situaţia.

„Aşa cum v-am spus şi ieri în cuvântarea de la «Aro», am socotit că a mă prezenta în faţa judecăţii poporului era cea mai mare dovadă a spiritului democratic de care sunt pătruns... Dar prin popor eu nu înţeleg numai o fracţiune; înţeleg întregul popor, fără deosebire de culoare politică, de rasă şi de religie... Am avut satisfacţia de a mi se da prilej să înlătur cu desăvârşire orice urmă de guvernare asupritoare din trecut şi să întronez o eră de adevărată democraţie şi libertate, democraţie şi libertate de care să se bucure întreg poporul, nu numai în folosul unora. Cu durere însă trebuie să constat că tocmai acei de la care urma să aştept cel mai mare sprijin nu numai că nu-mi dau acest sprijin, dar întâlnesc la ei ostilitate şi rezistenţă...

Am convocat poporul la o consfătuire pentru Duminică la ora 12 în sala Scala. Dar încă de Sâmbătă seara sala a fost ocupată cu forţa de un grup de cca. 1.000 de persoane din gruparea FND care au rămas în sală pe tot timpul nopţii, astfel că nimeni nu putea să intre din publicul ce ar fi vrut să vină la adunare, în afară de cei cărora le-ar fi fost lăsat acces liber de către cei din sală. Ce-mi rămânea atunci de făcut? Gândul meu, când anunţasem consfătuirea, fusese să stau de vorbă cu românii din toate clasele şi din toate partidele – întrucât eu nu sunt al nici unui partid, mă consider al ţării – iar în sala Scala se găseau numai reprezentanţii unui partid, instalaţi cu forţa, tocmai ca să împiedice pe alţii să vină. Nu era decât o singură soluţie: să aleg o altă sală, ceea ce am şi făcut... Tuturor celor care s-au găsit în sala Scala le exprim tot regretul meu”.

Apoi spune cum înţelege el libertatea presei: „Pe când de la sindicat lucrătorii tipografi au primit consemnul să nu lase să se imprime nimic cu privire la consfătuirea de ieri, eu am dat ordin Cenzurii Presei să nu interzică nimic din ceea ce

voiesc ziarele...”

*

Pentru cine nu este istoric de meserie, şi deci şi-a păstrat sensibilitatea proaspătă în contact cu documentele trecutului, din paginile ziarelor vremii se degajă o undă emoţională puternică, o impresie de autenticitate cutremurătoare. Drama acestui ofiţer curajos şi cinstit, care pare mereu obligat să se scuze, care se indignează sincer şi se lasă surprins de tertipuri atât de previzibile astăzi, căutând în propriul său popor un aliat împotriva unor forţe încă fără nume, are pentru noi ceva insuportabil, ţinând cont de inegalitatea luptei şi de înfrângerea finală.

Când adunarea de la Aro s-a încheiat, se pare că oamenii au pornit pe străzi, înfierbântaţi, şi că în unele locuri au avut loc păruieli. *Timpul,* ziar cu orientare de stânga decentă, spune cu îngrijorare că „în lipsa parlamentului, cuvântările generalului Rădescu la Aro şi la Radio au provocat o şi mai încordată situaţie”. Într-un comunicat, sindicatul tipografilor nu se dezvinovăţeşte, ci acuză: „Domnul prim-ministru vrea să apere totala libertate a scrisului doar pentru ca bestiile legionare şi fasciste, ocrotite de partidele aşa-zis istorice, să-şi continue opera lor distructivă”. Marţi 13 februarie, la o mare manifestaţie organizată de FND în Piaţa Unirii, Gheorghiu-Dej îl acuză pe Rădescu de demagogie pentru propunerea sa ca reforma agrară să aibă loc abia după încheierea războiului. Nici PNŢ, nici PNL nu obţin autorizaţii pentru manifestaţiile lor, sub cuvânt că sunt politice; în schimb, sub masca sindicatelor nou înfiinţate, FND-ul comunist are posibilitatea să mobilizeze zeci de mii de oameni, aducând şi numeroşi delegaţi din provincie, încântaţi să se plimbe pe gratis prin Bucureşti. În plină perioadă de „epurări”, înscrierea în sindicate devenea practic obligatorie, niciun argument nu-i putea fi opus, iar activitatea acestora nu era în niciun fel discutată, de vreme ce ea făcea parte din noile „libertăţi”.

Miercuri 14 februarie, ziarele publică declaraţia comună a celor trei guverne – Anglia, Statele Unite, Uniunea Sovietică – la sfârşitul conferinţei de la Ialta. Astăzi ştim că nu atunci a fost decisă soarta ţării noastre, ci cu un an, doi mai devreme; la Ialta a fost doar pecetluită şi s-au discutat mai mult graniţele Poloniei. Frazele liniştitoare din comunicatul comun au umplut inimile de speranţă; popoarele eliberate aveau să-şi creeze „instituţii democratice, alese de ele”. Se vor restaura „drepturile suverane ale autoguvernării”. Vor funcţiona „autorităţi guvernamentale interimare reprezentând în sens larg toate elementele democratice ale poporului şi care să-şi ia angajamentul să stabilească, la data cea mai apropiată posibilă, prin alegeri libere, guvernul care să corespundă voinţei poporului”. Pe vremea aceea, frazele comunicatelor oficiale mai erau crezute şi luate în serios. Atunci s-a născut de fapt, difuz, ideea că în toate încălcările flagrante ale democraţiei vom avea un recurs pe lângă anglo-americani.

Dar lucrurile încep să se precipite şi se acţionează pe nenumărate planuri. Unul din ele este libertatea presei. *Dreptatea,* ziarul principalului partid istoric, încetează să apară cam de la 10 februarie. *Viitorul,* ziarul „bătrânilor” liberali, rezistă până la 18 ale aceleiaşi luni. Cu riscul de a plictisi, spicuiesc aici lungi fragmente dintr-o „ediţie specială” de o pagină, apărută în 17 februarie şi culeasă, bineînţeles cu o mulţime de greşeli, de către studenţi şi membri ai partidului (pe care *Scânteia* îi va numi „huligani” şi „câini turbaţi”). Textul se intitulează „Un scurt rezumat al faptelor petrecute la tipografia ziarului *Viitorul*:

„Opinia publică se va fi întrebat pe drept cuvânt multă vreme pentru ce anumite adevăruri cunoscute de toţi nu apar în presa cu răspundere din Capitală, pentru ce toate actele de brutalitate şi de siluire a libertăţii lor sunt trecute sub tăcere, pentru ce numai ziarele de violenţă şi scandal au dreptul să-şi tipărească toate calomniile, provocările şi îndemnurile la dezordine.”

...„Curând după 28 august 1944, în tipografiile «Independenţa», vechea citadelă tipografică a liberalismului

român, câţiva lucrători veniţi în acest atelier pe timpul dictaturii antonesciene, conduşi de individul Manea, au început să exercite violenţa morală... şi au izbutit să-şi impună dictatura lor... Au aruncat afară din atelier – nu numai la figurat, ci şi la propriu – pe vechiul şef de atelier Cristescu, muncitor bătrân aflat în slujba întreprinderii de 45 ani, care se împotrivea violenţei lor. L-au aruncat pe scări, rănindu-l grav şi înjurându-l... Au sechestrat în podul clădirii pe funcţionarul nostru Teofil Zaharia... pentru motivul că nu ascultă de ordinele lor. Au «numit» un şef de atelier în locul lui Cristescu şi au ameninţat că dacă bătrânul lucrător se întoarce îi vor «rupe oasele»... Spuneau că luptă pentru mărirea producţiei şi executarea clauzelor armistiţiului şi încetau lucrul în timpul programului pentru a ţine «consfătuiri»... Părăseau lucrul pentru a merge la manifestaţii «patriotice»... Opreau tipărirea ziarelor aproape în fiecare zi pentru a comunica articolele şi tot conţinutul lor unei comisii necunoscute, fără aprobarea căreia nu se putea imprima absolut nimic... Au refuzat să tipărească şi orice critică la adresa FND... Ne-au împiedicat să publicăm în ziarul PNL comunicatele acestui Partid. Au refuzat la început să tipărească discursul primului ministru, punându-ne condiţiuni înjositoare pentru a ne asigura apariţia acestui discurs”.

...„Pentru a curma această stare de lucruri am chemat reprezentanţii autorităţii ca să constate la faţa locului faptele.

Comisarul trimis de Prefectura Poliţiei Capitalei pentru anchetare a fost primit de agitatorii din «Comitetul de fabrică» în mod ostil, cu huiduieli, ţipete şi înjurături. În aceeaşi atmosferă a fost primit şi comisarul regal venit să cerceteze.”... „Agitatorul Manea, deşi fusese preavizat şi rugat să părăsească localul, a refuzat să iasă din atelier, unde încerca să aţâţe pe muncitori, spunând că d. Teohari Georgescu îi îndeamnă să persiste în refuzul lor de muncă. Terorizaţi prin aceste mijloace, lucrătorii au părăsit atelierul, agitatorii blocând în acel moment maşinile, rupând siguranţele şi luând cu ei becurile etc.

Acestea sunt întâmplările aşa cum s-au petrecut şi opinia publică va trage singură concluziile care se impun”.

*

Cam în acelaşi fel se suscită dezordini peste tot, orice incident fiind apoi folosit de *Pravda* sau de Radio Moscova pentru a protesta şi a cere „linişte în spatele Armatei Roşii”. La Uzinele Malaxa, muncitorii se organizează împotriva încercărilor de destabilizare, dar ceferiştii conduşi personal de Gheorghiu-Dej sosesc înarmaţi în camioane şi trag în masă (nimerind între altele, din greşeală, chiar pe tov. Gheorghe Apostol). În jurul acestui incident nu se face vâlvă; dar este ucis şi un muncitor pe care *Scânteia* îl transformă în martir până când se află că era... ţărănist. Prilejul e folosit de Radio Moscova pentru a-l ataca violent pe... Maniu, „mare admirator al dictaturii lui Hitler şi Mussolini”. Partidul său s-ar fi folosit de „metode teroriste” şi mai ales el este „singurul care a afirmat că condiţiile armistiţiului ar fi prea grele”. Pe 21 februarie, Rădescu suprimă cele trei posturi de subsecretari de la Interne pentru a-l contracara pe Teohari Georgescu, autorul unui violent atac în presă împotriva lui; pe 22, miniştrii FND din guvern, încă minoritari, cer demisia primului-ministru; uluiţi, reprezentanţii „istoricilor” le arată că, dacă nu sunt de acord cu politica lui, obligaţia de a demisiona le revine lor personal! Pe 23, o ultimă declaraţie a generalului Rădescu precizează cu aceeaşi fermitate că guvernul îşi va continua activitatea. (Este aici, se vede, justificarea strigătului de admiraţie din mica mea agendă; se vede că urmărisem totuşi cu sufletul la gură lunga luptă inegală, care încă nu se încheiase.)

Toate aceste incidente nu erau însă de ajuns şi Moscova hotărăşte să urgenteze treburile. Sâmbătă 24 februarie după-amiaza, FND adună în Piaţa Palatului numeroşi manifestanţi de la CFR, Adesgo, Herdan şi altele, precum şi mai multe grupuri aduse din provincie. Se strigă: „Jos fasciştii”, „Cerem mărirea salariilor”, „Jos scumpetea” (!). Aici se plasează a doua amintire a mea personală. De la balcon, în acea după-amiază, am putut vedea manifestanţii, pancartele, steagurile roşii, apoi s-au auzit răpăieli şi oamenii s-au împrăştiat în

goană, aruncându-şi însemnele pe jos. S-au regrupat cumva, apoi s-a răpăit din nou şi s-au împrăştiat definitiv.

Bilanţul întâmplării: doi morţi şi treisprezece răniţi, dintre care cel puţin unul a decedat în zilele următoare. Parchetul Militar a făcut o anchetă: concluziile au fost că s-au tras şi salve în aer de la Ministerul de Interne, dar şi de către indivizi izolaţi: „În Piaţa Palatului s-au tras numeroase focuri, însă nu s-a putut stabili de către cine". Seara, „o maşină cu faruri stinse" a trecut pe lângă un grup de manifestanţi: cineva a tras dinăuntru şi a omorât două persoane. Un comunicat al mareşalului Curţii Regale arată că „în ciuda celor afirmate în presă", cercetările dovedesc că din clădirea Palatului nu s-a tras niciun foc, „în schimb s-au tras mai multe focuri asupra Palatului, dintre care două gloanţe au pătruns în biroul Mareşalului Curţii".

Dar scopul era atins. În *Scânteia* din 26 februarie, rămasă aproape singura sursă de informaţii, Silviu Brucan semnează un articol intitulat „Călăul Rădescu a organizat ieri un sângeros masacru în Piaţa Palatului". În ziua de 2 martie, ştirea „D. general Nicolae Rădescu, preşedintele Consiliului de miniştri, a prezentat azi Majestăţii Sale Regelui demisia cabinetului, care a fost primită" apare sub titlul „Criminalul Rădescu nu mai este decât un simplu inculpat". Fiul generalului publică o scrisoare retorică de desolidarizare de tatăl său, text care a suscitat un dezgust unanim.

La 4 martie, Andrei Ianuarievici Vîşinski, prim-locţiitor al Comisarului pentru Afaceri Externe al URSS, care se află de mai multă vreme în ţară, vorbeşte la ARLUS: „Ştiţi foarte bine, spune el, că deşi Uniunea Sovietică este învingătoare, ea n-a cerut României niciun petec de pământ românesc. Vă spun mai mult: guvernul sovietic, împreună cu Anglia şi America, s-a obligat a restitui României Transilvania/[4]

Marţi 6 martie se publică în *Scânteia* lista guvernului Groza (care având, în sfârşit, încrederea guvernului sovietic, va putea administra Transilvania de mult eliberată) şi, în aceeaşi zi, o recenzie a conferinţei ţinute, tot la ARLUS, de „marele nostru scriitor Mihail Sadoveanu", cu titlul „Lumina vine de la

Răsărit”.[3]

*

Aş vrea să mă pot întoarce la câteva amintiri mai senine. Mai am însă de spus unele lucruri despre starea de spirit de atunci, atât de greu de înţeles pentru minţile noastre de azi, care deja aparţin altui secol.

Instaurarea guvernului Groza n-a fost luată foarte în serios. Ea se petrecuse cu atâta rea-credinţă şi atât de rapid, erau atât de puţini cei care-i cunoşteau dedesubturile, încât grosul populaţiei a rămas doar într-o stare de expectativă mirată. Prezenţa lui Gheorghe Tătărescu în postul de viceprim-ministru – el, care condusese guvernul liberal în perioada cea mai prosperă dintre cele două războaie – dădea noului guvern o înşelătoare legitimitate. El a acţionat probabil în speranţa că va putea îndrepta unele rele, zăgăzui altele, dar încerca şi să-şi salveze, spre deosebire de alţii, propria viaţă.

---

[3] Tocmai terminasem de redactat aceste pagini pe baza presei vremii, câtă putea fi găsită la Biblioteca Academiei, când a apărut lucrarea lui Dinu C. Giurescu *Guvernarea Nicolae Rădescu.* În ea figurează textul ultimului discurs al generalului, rostit la Radio în seara zilei de 24 februarie; despre el îmi vorbiseră mulţi, dar memoria lor reproducea versiuni destul de diferite. Simplitatea violentă a afirmaţiilor primului-ministru a produs atunci o emoţie puternică, pe care cei care au resimţit-o par a o retrăi şi acum, la simpla reamintire. A fost, subliniază Dinu C. Giurescu, „ultima cuvântare rostită liber de un prim-ministru român. Faptul nu se va mai repeta aproape 45 de ani“. Cu o adâncă revoltă, generalul Rădescu îi acuză pe „cei fără neam şi fără Dumnezeu“ (era interpretarea populară a siglei FND) că „au pornit să aprindă focul în ţară şi s-o înece în sânge. O mână de inşi, condusă de doi venetici, Ana Pauker şi ungurul Luca, caută prin teroare să supună neamul“... „Vor cădea striviţi“, continuă patetic generalul. „Acest neam care a ştiut întotdeauna să-şi apere fiinţa nu se va lăsa îngenunchеat de câţiva neisprăviţi.“ În lumina celor trăite de atunci încoace, lectura acestui text este deosebit de dureroasă. El se încheie astfel: „Eu şi cu armata ne vom face datoria până la capăt. Fiţi şi voi cu toţii la posturile voastre.“
Iar despre faptul că titlul conferinţei lui Sadoveanu, al cărui impact emoţional a fost la fel de puternic, este, după cât se pare, o formulă masonică tradiţională, ce să mai spunem?

Iar în istorie, erorile şi lipsa de fermitate se plătesc mai scump decât în *Portretul lui Dorian Gray*: imaginea postumă nu se mai curăţă niciodată. Statele occidentale au refuzat să recunoască noul guvern; toată lumea aştepta să vadă ce avea să se mai întâmple. Era limpede că decisivă va fi situaţia internaţională. Mai în fiecare zi apărea câte o ştire neobişnuită. Moartea lui Roosevelt, intrarea ruşilor în Viena şi Dresda, spânzurarea lui Mussolini au ocupat toată luna aprilie; în primele zile ale lunii mai se desăvârşeşte, după moartea lui Hitler, înfrângerea definitivă a Germaniei. Aceste evenimente majore acaparau atenţia oamenilor, iar noul guvern apărea multora ca o soluţie temporară, impusă de starea de război şi de prezenţa, tot temporară, cum se spera, a Armatei Roşii.

Dar opinia publică, oare cum se situa ea faţă de marile forţe care se înfruntaseră pe continent şi de care, era clar, depindea viitorul fiecăruia?

Era evident că prestigiul Germaniei, atâta cât fusese, dispăruse cu totul. Un curent favorabil ei se desenase în anii dinainte de război mai mult printre cei ce practicau meserii tehnice, care adesea făcuseră acolo studii de specialitate şi admirau cu sinceritate realizările germane în acel domeniu. Însă acţiunile agresive şi haotice ale lui Hitler înăbuşiseră orice simpatie reală; victoriile fulgerătoare din Europa apăreau tot mai precare, pe măsură ce se înmulţeau; cumplita iarnă din 1941-42 a pronunţat un fel de diagnostic fatal. În 1945, nu-mi pot aminti nici măcar să fi fost exprimat vreun sentiment de milă pentru Reichul nu de mult atotputernic. Războiul îşi urma cursul implacabil şi reţineau atenţia doar japonezii, care aveau să continue lupta încă trei luni de zile.

Toate simpatiile se dirijau acum către anglo-americani. Ei fuseseră aliaţii noştri în Primul Război Mondial; cu sprijinul lor şi al Franţei se putuse înfăptui România Mare, o realizare atât de sărbătorească încât inimile multora tresăreau încă de bucurie doar la auzul acestei sintagme. Puţinii ofiţeri anglo-saxoni din Bucureşti au fost ţinta unui adevărat batalion de forţe feminine: erau înalţi, frumoşi, îngrijiţi; spre deosebire de

morga şi disciplina băţoasă de stil prusac, practicau un mers nonşalant şi un surâs deschis, care păreau legate de ideea de libertate pe care o încarnau. În 1941, prăbuşirea Franţei fusese pentru români o dramă naţională; capitalul de dragoste rămas în suspensie se strămutase spre occidentalii rămaşi în luptă, cărora li se aliaseră de altfel şi forţele gaulliste. Apusenii aveau (cum avuseserăm şi noi timp de aproape un secol, spre deosebire de toţi vecinii noştri geografici) un sistem parlamentar, partide, proprietate particulară garantată, o justiţie şi o presă libere, cuceriri pentru care bătrâna Europă se luptase încă din Evul Mediu. Şefii lor de stat apărau interesele naţiunii lor, aşa cum o făcuseră şi regii noştri (primii doi, cu o totală dăruire); între familia noastră regală şi coroana engleză existau legături de sânge; în cursul războiului nu luptaserăm niciodată direct împotriva lor; dimpotrivă, le „iertaserăm" bombardamentele din 1944, a căror raţiune strategică eram dispuşi s-o înţelegem; în sfârşit, şi acesta era lucrul cel mai important, după prăbuşirea Germaniei ei rămăseseră singurii care ne mai puteau apăra împotriva pericolului rusesc. În ochii noştri, sistemul comunist, aşa cum învăţam zi de zi să-l cunoaştem, reprezenta şi pentru ei o ameninţare reală, de care nu puteam pricepe cum de nu deveneau conştienţi. Încrederea noastră în ei avea să crească pe măsură ce se intensifica opresiunea sovietică şi de aceea ea s-a perpetuat ani de-a rândul, după cum am văzut, chiar împotriva evidenţei.

Imaginea Rusiei era infinit mai tulbure. Generaţiile mai vechi nu-i iertau debandada armatelor sale în 1917, debandadă care cauzase dezastrul nostru din Moldova. După ce regimul sovietic îşi închisese graniţele, răzbătuseră dinăuntrul lor zvonuri atât de cumplite încât păreau neverosimile. Mulţi le relativizau, gândind că cei persecutaţi fuseseră „doar" nobili, ca în Revoluţia franceză: în istorie, un fapt care se repetă e pe jumătate iertat. Despre campania împotriva culacilor circulau, printre cei mai informaţi, destule grozăvii, dar ce erau exact culacii? Nu toţi îi echivalau, cu exactitate, cu „chiaburii" noştri. Era bine că ne pomeniserăm aliaţi: la ce ne-am fi putut aştepta, dacă Armata Roşie ar fi

trecut peste ţara noastră ca armată învingătoare? A noastră, dincolo de Nistru, nu le lăsase, desigur, amintiri prea plăcute. Ziarele, chiar cele necomuniste, vorbeau despre ruşi cu mare respect, ba chiar cu o frică vizibilă de a nu-i supăra; îţi vine în minte mersul cuiva căruia i s-a dat să depună într-un loc anume, cu mâinile goale, o mină nedezamorsată. În texte, „marea” Uniune Sovietică era „mare” ostentativ, pentru că această calitate era singura evidentă; alta nu i se putuse găsi. Dintr-acolo începeau să sosească filme care derutau prin lentoarea ritmului şi extraordinara linearitate a situaţiilor. Deşi se spunea că excesele ar fi fost imediat pedepsite de către superiori, cele petrecute odată cu intrarea armatelor în ţară erau şi ele surprinzătoare: atâta patimă pentru nişte biete ceasuri, care se găseau la noi pe toate drumurile! Soldaţii lor, care la ştrandurile bucureştene se aruncau în apă în izmene, surprindeau aşa cum surprinseseră – în alt fel – şi nemţii, obligaţi să treacă mai întâi pe la duşuri în şir ordonat şi slipuri impecabile. Într-o seară, pe la 11, mă întorceam cu tranvaiul de la un „ceai”, însoţită de fratele unei colege. În vagon, un soldat rus trăgea din ţigară fără complexe. Prietenul meu nu găsi nimic mai bun de făcut decât să-şi aprindă, ostentativ, şi el una. Imediat au tăbărât pe el călătorii indignaţi: „Asta nu ştie, că nu l-a învăţat nimeni, dar dumneata!” În mod evident, solidaritatea în civilizaţie nu trebuia încălcată.

Din păcate însă, tocmai această noţiune de civilizaţie se prăbuşea în mod lamentabil, odată cu dezvăluirea treptată a coşmarului din lagărele naziste. Dacă unul dintre popoarele cele mai evoluate ale lumii fusese în stare de asemenea orori, ce valoare mai avea ea? Astăzi ştim că, în expresie numerică, crimele comuniştilor le depăşesc cu mult pe ale hitleriştilor. Dar, fapt important pentru imaginaţia omenească, sovieticii se mulţumiseră să-şi arunce victimele în gropi comune, nu le arseseră sistematic în cuptoare construite anume; inelele şi verighetele fuseseră doar confiscate, nu recuperate industrial odată cu dinţii de aur; experienţele pe oameni merseseră şi la ei foarte departe, dar nu pe plan material, ci în acela, infinit mai greu de controlat,

al intelectului şi al vieţii morale. Diferenţa de strategie era de natură a le da ruşilor, la prima vedere, un avantaj considerabil. În orice caz, se dovedise că a fi „civilizat” (începeau acum să se pună ghilimele peste tot, după moda sovietică) nu însemna nici a fi mai bun decât alţii, nici a putea fi dat de exemplu.

Aşadar, în mentalitatea generală subzista (şi nu putea fi ştearsă) o senzaţie de ambiguitate morală: era clar că fuseserăm aliaţi cu nemţii; era clar că aveam şi noi o vină faţă de evrei, în special, socoteam noi, din cauza mişcării legionare. De aceea, de multe ori, în anumite circumstanţe, se instala un fel de tăcere dureroasă, o muţenie, dar şi o adevărată suferinţă interioară când constatam – din ce în ce mai des – că atâţia dintre foştii nedreptăţiţi deveniseră propagatori înverşunaţi ai noilor doctrine pe care noi le vedeam, cum şi erau, distructive pe termen lung. Nu numai ei se comportau astfel: tot atât de activi erau mulţi extremişti de dreapta care, dându-se de trei ori peste cap, se schimbaseră în unelte docile şi acţionau acum cu zel, în nenumărate domenii, potrivit cu propriul lor temperament şi cu vina pe care încercau s-o facă uitată. Mentalitatea demnă şi echilibrată, ideal scump mai multor generaţii, dispărea văzând cu ochii din viaţa zilnică. Iar firea profund realistă a românilor – înţelegând prin „realism” aprecierea corectă a situaţiilor şi dorinţa de a le stăpâni prin lucidă adaptare – îşi spunea cuvântul: nu ştiam atunci, dar ştim astăzi că numărul membrilor de partid crescuse, de la cei sub 1.000 existenţi în august 1944, la 35 800 în martie 1945, adică de treizeci şi şase de ori.[4]

*

Recitesc ultimele pagini cu un fel de stupoare.

Ce poate fi comun între femeia în vârstă care încearcă azi, amestecând mereu trecutul cu prezentul, să recompună din

[4] Vlad Georgescu, Istoria românilor de la origini până în zilele noastre, Humanitas, Bucureşti, l995, p. 250.

fărâme o istorie trăită pas cu pas şi adolescenta cu ochii larg deschişi asupra lucrurilor, fremătând uneori de indignare, dar crezând că va putea afla, înţelege, cunoaşte doar bucurându-se şi iubind?

În agenda mea, ziua de 6 martie poartă o singură însemnare: „E baba mea! Şi tare-i primăvară...”

Da, a fost o primăvară lungă şi frumoasă, ca şi în anii următori. Am uitat toate drumurile de dimineaţă către şcoală, dar nu le pot uita pe cele de la întoarcere, nici plimbările. Bulevardul Lascăr Catargiu era unul din traseele favorite: bordura impunătoare de case Belle Époque şi blocuri îngrijite, cu cele patru rânduri (pe atunci) de arbori înalţi, dădea locului un stil care astăzi pare pierdut, într-atât s-a îngăduit degradarea acelor clădiri; pe atunci gustam în preajma lor farmecul unui trecut care nu sugera paragină şi decădere, ci dimpotrivă, o liniştită demnitate. Îmi pare încă a simţi în vârful degetelor prospeţimea răcoroasă a lungilor ramuri de sălcii cu muguri, culese ceva mai departe, pe marginea lacurilor. Îmi pare că joc şi acum, cu o încântare mereu reînnoită, dansuri naţionale în echipa şcolii şi în costumele vechi, autentice, care făceau parte din colecţia doamnei Săuţeanu. Mă văd aşezată pe pervazul ferestrei, în timp ce fetele erau la masă (ţineam cură de slăbire); citeam cu nesaţ, descoperind autori şi poeţi mari, moderni, aşa-zis pentru bacalaureat; navigam între Baudelaire şi antologia Cioculescu-Perpessicius ca între insule ale paradisului. Împrumutam de la Institutul italian romane simple, dar şi pe D’Annunzio ori Carducci, de dragul limbii învăţate oarecum în timpul lungului „refugiu” din anul precedent; în vacanţa de Paşti un flirt, cum spuneam noi, cu fratele unei colege, un băiat delicat şi sensibil, n-a reuşit să devină mai mult decât un amuzament jucăuş. Pregătirea pentru bacalaureat rămânea serioasă şi constantă, dar mai ales reluam lunga, eterna ezitare în privinţa facultăţii la care urma să mă înscriu, fără să mă sfătuiesc, din orgoliu adolescentin de premiantă, cu niciun adult.

Literatura îşi exercita vechea şi neîntrerupta fascinaţie, dar nu aveam deplină încredere în puterile mele; vedeam faptul

de a scrie ca pe o vocaţie sacră, convinsă fiind că nu se putea trăi din ea decât, poate, cu compromisuri – a scrie mult, a scrie orice – pe care Athos nu era dispus să le facă. Aşadar, trebuia să-mi găsesc o meserie paralelă pentru a-mi câştiga viaţa; în chip normal ar fi trebuit să mă înscriu la Litere, dar a preda într-o clasă, a fi profesoară mă înspăimânta. Eram încă de o extremă timiditate şi când doamna Gabrea mi-a telefonat într-o seară, rugându-mă s-o înlocuiesc a doua zi la nu ştiu ce şcoală, am refuzat-o cu durere în suflet, dar cu hotărâre, ştiindu-mă incapabilă să mă aşez, cu catalogul sub braţ, în faţa a treizeci de copii cărora numai de latină nu le ardea.

Dreptul, socoteam eu, asociat cu stenodactilografia pe care de mult plănuisem s-o învăţ, mi-ar fi dat posibilitatea unei slujbe decente şi mi-ar fi rămas şi timp să scriu; mai târziu, poate, m-aş fi putut prezenta la celebrul concurs pentru intrarea în diplomaţie, ocupaţie care le-a permis cândva atâtor scriitori europeni de prim rang să subziste şi să lucreze – fără să mai vorbim de vechea mea patimă pentru călătorii. (Îmi vine greu să reconstitui, cu experienţa de astăzi a situaţiei reale, această piramidă de naivităţi.) Îmi plăcea şi istoria. La paisprezece ani, prima mea încercare de roman se situase în vremea lui Mircea cel Bătrân; lecturile mele favorite pendulau adesea între poezie şi istorie. Or, latina şi istoria făceau corp comun cu ştiinţele juridice din acea vreme; Facultatea de Drept era singura care înscrisese latina ca probă obligatorie la examenul de admitere. În sfârşit, în situaţia generală de atunci, a te devota, de pildă, dreptului constituţional se prezenta oarecum ca o datorie de onoare. Se simţea că va fi acolo un teren de luptă şi că lupta avea să fie fierbinte; nimic mai entuziasmant. Oricum, gândeam eu, peste un an, de pildă, puteam să mă înscriu şi la Litere, se combinau adesea cele două facultăţi; frecvenţa nu era obligatorie, iar unele cursuri alternau; aveam să-mi stabilesc mai târziu opţiunea definitivă.

Eram de fapt necoaptă, moştenisem de la tata o oarecare nehotărâre şi mai ales, după o adolescenţă excesiv de constrânsă şi trăită într-un fel de confortabilă irealitate, ca a

multor fete din generaţia mea, aveam o extremă dorinţă de a afla, de a cunoaşte, de a cuprinde cât mai mult, care mă împiedica să aleg, deci să mă limitez. Îmi trebuiau un an, doi de maturizare – se mai întâmplă şi altora – dar timpul lucra împotriva mea şi când m-am limpezit la minte, partida era în multe feluri pierdută.

*

Tata a primit anunţul meu, cum că mă hotărâsem să mă înscriu la Drept, cu o surâzătoare indiferenţă; după el exista o singură activitate valabilă pentru femei, cea de soţie şi de mamă. Restul, îmi explicase el mai demult, erau ocupaţii care o distrăgeau de la aceste două îndatoriri; soţul şi copiii se vedeau în mod fatal neglijaţi şi până la urmă, se înstrăinau de ea. Dar, desigur, puteam să mă înscriu la orice facultate doream.

Mama, în schimb, a deschis ochii mari. *Je croyais que tu ferais les lettres…”*

Ţin minte şi acum strângerea mea de inimă. Aparent, trădam o lungă complicitate cu ea, un întreg trecut. Dar, în momentul acela, chiar de trecut voiam să mă despart: refuzam să mai fiu doar elevă silitoare, voiam să ştiu şi să înţeleg eu însămi cum este lumea concretă, cea de aici din ţară, în care aveam să trăiesc *şi care nu era a ei.* Influenţa ei personală se afla la punctul minim.

„N-ai vrea, a mai zis mama, să te trimitem pentru un an la rudele din Elveţia, ca să mai afli şi tu cum e prin alte ţări, înainte să te hotărăşti?”

Nu, am răspuns eu, blocată. Nu voiam să-mi pierd rândul şi să mă pomenesc apoi, încă mai înstrăinată, între colegi de altă vârstă. Voiam să ştiu ce e aici şi acum.

Mama n-a insistat. Nu insista niciodată. A zis: „Dacă aşa vrei tu…” Şi cu asta s-a încheiat.

*

Duminica de Paşti, în acel an, a sosit târziu, pe 6 mai, cu o vreme extraordinar de blândă şi de însorită. Am petrecut atunci câteva zile la Olteniţa, orăşelul cu care familia noastră se identificase de mai multe generaţii şi în care copilărisem şi eu, o copilărie neobişnuit de calmă şi lipsită de griji, despre care aveam să înţeleg mai târziu cât fusese de privilegiată.

Mi-e foarte greu să vorbesc despre Olteniţa. Am scris şi un roman despre ea, fără să-i spun numele; m-am gândit, aşadar, îndelung şi cu oarecare obiectivitate la peisajul şi oamenii ei; ba chiar cu simţ critic şi destulă ironie, îndulcită de o nostalgică tandreţe. Pe sub toate acestea rămâne însă un strat adânc de mâhnire, pentru că aproape nimic nu mai există azi din ceea ce-i făcea farmecul. Era un orăşel bogat, cu o viaţă tihnită. Pe străzile mărginite toate cu arbori se înşirau pe atunci case scunde şi cu ziduri trainice, cu grădini înecate de vegetaţie şi brăzdate de straturi ordonate de flori; crengile merilor şi caişilor înaintau de multe ori peste gard în stradă şi trecătorul, uneori nevoit să se aplece, le putea culege fructele coapte ca în paradis. Stilul „vagon”, dominant, nu dădea impresia de înghesuială pentru că locurile de casă erau mari, 500 sau 1.000 de metri pătraţi; era spaţiu destul pentru umbrare, acareturi şi grădinărit. Treptat, unele case abandonaseră stilul vagon sau îi dăduseră o ţinută mai boierească, un număr dublu de odăi la stradă, o marchiză înălţată, o verandă sau un peron cu multe trepte şi ghirlandă de trandafiri. Ca la ţară, gardul de lemn sau grilajul de fier avea o poartă mică, pentru cei ce soseau pe jos, şi una dublă pentru căruţe sau trăsuri, în curând pentru automobile. În unele grădini, de pildă la tante Sophie sau în casa bunicului, se ridica între straturile de flori câte un „chioşc” în stil oriental, o construcţie rotundă şi uşoară din lemn, cu acoperiş ţuguiat, colonete şi balustradă decupate, cu bănci circulare şi o masă mare în mijloc unde se luau după-amiaza, pe feţe de masă albe ca laptele, cafele şi dulceţuri la umbră, iar seara eventual cina, cu acompaniament de greieri şi de brotăcei.

Câteva clădiri erau mai impunătoare: gara, regia de tutun, moara „Dunărea” (singura unitate industrială), castelul de

apă, primăria, cele două şcoli primare, judecătoria, poşta, liceul „C. Alimăneştianu”, teatrul comunal, vreo două bănci şi două biserici, cea din centru şi cea din cimitir. În rest, case de locuit, un obor, o hală de carne şi, pe vreo două străzi, magazine. În 1931, populaţia ajunsese la 9.000 de persoane. „Mai fiecare cap de familie este proprietar al locuinţei sale”, spune o monografie a timpului. Nu-mi pusesem niciodată întrebări în această privinţă; bănuiesc că aşa era, cum este de fapt şi la sate. În comparaţie cu alte localităţi din provincie, semnele distinctive ale oraşului îmi păreau a fi mai întâi faptul că străzile fuseseră desenate cu rigla şi echerul, toate paralele şi perpendiculare între ele, şi, în al doilea rând, că el era legat de Dunăre printr-o şosea pietruită de doi kilometri, tivită cu arbori destul de bătrâni ca să-şi unească deasupra ei coroanele: de o parte şi de alta, ceva mai jos, se întindea câmpul, iar prin spaţiile regulate dintre trunchiuri soarele îşi muta dungile de lumină ca în joacă. Şoseaua ducea drept la port: aproape de capăt, pe dreapta, era o unitate de grăniceri, întreţinută cu acea ordine fără cusur a clădirilor militare, dar amicală, neîmprejmuită cu garduri opace, ci doar cu un grilaj scund de lemn văruit, delimitând straturi de iarbă şi flori; apoi, foarte aproape, portul, căpitănia, apa Dunării, vraja ei şi linia blândă a colinelor Turtucaiei, sticlind uşor în capricioasa lumină a zilei.

E greu de închipuit încărcătura de poezie şi de mister pe care apropierea unui fluviu atât de mare, de liniştit şi de puternic o poate aduce unui suflet de copil. Mersesem pe malul Dunării de nenumărate ori şi în toate anotimpurile; pe la opt ani, cu o nemţoaică de prin părţile Sibiului, făceam zilnic drumul pe şosea pe jos, vara, între şase şi opt dimineaţa. Între cele două războaie, România administrase două judeţe pe malul opus. Traversarea ne era familiară, două dintre surorile tatii se stabiliseră acolo; mergeam să le vedem cu şalupa sau cu bacul, la ore diferite ale zilei; privind pe suprafaţa Dunării am învăţat infinitatea de nuanţe ale culorilor, lucirile lor fugare şi joaca luminii între apă şi nori. Cerul era oglinda Dunării şi nu invers; aerul de deasupra apei nu semăna în niciun fel cu cel de pe mal, se amestecau în el

mirosuri de peşte şi smoală, fâşii de răcoare îl străbăteau ca nişte panglici jucăuşe, picături de apă clipoceau în el şi-l făceau să pară mai greu. Aerul acela scânteietor nu cunoştea praful şi punea la îndoială până şi distanţele; malurile păreau când apropiate, să le apuci cu mâna, când învăluite într-o ceaţă de nepătruns.

La ceasul apusului, văzută de pe apă, Turtucaia devenea, pe dealul ei, un carelaj de geamuri sticlind în roz, bleu şi vânăt, ca unele pânze de Mondrian. Când îi urcam străzile înguste şi şerpuitoare, ne izbea decorul ei oriental: în tocul uşii, lungi şiraguri de mărgele colorate, uşor de îndepărtat cu mâna, fereau dughenele şi cafenelele de muşte şi permiteau aerisirea; nu era locuinţă fără narghilele, scrumiere de aramă bătută şi taburete încrustate cu sidef. Tot prin anii aceia, pomenindu-mă pentru prima oară la Veneţia, am regăsit intrările perdeluite cu mărgele cu o adâncă emoţie, ca un mesaj de prietenie venit de acasă în chipul cel mai neaşteptat.

Dunărea era o fiinţă de esenţă divină: avea frumuseţea, capriciile, puterea şi misterul zeilor. Învăţasem punctele cardinale prin raportare la ea: sudul era Dunărea, iar restul lumii se ordonase în funcţie de ea. Îi ştiam traseul pe hartă; o vedeam ca pe un lung şarpe-balaur ce-şi ridica încet capul ca să-l sprijine încrezător pe mare. Îmi repetam numele câtorva oraşe mari clădite pe malul ei şi de la care ne aducea veşti: Linz, Viena, Budapesta, Belgrad. Vapoare grele treceau pe firul apei adânci fără să se sinchisească de micul nostru port; dar multe şlepuri trăgeau la chei şi uneori, pe scânduri şi pasarele, puteam ajunge pe punte la cabinele marinarilor, cu pereţii interiori acoperiţi de haine, unelte şi colivii fascinante: papagali şi peruşi animau, cu ţipete şi fluturări multicolore de aripi, spaţiul strâmt luminat de un ochi rotund, dincolo de care clipocea apa.

Dar lucrul cel mai tulburător era să-mi închipui, noaptea, fluviul care continua să curgă fără oprire în timp ce oraşul dormea liniştit. Mersul său molcom îl ştiam înşelător; mă cufundam cu gândul în înspăimântătoarele sale adâncuri. Masele de apă nu doar înaintau, cu acea uriaşă presiune a

curentului pe care o măsurasem la traversările în barcă; ele se precipitau unele peste celelalte, se prăbuşeau asupra lor însele, şi asta de secole la rând, într-o întunecime de neconceput. Cărau cu ele, cu mult mai multă violenţă decât se putea bănui la suprafaţă, nu numai miriadele de peşti vii, dar şi toate vitele moarte, toţi înecaţii, toate sfărâmăturile de piatră şi de fier pe care le aduceau răbdător la starea de pietriş, apoi de nisip. Neagră în negrul nopţii, lunecarea lichidă a straturilor suprapuse de apă avea loc nu departe de casă, şi totuşi împrejur domnea o ciudată tăcere. Adormeam cu gândul la toate acestea şi dimineaţa credeam că le-am uitat.

*

Marea mea decepţie în chiar după-amiaza zilei de Paşti, când fusese proiectată o plimbare cu trăsura, a fost să aflu că nu mai puteam merge spre port: izolarea lui devenise aproape ermetică. E drept că accesul la port fusese oprit de la începutul războiului, dar şoseaua rămăsese liberă şi în drumurile noastre cu bicicleta puteam ajunge foarte aproape; uneori grănicerii mai închideau ochii şi ne lăsau pe noi, copiii, să ne plimbăm pe mal.

Cele două restaurante vesele dispăruseră. Dunărea era la fel de maiestuoasă, dar retrocedarea previzibilă, către bulgari, a Cadrilaterului şi ostilităţile armate, din fericire desfăşurate nu în imediata noastră apropiere, o pustiiseră de ambarcaţiuni. Acum însă, deşi pacea părea iminentă, şoseaua era blocată chiar la ieşirea din oraş; plimbarea pe care totuşi am făcut-o a fost în direcţia opusă, spre nord, şi impresia nerostită a fost a unui fel de claustrare, ca şi când absenţa Dunării ne-ar fi împiedicat să respirăm. Veniserăm totuşi pentru o sărbătoare, şi sărbătoare a fost: asistam la botezul Irinei, una din primele reprezentante, în familie, ale generaţiei noi, fiica Nanei şi a lui Dodel; ceremonia avea loc în casa unchiului Mitică, bunicul ei şi şeful necontestat al familiei.

Aveam, risipiţi prin ţară, douăzeci şi unu de veri primari: câţiva dintre ei locuiau în oraş şi nu demult, în vara „refugiului” din 1944, îi regăsisem şi pe alţii, veniţi din alte părţi. Generaţia părinţilor noştri fusese reprezentată, la vârsta adultă, de opt fraţi şi surori, trei băieţi şi cinci fete, toţi fii ai unui Gheorghe Deculescu, bunicul nostru cu favoriţi şi redingotă neagră, aparţinând şi el unei familii cu opt copii, tot trei băieţi şi cinci fete. Pe vremea aceea familiile arătau altfel decât ale noastre, cum am putea oare compara cu ce este astăzi? Din cei douăzeci şi unu de veri primari ai mei (patruzeci şi doi cu soţii sau soţiile lor), s-au ales în totul paisprezece descendenţi, iar dintre aceştia unii n-au copii deloc, sau doar unul singur, sau nu mai sunt în ţară. Oricum, numele mai este purtat de un singur băiat, şi acela are doar două fete. Perioada de expansiune începută sub paşnica şi înţeleapta domnie a bătrânului rege Carol I, care a văzut naşterea şi dezvoltarea oraşului – a cărui populaţie a crescut în optzeci de ani de la 750 la 9.000 de locuitori –, a coincis cu povestea familiei noastre şi, în general, cu a clasei mijlocii din această ţară. Ceea ce s-a întâmplat apoi aparţine altora, care o vor povesti în alte culori.

Tata, care a trăit aproape un veac, ne-a lăsat un text de vreo sută de pagini pe care l-a intitulat „Scurte memorii”: „modeste şi scurte relaţii”, spune el, „destinate nu marelui public, ci numai alor mei, care mi le-au solicitat”. Textul îmi pare fără preţ nu numai din cauza umorului lejer care-l străbate, ci şi din cauza detaliilor precise pe care ştiu cât de mult le verifica, redactându-şi amintirile târzii cu aceeaşi scrupuloasă pasiune de documentare pe care o avusese în medicină sau în scrierea, mai târziu, a articolelor sale de arheologie sau de numismatică. Datorită lui, şi mai apoi vărului meu Dodel, am înţeles o sumă de lucruri din devenirea noastră, a tuturora.

Unchiul Mitică era şeful familiei în mai multe privinţe: mai întâi ca cel mai mare dintre fraţi, căruia tata i-a arătat totdeauna o dragoste amestecată cu respect, deşi nu-i despărţeau decât doi ani; în plus, acel sentiment de respect părea să-i fie datorat de către oricine şi de la prima vedere.

Înalt, lat în umeri, cu o ţinută totdeauna dreaptă şi îmbrăcat cu cea mai mare îngrijire, se purta cu o liniştită demnitate care intimida. Fusese format de cel care era la rândul său, în generaţia bunicilor, şeful necontestat al familiei, unchiul Nicolae. Prin inteligenţă, hărnicie şi o cinste recunoscută de toţi (rar am auzit în jurul cuiva un asemenea concert de elogii, fără nicio notă discordantă), unchiul Nicolae mărise substanţial patrimoniul tatălui său, străbunicul nostru pe nume Decu Postelnicu, fruntaş de sat şi proprietar de pământ, cel care se mutase în oraşul nou înfiinţat cu averea sa şi cu cei opt copii, trei băieţi pe care-i şcolise şi cinci fete pe care reuşise să le înzestreze. Unchiul Nicolae lucrase mână în mână cu cei doi fraţi ai săi: bunicul nostru Gheorghe şi un frate mai mic, Mihalache, dispărut în floarea vârstei. Organiza nu numai cultivarea şi administrarea pământului său, a cărui suprafaţă ajunsese în 1913 la 171 de hectare, dar şi o activitate intensă de negoţ cu grâne şi sare: fraţii Deculescu clădiseră în oraş magazii pentru două mii de tone de cereale şi aveau pe Dunăre, înainte de Primul Război Mondial, două şlepuri cu care exportau sarea şi grânele în Turcia, Grecia, ba chiar până la Marsilia.[5]

Treptat, activitatea propriu-zis comercială a celor doi fraţi încetase după înfiinţarea căii ferate Bucureşti-Giurgiu, care micşorase practic importanţa portului Olteniţa: rămăsese moşia zisă Tăuşanca, la 20 de kilometri depărtare de oraş şi în marginea unei miraculoase păduri, Ciornuleasa, foarte iubită de vânători. Iar unchiul Niculae, care îmbătrânea fără urmaşi, s-a hotărât să-l ia pe lângă el pe cel mai mare dintre nepoţi, pe atunci de abia doisprezece ani, şi să-l iniţieze în tainele administrării acelui pământ... începând cu conducerea trăsurii de la oraş la arman. Aşadar, viaţa tânărului s-a confundat întreagă cu acele lanuri mari, cu soarta sătenilor din împrejurimi care-l vedeau crescând, cu pâlcul de arbori în care se adăpostea casa, mare, dar scundă, cu ograda, livada, staulele de boi şi grajdurile în care aveau să fie îngrijiţi cu

[5] „În l9l3, scrie Vlad Georgescu *(op. cit.),* România era al patrulea exportator mondial de grâu, după Rusia, Canada şi Statele Unite.“

patimă cai de rasă admiraţi de toţi şi care uneori, la Bucureşti, câştigau câte o cursă de trap. La rândul său, unchiul Mitică mărise treptat suprafaţa domeniului, care la începutul anului 1945 cuprindea 230 de hectare; cunoscuse liniştita perioadă dinainte de Primul Război, pe care n-am auzit-o evocată de nimeni decât cu nostalgie; se însurase, dintr-o mare dragoste împărtăşită, cu fiica unor arendaşi greci, care-i adusese o zestre frumoasă (20.000 de lei-aur în 1911), dar care, mai ales, câştigase în scurt timp inimile tuturor; ultimul şlep cumpărat de unchiul Nicolae avea chiar să-i poarte numele, „Sofia D”. Venise apoi marea criză de la sfârşitul anilor douăzeci, pricinuită de dumpingul rusesc care scăzuse dramatic preţul grânelor până sub limita cheltuielilor de producţie; eforturile cerute de înzestrarea cu noile unelte agricole erau mari, recoltele bune alternau cu cele slabe, perioadele de abundenţă cu cele de restrângere. Reputaţia unchiului Mitică în oraş era de felul celei pe care şi-o câştigase mentorul său din generaţia precedentă: cinstea şi hărnicia nu-i erau contestate de nimeni. Fusese primar al oraşului la treizeci şi doi de ani, preşedinte al Camerei Agricole a judeţului la patruzeci şi doi. Iniţierea sa timpurie în treburile moşiei îl împiedicase, şi o regreta, să-şi termine studiile, dar aşa ceva, în ceea ce-l privea, n-avea chiar nici o importanţă: eleganţa prezentării, demnitatea interioară, conştiinţa valorii profesionale se exprimau în fiecare gest.

Tata şi cei doi fraţi ai lui aveau fiecare o casă în oraş; la fel şi una din surori, refugiată în 1940 din Cadrilater odată cu mai multe familii de localnici. Trei surori se căsătoriseră în alte localităţi; soţii fetelor au fost doi ofiţeri (în oraş), un proprietar agricol (în judeţul Ialomiţa), un negustor (la Călăraşi) şi un inginer silvic (la Constanţa). N-a fost vorba, după cum se vede, de o familie de intelectuali, ci doar de oameni harnici şi foarte legaţi între ei. Nu pot pomeni, în legătură cu ei, nici un divorţ, nici un proces, nici un scandal; doar patima jocului de cărţi, reapărând în fiecare generaţie la câte unul sau doi dintre ei, le-ar putea fi reproşată.

Până la paisprezece ani am locuit şi eu, cu părinţii mei, în Olteniţa, cu scurte intermedii bucureştene atunci când tata

îndeplinea vreo funcţie oficială. Casa lui tante Sophie era în ochii mei unul dintre locurile magice ale oraşului. Ne despărţeau trei străzi; mama o preţuia mai mult decât pe toate cumnatele ei, pe care de altminteri le iubea fără rezerve; găseam mereu acolo pe unul sau altul dintre cei trei băieţi, Nicu, Dodel şi Mişu, care la rândul lor erau şefii generaţiei noastre, studenţi (doi la drept, unul la Academia Comercială) în vremea când eu eram încă în clasele primare. Tante Sophie mai avusese o fetiţă cam de o vârstă cu mine, dispărută dramatic într-o criză de crup difteric la trei ani neîmpliniţi; simţeam uneori în afecţiunea ei sau a băieţilor o notă distinctă, greu de definit, care venea din identificarea imaginii mele cu cea a micii absente.

Casa lor era o casă veselă şi, trebuie s-o spun, o casă de oameni frumoşi, cum nu mi s-a întâmplat să mai văd. Cum am spus, ca înfăţişare fizică unchiul Mitică îi domina pe toţi: autoritatea lui naturală şi lipsită de morgă se impunea în chipul cel mai firesc. Iar tante Sophie era o femeie delicioasă şi ca fel de a se purta, şi ca înfăţişare. De la neamul ei grecesc primise un nas fin, un profil impecabil, trăsături armonioase, iar soarta îi dăruise o fire veselă, generoasă, expansivă, care o făcea să ne adune pe toţi cu orice ocazie şi întotdeauna a doua zi de Crăciun, ziua ei de naştere: bucuria ei neascunsă, cadoul pe care şi-l făcea sieşi era să ne vadă întruniţi în jurul ei şi să ne ofere toate bunătăţile din lume. Cât despre cei trei băieţi, foarte apropiaţi între ei ca vârstă, moşteniseră statura tatălui şi fineţea de trăsături a mamei; erau deschişi, afectuoşi, sportivi, extravertiţi. Nu i-a auzit nimeni vreodată certându-se; în studenţie puseseră la punct un trio vocal care ne încânta. Aptitudinile muzicale l-au ajutat de altfel pe unul dintre ei să supravieţuiască în perioadele grele pe care abia începeam să le bănuim.

Aşadar, în ziua aceea de Paşti 1945, ne aflam la ei pentru botezul fetiţei lui Dodel. Nicu lipsea, fiind încă sub arme, după ce făcuse tot războiul, ca artilerist, pe frontul de Est. Cristelniţa era aşezată în dormitor; era soare şi lumina radia în camera înaltă şi încăpătoare, cu mobilă de culoarea mierii – ce lemn să fi fost, frasin, tei, cireş? –, prin perdelele de

mătase brodată în alb pe alb; odăjdiile aurii ale preotului se răsfrângeau în oglindă, ca şi pietrele străvezii ale Evangheliei. Fetiţa stătea cuminte în lunga ei rochie curată ca laptele şi noi, în picioare şi în cerc în jurul ei, urmăream totul cu gânduri de cucernicie şi dragoste, cuprinşi de acea emoţie fragedă a botezurilor; dar bucuria era fragilă ca dantela înfoiată a perdelelor şi ascundea o tristeţe adâncă, pentru că de trei ani tante Sophie nu mai era; lipsa ei, în chiar acea cameră, durea aproape fizic, iar reforma agrară apărută de curând nu părea deloc să vrea să se limiteze la reducerea domeniului la 50 de hectare, cum prevedea legea, ci să meargă mult mai departe, nimeni nu putea prevedea până unde. Tăcut, unchiul Mitică nu făcuse niciun comentariu; noi, copiii, nu ştiam că el trebuise de curând să semneze un inventar al tuturor uneltelor sale agricole, cumpărate una câte una cu atât efort, tractor, batoze, secerători, semănătoare, şi că puţin după aceea i se ceruse să semneze şi actul de predare. Oricum, ce era în sufletul lui n-am fi putut decât să bănuim.

*

Am mai stat atunci la Olteniţa câteva zile şi, deşi eram mulţi tineri, amintirile mele nu sunt de mare veselie, au ceva nehotărât, fără consistenţă, poate datorat incertitudinii generale a momentului. Dacă încerc să-mi amintesc străzile oraşului, imaginile cele mai senine şi mai viu colorate sunt cele de dinaintea celui de al Doilea Război, ale copilăriei. Cu o extraordinară precizie îmi apar, la întretăierea de străzi care se chema „centru”, siluetele notabililor aşezaţi la mesele cafenelei şi îmbrăcaţi în costume de vară, cu pălărie „canotier”, tari şi cu panglică lată, după moda americană, sau de paie suplă de orez, „panama”, după moda mai recentă venită din Italia. Îi văd sosind cu câte un baston de bambus sau cu mâner de argint în mână, sau aşezaţi în faţa ceştilor de cafea şi urmărind cu privirea trecătorii, mai ales trecătoarele. Le revăd pe soţiile lor în rochii de voal înflorat şi

cu pălării largi, albe sau negre, sau în fuste lungi, strâmte, albe, cu nasturi din bachelită, ce se voiau sportive. Îşi făceau rar, de altfel, cumpărăturile în oraş: Bucureştiul era atât de aproape! Trenurile – cu canapele de catifea roşie la clasa I, gri cu dungi subţiri, cafenii, la clasa a II-a, de piele la clasa a III-a –, erau dese, iar din 1938 un automotor confortabil, cu canapele de catifea albastră, făcea curse din oră în oră, aducându-şi călătorii până în inima Bucureştiului. Îmi reapar în minte nenumărate figuri cunoscute, negustori, funcţionari, învăţătoare, croitorese, diferite personaje ale vieţii într-un oraş mic în care, observam eu, multe îndeletniciri erau la singular: judecătorul, dirigintele poştei, droghistul, veterinarul şi aşa mai departe. Revăd cofetăria cu îngheţate palide, dar gustoase, cele două librării în care mă fascina mirosul îmbătător de cărţi şi de cerneală, farmacia cu ficuşi verzi, în răcoarea căreia căpătam bomboane tot verzi, cu mentă sau eucalipt, tutungeria de la colţ unde tata mă trimitea să-i cumpăr ţigări „Mihai” (cutii pătrate, albastre cu chenar auriu) sau „Bucureşti fără carton” (cutii lucioase, albe, cu Ateneul desenat în peniţă). Ţăranii umblau în portul lor, care nu era sărăcăcios; veneau în oraş după cumpărături – unelte, stambă, pantofi – sau cu treburi pe la avocaţi, la dentist, la spitale. Revăd prăvălia lui Beghian, armeanul, care avea cele mai frumoase fructe pe care le-am văzut vreodată, magazinele de încălţăminte, merceria lui Zeilic, magazinele de fierărie, precum şi unul dintre locurile mele favorite, zis „grădina publică”: un patrulater de alei cu două rânduri de arbori, închizând un spaţiu cu ronduri de flori, centrat pe o statuie a Eroilor din Primul Război şi, într-o parte, un bazin rotund cu o arteziană înaltă, totdeauna curgând. Unul din colţuri era retezat de clădirea teatrului, cu o friză oarecum Modern Style, care era folosită mai ales ca cinematograf şi în care intram cu o secretă satisfacţie pentru că pe o placă de marmură, la intrare, erau scrise, între altele, şi numele tatii şi al unuia dintre unchi; împreună cu alţii determinaseră ridicarea acelei clădiri şi eu eram copilăreşte mândră de isprava lor. Într-o zi, am întâlnit pe stradă două fiinţe extraordinare, bărbaţi înalţi cu plete lungi, creţe, cu haine de

mătase pestriţe şi lungi colane de aur pe piept: erau şătrari, aveau un aer princiar şi exotic, păreau să aparţină altei lumi decât cea reală, sau astfel mi se părea mie.

Aceste imagini variate aparţin unei epoci mai vechi, înlocuite apoi cu cea a războiului, în care culorile parcă se reduseseră la cele, puţine, ale uniformelor kaki şi ale peticelor de catifea de pe chipiu şi de la petliţele vestoanelor. În oraş funcţionau două spitale pentru răniţii de pe front în convalescenţă; unul era condus de un maior, altul de tata, căpitan în rezervă, iar mama, ca preşedintă a Crucii Roşii, era printre infirmiere, multe dintre ele profesoare la Şcoala de menaj. Noi, puştancele – trei verişoare de vârste apropiate –, lucram la bucătărie, la pusul şi strânsul mesei şi altele asemenea. Cred că am tocat atunci ceapă, morcovi, roşii, mărar cât în tot restul zilelor mele din care multe, de altfel, au fost gospodăreşti.

Dar în acea primăvară din 1945 totul era amestecat, dacă e să judec după nişte fotografii rămase într-un album. Pe una din ele Dodel şi Nana sunt tineri, frumoşi şi veseli; lângă noi, cele mici, mai e o fetiţă sfioasă, refugiată din Basarabia cu şcoala şi despărţită astfel de părinţii rămaşi peste Prut (tatăl său avea să scape de deportare ca... diabetic); Veronica o invitase să-şi petreacă vacanţele la ea. O uniformă militară îi aparţine lui Dinu, care la cei douăzeci şi unu de ani ai săi urma la Piteşti Şcoala superioară de ofiţeri de artilerie, nebănuind că va fi radiat, ca şi mai târziu Vlad, celălalt văr, tot fiu de ofiţer, din cadrele noii armate. Urmele războiului nu se şterseseră deci, ele se prelungeau în chip ascuns şi straniu, nu prea mai ştia nimeni pe ce lume se afla. Ne-am strâns într-o după-amiază la Tilly, soţia unchiului Ionel, un fel de mătuşă-copil, foarte diferită de tante Sophie, dar care ne era şi ea tare dragă; am ascultat cu mult amuzament discuri vechi de patefon cu Richard Tauber, Caruso şi Amelita Galli-Curci. Toate astea însă nu păreau să mai aibă vreo legătură cu realitatea, şi chiar nu mai aveau niciuna.

Întoarsă la Bucureşti, după încetarea ostilităţilor la 9 mai în Europa, am început pregătirea pentru bacalaureat.

*

Pare ciudată importanţa, în acea vreme, a acestui examen care astăzi nu mai reprezintă mare lucru. El însemna cu adevărat recapitularea ultimilor patru ani de învăţământ, elaborarea mentală a unor sinteze – ca o privire din avion asupra celor învăţate (puteai fi interogat din materia tuturor acelor ani) – şi în acelaşi timp un fel de paşaport pentru continuarea drumului; calitatea acelui paşaport (inspirat din învăţământul francez) era un fel de carte de vizită, mai ales pentru fete, dintre care multe nu mergeau mai departe sau îşi întrerupeau studiile universitare ca să se mărite (căsnicia şi studiul fiind încă socotite incompatibile). În special în mediile mai avute, se presupunea că doar în cazuri grave ele aveau „să-şi câştige viaţa”, ceea ce oricum se putea face, dacă ar fi fost într-adevăr nevoie, şi cu bacalaureatul. Examenul de intrare la facultăţi era sever numai în cazuri precise (medicină, arhitectură); cel pe care l-am dat eu la Drept mi s-a părut o simplă formalitate.

În iunie-iulie am făcut, aşadar, timp de vreo trei săptămâni, recapitulări atente împreună cu una dintre colege, Nasta –, diminutiv de la Anastasia –, care a locuit la mine şi cu care m-am împăcat atunci de minune (a devenit o specialistă în chirurgie oftalmică). Lungile ceasuri de lucru erau întrerupte de plimbări sau de câte un mers la cofetărie – tata ne invita uneori la „Nestor”, care oferea cele mai delicioase îngheţate; noi le apreciam şi pe cele de la „Anghelescu”, pe Academiei. Inevitabilul sentiment de emoţie se amesteca în chip ciudat cu un regret profund faţă de acea poartă care se închidea peste adolescenţa noastră, cu imaginile ei amestecate şi condamnate la o lentă pieire. Era o vreme de vară blândă şi ultima probă – oralul – a avut loc, spre surprinderea noastră, în curtea liceului, sub pomii cu uriaşe coroane, la mese lungi acoperite cu postav verde, pe care se aduceau, spre seară, candelabre cu multe lumânări. Bătrâna şcoală îşi păstra, imperturbabilă, stilul.

Probele au avut loc între 6 şi 11 iulie. Am fost mulţumită de

rezultat, vanitatea mea de şcolăriţă a fost satisfăcută şi două zile mai târziu plecam, împreună cu părinţii mei, la Băile Herculane unde urmau să-şi facă obişnuita cură, ca vechi reumatici ce erau.

*

Fusesem la Herculane şi cu doi ani înainte, în cea mai plăcută şi veselă vacanţă cu putinţă. Frumuseţea acelui peisaj se integrase fiinţei mele mult mai adânc decât îmi dădusem seama: ani de zile mi-au reapărut în minte sau în somn zeci de imagini, cu un relief uimitor. Eram un grup de fete şi băieţi care nu ne cunoşteam decât pe numele de botez şi n-aveam să ne mai revedem, dar împreună ne-am bucurat de nevinovate şuete, de lungi plimbări în pădurile vecine şi de pasionate partide de ping-pong, acel joc atât de răspândit în vremea aceea încât sunetul sec al mingii pe paletele cu plută, care-i exaspera pe cei ce voiau să se odihnească, a rămas pentru cei din generaţia noastră un fel de emblemă sonoră a vacanţei. Oare acum avea să fie la fel? Cine putea şti? Şi de ce nu, în definitiv? Doar ne aflam atunci în plin război, acum era pace!...

Arhitectonic, Băile Herculane erau o staţiune care purta încă însemnele trecutului său habsburgic. Singurul hotel modern, „Cerna” (astăzi, mai mult ca sigur, o vechitură), distona puternic cu restul clădirilor, dar se putea lăuda cu o piscină care avea mare succes. Centrul staţiunii era constituit de o sală de cazino (acea *Kursaal* tipică staţiunilor germane), utilizată în parte ca restaurant şi dând pe o terasă cu vedere spre râul Cerna, unde luam masa sub umbrele largi de soare. De o parte şi de alta a clădirii, legate de ea prin două „promenade” în arc de cerc, cu mozaic roşu şi acoperiş sprijinit de colonade subţiri de fier forjat, se ridicau două hoteluri absolut gemene, şi ele în stil Belle Époque, intitulate istoric „Carol” şi „Ferdinand”. În 1943 camerele lor înalte, logiile largi şi perdeluite, culoarele insonorizate prin covoare groase, feroneria scărilor, decoraţia de oglinzi, posibilitatea

de a ajunge la clădirea băilor prin culoare directe, serviciul impecabil, toate acestea te proiectau dintr-odată în alt timp şi pe alte meleaguri. Un parc mic, cu ronduri îngrijite, cobora lent spre dublul şir de copaci al străzii principale, care urma îndeaproape cursul Cernei: acolo doar o balustradă ne despărţea de râu, pe care-l puteam privi curgând, în lungi minute de tihnă. La mică distanţă se înălţa chioşcul rezervat fanfarei militare, care în timpul sezonului cânta zilnic, între zece dimineaţa şi douăsprezece, un program de divertisment din care nu lipseau valsuri de Strauss, uvertura la „Cavaleria uşoară" de Suppé sau „Pe o piaţă persană" de Ketelbey, precum şi altele asemenea. Vilele şi celelalte clădiri se întindeau de o parte şi de alta a acestui mic centru şi a platformei sale umbrite, cu pietriş mărunt, unde „contesele" îşi aduceau căruciorul cu prăjituri şi cofeturi. Erau, se zicea, adevărate contese scăpătate, ceea ce vindeau reprezenta cea mai fină şcoală de cofetărie vieneză şi ele însele păreau a fi venit la bal mascat ziua în amiaza mare, fardate şi coafate, cu cercei lungi, cu şorţuleţele şi diademele lor albe de dantelă scrobită.

Dar frumuseţea cu adevărat imperială a locului era peisajul. Apa Cernei chiar era neagră, cum o arăta numele; poate din cauza izvoarelor tămăduitoare din vecinătate sau doar pentru că ea, aproape tot timpul, curgea pe sub pădure, printre pomi bătrâni şi se lumina doar în ceasurile puţine în care soarele o putea atinge. Panta ei era lină; stâncile destul de numeroase o animau cu bulboane, spume de zăpadă, şopot pe multe lungimi de undă şi cotituri mereu surprinzătoare. Pădurile care o împrejmuiau, ocrotind-o, aveau caracterul ordonat şi romantic al celor din basmele germane în care copiii se rătăcesc pe *cărări,* ezită la *răscruci,* întâlnesc *căsuţe.* Un întreg păienjeniş de drumuri de picior înguste, netede înconjura staţiunea. Treptele erau întărite cu trunchiuri subţiri, meşteşugite, tufişurile erau curăţate, podeţele – sigure, săgeţile şi plăcuţele indicatoare – citeţe; punctele către care te purtau îţi ofereau adăposturi, bănci umbrite sau privelişti deschise; ele se numeau „Coronini", „Şapte izvoare" sau „Crucea Ghizelei". Ce legende se legau

de ele? Eram liberi să le reinventăm. Chiar în grup umblând, frumuseţea locurilor impunea din când în când tăcere; apa, trunchiurile, frunzişul şi soarele ne dăruiau puterea şi absoluta lor nevinovăţie.

În acel iulie 1945, imaginile de atunci îmi jucau în minte în primele ceasuri după sosire şi mi-au permis să măsor marea distanţă dintre ele şi realitatea pe care o descopeream. Războiul, care în 1943 se purta undeva, departe, trecuse în 1944 chiar pe aici şi schimbase faţa lucrurilor, iar încetarea ostilităţilor nu modificase cu nimic aspectul cazon al întregii staţiuni. Cele două hoteluri cu nume regale erau ocupate de unităţi sovietice, care-şi aveau programul şi cantina lor; aproape că nu vedeam decât uniforme tăcute. Latura din restaurant rezervată civililor, foarte îngustă, oglindea puţinătatea turiştilor şi a bolnavilor veniţi pentru cură, iar degradarea generală a străzilor, a parcului şi chiar a oamenilor suprima orice sugestie de huzur. Tata alesese pentru noi, ca locuinţă, o vilă care vorbea imaginaţiei, dar nu mai fusese, cred, folosită de multă vreme: se numea „Vila Elisabeta”, se afla de partea cealaltă a drumului, în diagonală faţă de cele două hoteluri şi fusese cândva reşedinţa împărătesei Austriei, solitara Sissi al cărei nume reînvia ecouri de la începutul veacului. O dată mai mult, locuiam într-un tărâm desprins de realitate şi adânc cufundat în himere! Eram singuri în vilă; camerele înalte, cu plafoane şi pereţi ornaţi din belşug erau practic goale, afară de câte un pat, un dulap şi ici, colo câte un scaun sau o masă de serie, care păreau uitate. Am obţinut cu greu un şezlong pentru superba terasă – în vara aceea l-am descoperit pe Rimbaud şi a fost ca o explozie solară –, iar serviciul era aproape inexistent.

Mergeam la prânz şi seara la restaurant – noi trei şi un foarte drăguţ prieten de bridge al tatii, Constantin Henţescu, un burlac moldovean cu educaţie veche şi vorbire subtil îndulcită, presărată cu alintări de tip „duducă” şi citate franţuzeşti –, dar de fapt ne plictiseam cumplit. Poate doar băile să le fi făcut vreun bine celor trei reumatici. N-am zărit decât de departe o fată, două de vârsta mea; n-am schimbat o vorbă cu nimeni. Unde era vesela animaţie a meselor de

prânz pe terasa restaurantului, când grupul nostru de adolescenţi îşi preciza, prin semne, programul de după-amiază? Fanfara din chioşc dispăruse, „contesele” la fel, de ping-pong nu mai era vorba; feţele oamenilor erau severe ca uniformele militare. Într-o zi, una din uniformele româneşti s-a animat: era Nicu, vărul meu, venit la tratament la spitalul militar al locului şi cu care, în sfârşit, am dansat. Într-o zi, un grup de ostaşi sovietici a dat un mini-concert cu balalaici; altă dată am făcut cu toţii o excursie în trăsură la Ada-Kaleh. Insula din mijlocul Dunării, azi înecată de baraje, alcătuia o mică lume împietrită în trecut: populaţia de turci părea toată trecută de cincizeci de ani; peisajul cuprindea o moschee îngrijită, siluete cu fesuri şi şalvari, nişte pomi cu frunza rară, o cafenea, sunetul zarurilor pe table şi acel aer straniu pe care-l au fiinţele şi lucrurile condamnate. Timpul, cândva plin şi uniform, se despărţise în şuviţe care-şi urmau cursul, nepăsătoare, fiecare cu ritmul său. Istoria marxistă, cu I mare, se rostogolea cu furie în mijlocul albiei; nici vila Elisabeta, nici Ada-Kaleh, nici Athos nu păreau să se sinchisească de ea.

*

Ne-am întors la Bucureşti unde am mai petrecut câteva zile, după care am plecat singură la Câmpina, invitată de una dintre verişoarele mele mai mari, doctoriţă şi de curând căsătorită, tot cu un medic.

Mă bucuram la gândul că voi descoperi un oraş cu totul necunoscut; acolo, gândeam eu, n-aveam cum să fiu dezamăgită, de vreme ce nu aduceam cu mine nici o imagine preconcepută.

Am descoperit într-adevăr un orăşel fermecător, care semăna cu o prăjitură în două culori stratificate: exista un oraş vechi, rudă bună cu altele familiare mie, Călăraşi, de pildă, sau Buşteni; dar i se adăuga altul modern, cu vile izolate una de cealaltă prin mari suprafeţe de gazon, vile în care parcă ţi se făcea poftă să te muţi imediat şi să nu le mai

părăseşti niciodată; erau locuinţele foştilor reprezentanţi ai concernelor străine care se ocupaseră cu exploatarea petrolului. Locuiseră desigur în ele şi funcţionari superiori români; stilul întregului cartier rămăsese însă occidental, fără nicio amprentă balcanică.

Poate şi pentru că eram în toiul verii, viaţa în Câmpina avea acel ritm lent şi confortabil al întregii provincii româneşti; se lucra numai dimineaţa – bărbaţii la treburile lor, femeile în gospodărie; siesta era sfântă, între două şi patru strada părea amorţită; după-amiaza oamenii se trezeau şi-şi petreceau timpul primul sau făcând vizite prin vecini, cu *rummy* cu pietre (joc nelipsit în orice casă), cu dulceţuri şi cafele luate în grădinile umbroase, cu câte un film (toate vechi, de dinainte de război, proiectate la un aparat hârâitor care se defecta mereu, într-o sală pardosită cu coji de seminţe) şi cu plimbări pe înserat, cel mai adesea „pe mal”, în cartierul rezidenţial care îmi plăcuse.

Totuşi se vedea bine că vilele acelea erau închise, aproape abandonate; locuitorii lor păreau absenţi, pe plecate, noii beneficiari – încă neprecizaţi. M-am împrietenit cu o rudă a verişoarei mele, o tânără cu câţiva ani mai mare decât mine; cânta la pian, vorbea englezeşte şi era profund nefericită. Fusese logodită oficial cu un tânăr englez, dar acesta, nevoit să plece, îşi luase gândul de la căsătoria proiectată şi se întorsese singur în ţara lui. Prietena mea încerca să-şi ascundă tristeţea; cu proaspetele mele cunoştinţă de engleză cântam împreună, ea acompaniindu-ne la pian, refrenele la modă:

„Heaven, I’m in heaven
And my heart beats so that I can hardly speak
And I seem to find the happiness I seek...”

Eu nu dansasem încă niciodată *cheek to cheek,* dar îmi părea nespus de rău pentru acel vis al ei neîmplinit. În memoria mea, imaginea Câmpinei s-a asociat definitiv cu cea a fostului ştrand al societăţii „Steaua” lăsat în paragină, cu piscina secată, pe marginea căreia am stat într-o dimineaţă amândouă în tăcere, fiecare cu gândurile sau amintirile ei. Impresiilor triste din Herculane li se adăuga acum o altă serie

de imagini care vorbeau de schimbare, de sfârşit, de intrarea într-o perspectivă nouă şi mult mai severă, odată cu pacea în care ne pusesem, ani întregi, atâtea speranţe.

*

La 10 septembrie m-am întors în Bucureşti şi a început lunga toamnă în care examenele şi deschiderea facultăţilor se tot amânau. Am profitat de acest răstimp ca să-mi îndeplinesc unul din punctele programului: un curs de stenodactilografie, pe care l-am luat de asemenea foarte în serios.

Dar a venit aici momentul să vorbesc despre mama: oricum l-am amânat prea multă vreme. L-am amânat tocmai pentru că importanţa mamei în formarea mea a fost decisivă. Şi mai vreau să precizez un lucru: textul de faţă nu este, nu poate fi o istorisire a vieţii mele. Viaţa mea, în sine, nu prezintă nici un fel de interes. Ceea ce încerc să realizez aici este povestirea a ceea ce am văzut: nu sunt decât un ochi. Iar acest ochi nu este atotvăzător, nu-şi poate depăşi condiţionarea, nici limitele propriului câmp – şi timp – de viziune; interpretarea datelor primite este şi ea un proces de prea mare complexitate ca să poată fi integral stăpânit. În toate acestea, urma lăsată de prezenţa specifică a mamei mele este adâncă şi în mare măsură determinantă.

Mama s-a născut în cantonul Vaud, într-una din cele mai frumoase zone geografice ale lumii, aşa-zisa „Riviera elveţiana” care priveşte, dincolo de Lacul Léman, spre Alpii Savoiei. De nenumărate generaţii, strămoşii ei au trăit pe acel pământ aspru şi luminos, alternativ muncind şi contemplându-l. Perfecta organizare a arhivelor elveţiene permite oricui să-şi regăsească numele stră-stră-străbunicilor, chiar dacă e vorba de familii fără legătură cu aristocraţia. (Nouă, românilor, în special celor din Vechiul Regat, ne e cu deosebire greu să înţelegem cum funcţionează instituţiile într-o ţară unde nu sunt cutremure şi care de patru sute cincizeci de ani nici n-a fost invadată, nici n-a purtat războaie. Mobilităţii şi laxităţii ideilor şi

comportărilor noastre, modelate de viclenia istoriei, li se opun acolo o lentoare, o stabilitate şi o simplitate calmă a relaţiilor umane pe care noi, de multe ori, le socotim exasperante sau de-a dreptul ipocrite.) Urcând pe linia celor patru bunici ai mamei, îi găsim ca locuitori în această regiune vreme de trei sau patru secole, unii chiar, ne spune un dicţionar, începând din secolul al XV-lea. Când am încercat să regăsim urma bunicilor noştri de pe malul Dunării, n-am putut urca mai sus de trei generaţii. Arhivele primăriilor sau bisericilor nu ne pot spune mai nimic: ba au ars, ba au fost turcii sau bulgarii, sau cine mai ştie cine.

Căsătoria pe care au încheiat-o părinţii mei era, la naşterea lor, cu totul improbabilă. Lumile în care au copilărit erau despărţite prin mii de kilometri şi printr-o adevărată falie culturală. Dar dragostea răstoarnă toate obstacolele şi nu se supune nici unui argument raţional. În 1920, după căsătorie, mama a venit să se instaleze definitiv în România, unde a trăit până la plecarea ei dintre noi, în 1986.

Era, când a sosit aici, o fiinţă veselă, activă şi independentă. Făcuse studii mai serioase decât alte tinere din generaţia ei, nemulţumindu-se cu un simplu pension: absolvise în 1908 cursul superior al Liceului din Lausanne, cu un program echivalent cu cel al claselor de băieţi. Cărţile ei solid legate în pânză, manualele de literatură, botanică sau istorie m-au impresionat totdeauna prin cuprinderea şi amănunţimea lor. Dar părinţii ei muriseră tineri şi la şaptesprezece ani mama a rămas orfană, cu doi fraţi mai mici. Cu atât mai mult, dar şi conform unui obicei răspândit în vremea aceea printre fetele care primiseră o educaţie burgheză, ea s-a oferit prin şcoală, la sfârşitul liceului, să plece ca institutoare de limba franceză într-o familie aristocratică germană: baronul von Putkammer era guvernatorul Alsaciei şi Lorenei, dependente pe atunci de coroana imperială prusacă. Mama a rămas acolo doi ani. Experienţele de acest fel erau văzute în mediul ei ca un prilej de a-ţi lărgi formaţia socială, cultura şi, oricum, de a pune şi un ban deoparte. La întoarcerea în Elveţia s-ar fi putut mărita sau ar fi rămas pe lângă o mătuşă bogată şi fără copii, care o

adoptase. Dar firea mamei se împăca greu cu acest gen de viaţă monoton; dorinţa de a vedea şi a cunoaşte cât mai multe a făcut-o să pornească iar, spre altă ţară, având de data asta şi o motivaţie mai adâncă şi mai generoasă: bunica ei din partea tatălui, care o adora şi care o botezase, rămăsese lipsită de sprijin material, iar rudele bogate din partea mamei nu se socoteau nicidecum obligate s-o ajute. Poate că n-aş fi aflat şi nici n-aş fi înţeles toate acestea dacă ele n-ar fi fost înscrise, odată cu menţionarea mandatelor trimise de mama, în jurnalul acelei străbunici: un text de familie tulburător, ţinut vreme de treizeci de ani, o mărturie de o delicateţe şi o autenticitate fără preţ. Şi încotro a hotărât din nou să plece viitoarea institutoare a unei fetiţe de doisprezece ani, ea însăşi fiind abia de douăzeci? La... Bucureşti, unde avea să stea aproape cinci ani. A fost vorba de o familie de evrei creştinaţi, extrem de civilizată şi care s-a purtat cu dânsa cu o afecţiune şi o înţelegere ireproşabile. Cu Magda Lempart, mica ei elevă, mama a lucrat, timp de câţiva ani şi pe manuale franceze, întreg programul liceului (afară de matematică şi fizico-chimice, pentru care exista un profesor anume). Mai târziu, în baza acestei cunoaşteri aprofundate a limbii şi culturii franceze, Magda Lempart şi-a câştigat viaţa ca secretară a Ambasadei belgiene la Bucureşti, apoi, emigrând cu familia în Statele Unite, a ocupat o catedră de literatură comparată la o universitate catolică din California. Exemplarul din lucrarea ei de doctorat intitulată *La transposition esthétique des valeurs chrétiennes dans l'oeuvre de Marcel Proust* (Ed. Desclée de Brouwer, 1968), pe care i l-a trimis mamei, are următoarea dedicaţie: „Fără dumneavoastră, această carte n-ar fi fost posibilă". Tatăl Magdei, doctorul Lempart, a cărui soţie aparţinea aristocraţiei ungare, era dentistul bătrânului rege Carol I şi al Casei regale. În această calitate, el urma Curtea în toate deplasările ei de la Bucureşti la Sinaia şi înapoi. Aşa se face că mama se afla la Sinaia în ianuarie 19 l5, când şi-a rupt un picior coborând pe sanie un derdeluş abrupt. Fractura i-a fost îngrijită la spitalul local condus de doctorul Mamulea, unde-şi făcea stagiul un intern cu care tânăra elveţiancă avea să se

căsătorească cinci ani mai târziu, după o corespondenţă întreruptă de război şi o neaşteptată reîntâlnire în Parisul de după armistiţiu.

Căsătorindu-se, mama avea să intre însă într-un mediu foarte diferit de cel pe care-l cunoscuse, crezându-l tipic românesc. Dacă, împreună cu iubita ei elevă, îşi petrecuse zilele într-o atmosferă mai degrabă de răsfăţ, cu arii cântate pe care le acompania la pian, cu scenete comice multilingve, cu joc de tenis, plimbări la şosea şi cumpărături pe Calea Victoriei, acum avea să cunoască, tata optând pentru o existenţă de medic de provincie în orăşelul său de baştină, cu totul altă atmosferă. A fost îndrăgită de toate cele şase cumnate – o performanţă! –, dar o plictiseau de moarte prejudecăţile şi cancanurile locale.

Nu i se mai îngăduia nici să facă sport, nici să umble pe bicicletă, nici să călătorească singură, nici măcar, mai târziu, să mă plimbe pe mine cu landoul; iar ei nu-i plăceau nici jocul de cărţi, principala distracţie a locului, nici bucătăria sau prepararea de prăjituri, îndeletniciri care i-ar fi asigurat deplina integrare în mentalitatea dominantă. Când moartea mătuşii ei i-a adus o moştenire substanţială, poate că imaginea ei s-a schimbat în ochii altora, dar ea a rămas absolut egală cu ea însăşi, asemenea mărunţişuri triviale – averea sau neaverea – fiind pentru ea lipsite de orice importanţă. În răstimpurile dintre călătoriile în ţara ei, unde părea că-şi regăseşte energia şi pofta de viaţă, s-a consacrat unei corespondenţe susţinute cu prietenele şi rudele risipite pe cinci continente (elveţienii se expatriau pe atunci la fel de uşor ca evreii), unei prietenii afectuoase cu soţia farmacistului din localitate, singura cu care putea cânta la pian, la patru mâini, reducţii din simfoniile beethoveniene, unei societăţi de binefacere pe care o înfiinţase şi o conducea, în folosul copiilor din localitate – şi, mai ales, mie, primul şi ultimul ei copil (se apropia de patruzeci de ani), împreună cu care a format o lume închisă şi paradiziacă timp de vreo zece ani, în care nu ne-am despărţit niciodată (nici măcar, în ce mă priveşte, pentru a merge la şcoala primară).

Aceşti primi zece ani de existenţă, desigur neobişnuiţi, mi-

au dat de fapt, pe lângă câteva dificultăţi de adaptare socială de care am devenit destul de curând conştientă, un fel de experienţă concretă a paradisului. Poate că importanţa pe care o dau astăzi practicării sistematice şi deliberate a dragostei şi a adevărului vine din această certitudine a culorii edenice pe care o capătă viaţa trăită în acest spirit. Poate că aspiraţia neobosită către o armonie socială *aici şi acum* îmi vine nu din rememorarea altor vieţi sau a vreunor misterioase experienţe, ci pur şi simplu a acelor ani ai copilăriei. Poate că o spontană încredere în oameni şi în viitor, pe care o drămuiesc doar într-un al doilea timp, sub imboldul experienţei câştigate, îşi are izvorul în acele numeroase ceasuri de dialog liniştit şi cald, fără urmă de fraudă. Nu-mi dădeam seama în niciun fel cât de neobişnuită era personalitatea mamei: pentru un copil, realitatea pare normală aşa cum i se prezintă, fie ea bună sau rea. Foarte multă vreme, absenţa minciunii şi prezenţa bunătăţii mi s-au părut de la sine înţelese. Greşelile puteau veni din partea mea, care mai aveam de învăţat; nu mă aşteptam ca ele să vină vreodată de la alţii.

Să nu se creadă totuşi că aş fi fost un copil răsfăţat. Dimpotrivă chiar: viaţa mea era destul de sobră, iar programul cotidian cuprindea o sumă de restricţii şi obligaţii care multora le-ar fi părut de nesuportat. Dar nu mi se întâmpla să fiu pedepsită pe nedrept. Regula jocului n-o impuneam eu, iar la început o puteam contesta; odată stabilită însă, de vreme ce o cunoşteam şi ea nu se mai schimba fără s-o ştiu, eventuala ei încălcare o făceam pe riscul meu. E foarte important, pentru un copil, ca tabloul de valori – ce e voie şi ce nu e voie – să fie limpede şi permanent; din raportarea la el se naşte sentimentul adevăratei libertăţi, dar şi cel al libertăţii personale. Un cinic ar susţine, desigur, că nu în felul acesta se face o bună pregătire pentru viaţă; dar încă nu s-a făcut dovada că cinicii sunt în stare să organizeze, pentru alţii, cea mai fericită societate din lume.

Un fapt rămâne cert, şi anume că această apartenenţă biculturală mi-a dat mereu, de la bun început, o privire

relativistă asupra lucrurilor. Din povestirile mamei, din reacţiile ei spontane, atât de diferite de ale localnicilor, deduceam că nu există o unică interpretare posibilă aproape în nici o circumstanţă. Mama nu emitea critici directe, ci doar reflecţii mirate sau perplexităţi. Singurul domeniu în care era intransigentă era cel al moralei: „românii...” spunea ea şi nu adăuga nimic, ci doar făcea cu mâna prin aer un gest şerpuitor, ca şi când degetele reunite ar fi vrut să înainteze, dar n-o puteau face decât cu nesfârşite cotituri. Altminteri, perspectiva părea integral favorabilă nouă. Viaţa aici era mai dulce şi mai îndestulată; Elveţia era ţara sobrietăţii, a pământului sterp care luneca primăvara pe stâncile muntelui şi pe care generaţii întregi de viticultori îl căraseră înapoi în sus, purtându-l în spinare, pe terasele îndantelate cu parapete de piatră. O ţară a efortului, a interzicerii oricărei delăsări, a neîncrederii în bucuriile vieţii, afară poate de un *hybris* al vinului, şi el privit chiorâş. O ţară misterioasă totuşi, pentru că amintirile şi impresiile mele personale din călătoriile copilăriei – patru la număr până la ultima, când aveam nouă ani – contraziceau toate acestea prin imagini de o mare limpezime, a unui aer de cristal, a unor interioare armonioase şi a unor raporturi umane simple şi previzibile, cum nu-mi păreau deloc a fi cele de aici.

*

Dar să revenim la toamna lui 1945 şi la preocupările ei. Am spus că îmi luam cursul de stenodactilografie foarte în serios: e adevărat. O tânără elveţiană cu care se împrietenise mama îmi servea de model. Marinette Apothéloz (al cărei frate, om de teatru, avea să-şi facă un nume în Elveţia romandă) era căsătorită cu un român care lucra în Ministerul de Externe şi pe care-l cunoscuse la Berna. Ea a rămas pentru mine, până spre sfârşitul vieţii, o prezenţă tutelară; pe atunci era doar o tânără femeie cu şapte ani mai mare, care făcuse studii economice în Elveţia, îşi câştiga viaţa de mai mulţi ani şi devenise acum secretara unei agenţii bulgare, încă

necomuniste, de comerţ internaţional. Fire afectuoasă, găsise în mama o înlocuitoare a propriei sale mame îndepărtate, iar pe mine mă socotea un fel de soră mai mică; era elegantă, independentă şi foarte sinceră, cu un fel de lealitate naivă care în Balcani părea neverosimilă, dar pe care Athos o aprecia în cel mai înalt grad. Prietenia cu ea, întâlnirile cu colegele mele, ceasurile de exerciţiu pentru stenografie şi bătut la maşină (primisem în folosinţă, de la unchiul Ionel, o excelentă „Ideal", rămasă probabil de pe la birourile germane), dar mai ales filmele americane noi, revăzute de câte două, trei ori cu entuziasm *(Şapte păcate* cu Marlene Dietrich, *Here comes Mister Smith* cu Leslie Howard, extraordinarul *So proudly we hail – Legiunea albă* – cu Claudette Colbert, Paulette Godard şi Veronica Lake, dar mai ales neuitata *Serenadă din Valea Soarelui)* îmi umpleau zilele îndeajuns ca să nu mă mai gândesc cu niciun fel de îngrijorare la viitor.

Ştiam bine că vor avea loc schimbări care nu vor face viaţa uşoară decât celor ce fuseseră defavorizaţi, printre care nu ne număram. Dar tot ce-mi puteam închipui mai rău era un fel de frânare a noastră şi o sumă de măsuri discriminatorii în favoarea altora, la care puteam răspunde cu o „strângere a curelii" şi un efort de concentrare activă pe care abia aşteptam să-l fac. Ştiam prea bine că societatea dinainte nu fusese cea mai dreaptă din lume. Problema „Istode Maria" era una dintre cele care mă preocupaseră multă vreme.

Am spus că nu fusesem la şcoala primară şi că îmi dădusem examenele în particular. Cu trei săptămâni înainte de data la care trebuia să mă prezint la Bucureşti, după regulament, pentru absolvirea clasei a patra, domnişoara Basula, învăţătoarea care venea să-mi dea lecţii acasă, realizând lipsa mea totală de experienţă, m-a luat în clasa ei ca să asist la ore, să văd cum se face o ascultare la tablă şi ce înseamnă în general disciplina şcolară. Pentru mine a fost pasionant. Momentul meu de maxim orgoliu a fost o dimineaţă în care, după nu ştiu ce poznă colectivă, am primit şi eu, ca toate celelalte, două bătăi la palmă cu o linie groasă, care mi-a lăsat urme pe care nu mă săturam să le admir:

eram în sfârşit în rând cu lumea. Dar adevărata mea admiraţie mergea integral către Istode Maria, premianta clasei, o fetiţă mică şi iute care ştia tot şi a cărei minte îmi părea că taie ca un brici.

Când mi s-a spus că voi fi înscrisă pentru examenul de admitere la Bucureşti, am întrebat-o pe învăţătoarea mea: „Dar Istode Maria, la ce liceu merge?” Răspunsul şi mai ales tonul lui mi-au rămas înscrise în memorie pentru toată viaţa: „A, nu, pentru ea nu se pune problema. O să mai facă aici vreo două clase şi pe urmă învaţă o meserie, poate croitoria, cine poate şti”. Nu pot să descriu exact amestecul de sentimente dureroase şi neplăcute cu care am reacţionat. Mi se părea că primisem o palmă, că fusesem insultată personal. De ce meritam eu mai multe şanse decât Istode Maria? De ce lipsa ei de perspectivă părea de la sine înţeleasă? Istode Maria, pe care n-am revăzut-o niciodată, mi-a întovărăşit de multe ori drumul ca un fel de dublu negativ. Când am început să suferim din cauza persecuţiilor, de multe ori mi-am zis că ele, în ce mă priveau, erau o compensaţie pe care eram datoare s-o ofer acelei fetiţe cu viaţa strâmbată. Din cauza ei, probabil, imaginea noilor vremi a fost pentru mine, în acei ani de început, o societate în care Istode Maria şi toţi copiii care-i semănau ar fi putut să-şi continue studiile exact ca orice alt iubitor de carte. Un sistem „de stânga” era în ochii mei unul în care copiii înzestraţi puteau să înveţe până la maxima specializare, pe gratis dacă părinţii lor nu puteau să le cumpere cărţi şi chiar dacă părinţii mai avuţi ar fi trebuit să plătească pentru ei. În niciun caz însă nu-mi trecea prin minte că ar exista pe lume un sistem în care ar fi avansaţi cei proşti şi daţi la o parte cei pricepuţi: cine ar fi avut de câştigat de pe urma unei atare absurdităţi? Ştiindu-mă în stare şi de efort, şi de realizări, relative, desigur, ştiind şi că, în urma educaţiei uneori spartane pe care o primisem, nu-mi cădea nasul în faţa nici unui fel de munci, n-aveam, în ce mă privea personal, nicio teamă. Iar faptul că micile „Istode Maria” vor avea toate uşile deschise nu putea decât să mă bucure: competiţia nu e plăcută decât între egali.

Dacă astea erau, în mintea unei adolescente naive,

reprezentările despre viitor, cele ale adulţilor erau desigur mai complexe. Şi totuşi, din câte îmi pot aminti, în ceea ce am numit „clasa mijlocie” şi printre cei care nu fuseseră prinşi în nicio activitate extremistă, ele rămâneau destul de vagi. Căderea lui Churchill la alegerile din Anglia provocase, în mijlocul verii, o decepţie mirată, urmată de îngrijorare şi revoltă. Cum, după câte făcuse el pentru ţara lui, pe care o dusese la victorie, asta era răsplata? (Nimeni n-avea habar ce făcuse el pentru ţara *noastră,* nici măcar viitorii beneficiari.) Evenimentele internaţionale se succedau pe atunci cu o rapiditate uluitoare. Dintr-un motiv pe care azi nu mi-l pot lămuri, conferinţa de la Potsdam avusese un efect liniştitor. Aproape imediat au urmat cele două explozii de la Hiroşima şi Nagasaki; astăzi nu le mai evocăm decât cu oroare, dar atunci ele au apărut în primul rând ca o definitivă statornicire a superiorităţii americane, deci ca o garanţie a libertăţilor şi a democraţiei de tip occidental. Preţul plătit era desigur mare, americanii păreau ei înşişi uimiţi de amploarea distrugerilor provocate, dar se punea astfel capăt războiului pe care japonezii păreau decişi să-l prelungească la nesfârşit. În plus, în ce ne privea direct, occidentalii continuau să nu recunoască guvernul Groza, şi se desfăşura în plin greva regală. În ansamblu, domnea o oarecare îngrijorare, dar nu foarte pronunţată: suveranitatea ţărilor mici nu părea încă în pericol. Situaţiile anormale ce se iveau erau explicate prin prezenţa armatelor ruseşti în Europa; odată cu încheierea tratatelor de pace, ele nu puteau decât să se retragă. Cruzimile care avuseseră loc, de pildă, în Bulgaria înspăimântaseră, dar fuseseră repede puse pe socoteala unui temperament naţional mai brutal şi mai răzbunător decât al nostru. Nimeni nu-şi imagina existenţa vreunui proiect global privind toate aceste ţări, până atunci bine individualizate. Se socotea desigur că, vrând, nevrând, ţările mici vor fi nevoite să intre în orbita câte uneia din cele mari, dar cred că adulţii îşi imaginau cel mult o situaţie de subordonare în politica internaţională, în felul celei pe care azi o numim „finlandizare”, cuvânt şi noţiune inexistente, bineînţeles, la vremea aceea. Poate chiar, în cazul cel mai rău, imaginau o

dictatură antonesciană cu semn schimbat şi la fel de trecătoare. Cea adevărată ne lipsise de unele libertăţi, dar structurile economice şi juridice, viaţa cotidiană rămăseseră pentru cetăţenii obişnuiţi (exceptându-i, desigur, pe evrei) în limitele legalităţii şi tradiţiilor locale.

Oricum, gândeau ei, situaţia de subordonare nu putea să dureze la infinit – doi, trei ani, acolo, până plătim datoriile de război. Cât despre alegerile libere mereu invocate de americani, nimeni n-avea nici cea mai mică îndoială cu privire la rezultatul lor, şi faptele au confirmat această certitudine. Ca să ne repunem în mentalitatea vremii, trebuie să înţelegem diferenţa între ce se văzuse până atunci şi ce nu se văzuse niciodată: fraudele electorale mărunte, locale, câte ar fi fost în perioada interbelică, nu merseseră niciodată până la enormitatea celei ce avea să se petreacă doar un an mai târziu: intervertirea cifrelor, pur şi simplu, când rezultatul real al votului fusese cam 75% în favoarea uneia dintre părţi.

Toamna lui 1945 a fost mai degrabă calmă. Poate că strategia comunistă nu era încă definitivată în amănunt pentru toată Europa de Est; poate că semnalul Moscovei întârzia din raţiuni de politică internaţională. În sectorul comunist, oricum, lipsa de cadre locale era prea mare ca să se poată porni ceva serios; efortul s-a concentrat deci în această direcţie. Satele, o aflam fără să înţelegem prea bine, erau cutreierate de agenţi în căutare de viitori activişti. Erau preferaţi oameni foarte tineri, deci neinformaţi, şi foarte săraci, deci resentimentari; la fel, o familie numeroasă, o mamă văduvă, un tată alcoolic erau puncte de plecare interesante. Dacă la asta se adăuga o eventuală vină politică sau chiar o măruntă condamnare penală putând deveni obiect de şantaj, tânărul se vedea curând înscris într-una din numeroasele şcoli de cadre ale partidului. Începea atunci pentru el, în paralel cu o hrană mult superioară mediei, o spălare a creierului de mare intensitate, într-o totală izolare şi întovărăşită de observarea atentă a firii celui care o suferea: caracterizările, mijloc de presiune şi intimidare, jucau un rol important, fişa de cadre care i se întocmea celui în cauză avea să-l urmărească toată viaţa. În 1990, într-un proces

public, am aflat cu toţii că doi dintre miniştrii lui Ceauşescu nu-şi satisfăcuseră nici măcar stagiul militar, deşi unul din ei avea grad de general; acelaşi absolvise în anii cincizeci un „curs politic de doi ani asimilat cu liceul”. Odată ieşiţi din aceste şcoli, tinerii îşi îndeplineau pe teren misiunile politice, de multe ori sub nume false şi nu în locurile de baştină, ci în regiuni unde nu erau cunoscuţi şi unde nici ei nu cunoşteau pe nimeni: astfel victimele lor n-aveau pentru ei faţă umană, iar de felul cum îşi duceau sarcinile la bun sfârşit, depindea întregul lor viitor. Tabloul se reproducea la toate nivelurile „aparatului de partid” în formare, expresie pe atunci încă necunoscută.

Despre toate acestea, oamenii obişnuiţi n-aveau habar. Începuse segregarea populaţiei în categorii etanşe, care nu comunicau între ele. Majoritatea membrilor noului partid se înscriseseră în el din oportunism sau doar pentru a-şi păstra serviciul într-o perioadă de „epurări” tot mai severe; chiar şi simpatizanţii sinceri nu se aşteptau decât la nişte reuniuni şi la o solidaritate implicită. Abia pe parcurs aflau la ce se angajaseră, ce însemnau învăţământul politic, o autocritică, o sarcină de partid. În şedinţe, opozanţii erau prezentaţi ca nişte monştri; câte ceva din calomniile proferate la adresa lor rămânea difuz în minţile ascultătorilor, acţionând ca o otravă fină. Încetul cu încetul, „foştii” aveau să fie ocoliţi şi pe stradă, fie şi numai din prudenţă. Aspirantul la o funcţie de partid afla şi altceva, anume că-şi compromitea viitorul la cea mai mică indiscreţie; între colegii săi obligaţia de a denunţa, care făcea parte din noua etică, acţiona ca un izolant ermetic. La ieşirea din şcoală activistul tipic era tăcut, bănuitor, plin de ură şi „principial”, deci cu sentimente umane parţial atrofiate.

În restul populaţiei, viaţa socială îşi păstra înfăţişarea normală. Se glumea şi se râdea mult. La „Savoy”, în fiecare seară, Constantin Tănase încânta publicul cu foarte subţiri şi neiertătoare cuplete. Autorităţile atrăgându-i atenţia să nu mai „vorbească” astfel, la următoarea reprezentaţie a intrat în scenă cu braţele goale şi acoperite cu ceasuri, de la încheietura mâinii până la umeri. A stat aşa, în hohotele de

râs ale sălii, apoi a ieşit din scenă şi s-a întors îmbrăcat normal, întrebând cu o falsă candoare: „Am spus ceva? N-am spus nimic...” Foarte curând după aceea, a murit în circumstanţe încă neelucidate.

Actorul Ion Iancovescu, şi el celebru pentru vorbele sale de duh, crease una care făcuse ocolul Bucureştiului: cuiva care-i trasa nu ştiu ce obligaţie pe linie de partid, îi răspunsese: „Mă, eu m-am înscris la voi de lichea, nu de tâmpit!” Replica asta avea mare succes. Romulus Zăroni, ministrul agriculturii, era ţinta unei lungi serii de bancuri. Se spunea că-şi comandase mănuşi speciale, din care dreapta avea un fermoar pe linia degetului mare, ca să poată semna mai uşor. O altă poveste cu mănuşi cumpărate de el îi atribuia următoarea întrebare: „Dar unde e a treia, aia care se ţine în mână?” Mergând pe stradă şi auzind în spate nişte bufnituri, s-a întors să vadă despre ce era vorba: un ins îl pocnea pe el cu parul în cap. Într-un discurs, Gheorghiu-Dej ar fi exclamat: „Tovarăşi, vă spun în două cuvinte: ex-clus!” Comicul se concentra, după cum se vede, asupra presupusei incompetenţe a noilor demnitari. „Când voi muri, tovarăşi, ar fi spus tot Zăroni, să mă incineraţi, iar cenuşa să mi-o puneţi sub cap”. Unele bancuri nici nu pot fi reproduse. Circulau pe faţă, frica încă nu exista.

Marinette şi soţul ei m-au invitat într-o seară la restaurantul Athénée Palace, unde avea loc un defileu de modă. Stăteam la mese consumând nu mai ştiu ce şi ne uitam la un şir de femei tinere şi frumoase, ce prezentau nişte modele foarte şic. Mi-am notat în minte o sumă de idei şi amănunte, dintre care am folosit câteva pentru nişte bluze de mătase pe care o croitoreasă cu ziua le recupera pentru mine din cămăşile tatii. Am avut şi o seară de familie foarte plăcută de sfântul Dumitru, una din ultimele în care a fost sărbătorit unchiul Mitică. Atenţia se deplasa acum spre generaţia tânără, iar cei trei fii ai lui păreau să aibă viitorul în faţă. Nicu era avocat, Mişu repurtase recent un succes meritoriu ca procuror, descoperind la Olteniţa pe autorul unei crime sordide, prima de care se auzise în acel oraş de foarte multă vreme. Gazda petrecerii a fost însă Dodel, acum cap de

familie şi căruia părea că i se deschide perspectiva unei cariere strălucite.

Dodel absolvise Academia Comercială şi îşi luase în 1939 un doctorat „foarte bine cu laudă”, cu un subiect adaptat realităţilor locale: „Munca în porturi”. A fost al 106-lea doctor al acelei Academii: se număra deci printre puţinii tineri de înaltă specializare ai ţării. Concentrat şi mobilizat aproape fără încetare în timpul războiului, se căsătorise cu Nana Frigator, dintr-o familie de negustori gălăţeni înrudită cu Anghel Saligny.

Nana era cam de o vârstă cu Marinette, la fel de înaltă şi de elegantă; ea şi Dodel formau o pereche care încânta ochii. În august 1945, Dodel fusese numit secretar general al Camerei de Comerţ şi Industrie din Bucureşti, cu grad de director general (postul devenise vacant). Avea să funcţioneze acolo, cu o excepţională foaie calificativă, până în octombrie 1948.

Cum nu aveau locuinţă în Bucureşti, li se închiriase apartamentul aferent funcţiei, la ultimul etaj din clădirea Bursei, unde se află azi unele săli de lectură ale Bibliotecii Naţionale. Mi se întâmplă uneori, citind acolo, să-mi amintesc de acea seară de familie şi să am un surâs pentru vremelnicia întâmplărilor omeneşti. La masa aceea lungă ne-am ospătat cu multe bunătăţi şi conversaţia a fost animată, dar nimic nu a semănat a chiolhan sau a petrecere gălăgioasă. Veselia era generală şi afecţiunea reciprocă, totul în limitele bunei-cuviinţe de un anumit fel, pe care de atunci încoace am avut tot timpul s-o uităm. Reuniunile intelectualilor îngrămădiţi în minuscule încăperi de bloc, sau petrecerile mai fastuoase unde trebuia să-ţi întorci de zece ori limba în gură ne erau încă necunoscute.

La Academia Comercială, Dodel fusese cu un an înaintea lui Gogu Rădulescu, viitorul membru al Comitetului Politic Executiv. Cunoştea convingerile sale, afirmate încă în vremea studenţiei, ştia că fusese bătut de câteva ori de legionari sau de Siguranţă. În anii optzeci, la o cină în casa violonistului Ştefan Gheorghiu, în partea cealaltă a mesei la care se afla Gogu Rădulescu, încercam să urmăresc în minte destinele lor

paralele, atât de diferite. După curajosul idealism al tinereţii, Gogu Rădulescu devenise în chip firesc, pe măsură ce înaintase în ierarhie până la Comitetul Politic Executiv, un cinic tot mai lipsit de orice iluzii. Nu-şi pierduse însă simţul umorului şi, în ultimii ani, încerca să facă şi bine, în special artiştilor pentru care avea, atât din cauza unei soţii cu vocaţie literară, cât şi a unei copilării trăite în mediu muzical, o afecţiune autentică. La ultima sa apariţie la televizor alături de Ceauşescu, în ziua, cred, de 20 decembrie 1989, chipul lui sumbru şi crispat era mărturia perfectei sale lucidităţi. Moartea sa, câteva luni mai târziu, a părut încheierea firească a unei existenţe în acelaşi timp emblematice şi paradoxale.

*

În seara de 8 noiembrie 1945, părinţii mei urmau să-şi serbeze nunta de argint.

Dimineaţa am petrecut-o cu Aramis, pe atunci studentă în anul I la Facultatea de Fizico-chimice. Nu ştiam dacă s-a organizat sau nu vreo manifestaţie în Piaţa Palatului, dar situaţia fusese acolo de mai multe ori explozivă şi eram foarte hotărâte să mergem să vedem ce se va întâmpla. De ziua Regelui se deschidea, la poarta dinspre biserica Kretzulescu, un registru în care oricine putea să se iscălească, fapt ce echivala cu o urare personală adresată Suveranului. Totuşi, în ziua aceea steagul de la Palat, care se înălţa şi flutura în vânt când Majestatea Sa era acolo, a rămas cu încăpăţânare coborât: Regele şi Regina mamă se aflau probabil la Sinaia.

Oricum, se întâmpla că aveam de făcut un drum foarte potrivit cu planurile noastre, şi anume în strada Academiei, unde eu trebuia să ridic de la o croitoreasă o fustă neagră plisată, pe care urma s-o port în seara cu pricina. La ducere, pe la nouă, n-am observat nimic prea neobişnuit traversând piaţa, decât că oamenii începeau încet-încet să se adune. Sporovăiam între noi cu o animaţie crescândă; era clar că ceva avea să se întâmple. Nu ştiu cât a durat vizita noastră în

apartamentul de pe strada Academiei, dar când ne-am întors în piaţă ne-am pomenit într-o mare de oameni, printre care ne-am amestecat cu cel mai mare entuziasm.

Ce-am făcut? Probabil că am strigat, ca toată lumea, celebra lozincă „Regele şi Patria”. Nu e nevoie să explic cât era de vitală: erau punctele de maximă rezistenţă ale ţării în care ne născuserăm şi cele mai pe nedrept atacate. În ciuda asigurărilor repetate în declaraţiile oficiale, cum că Uniunea Sovietică nu intenţiona să schimbe forma socială şi de stat a României, campania de ură declanşată în presa inspirată de ea şi măsurile din ce în ce mai restrictive faţă de vechile structuri, care ne luau pe toţi prin surprindere, creaseră o indignare şi o revoltă crescânde. Presa liberă era mereu nevoită să apere situaţii şi drepturi care înainte erau de la sine înţelese. Dacă ideile de stânga puteau părea legitime pe tărâm social, la fel de legitimă era dorinţa ca ele să se aplice în cadrul formei de stat statornicite de aproape un secol, care-i asigurase ţării noastre un prestigiu tot mai mare. Dar nu ţin minte cât strigam, nici cum strigam în acea zi. Memoria e o divinitate capricioasă, multe întâmplări se ocultează sub imperiul emoţiei şi nu vreau să scriu aici decât lucruri de care sunt absolut sigură. Ştiu că mi se părea extraordinar să mă aflu în spaţiul acela enorm, între atâtea mii de oameni, şi că nu mă săturam să privesc feţele lor, cu expresia lor oscilând între un surâs larg şi o încruntare amestecată cu scârbă. Ce ţin minte însă cu o precizie incredibilă, probabil pentru că m-am speriat foarte tare, este momentul când m-am pomenit în apropierea unui camion care sosise din direcţia străzii Wilson; altul se afla deja pierdut în mulţime, mai aproape de gardul Palatului. În camionul oprit sub ochii mei era un grup de treizeci-patruzeci de inşi înarmaţi cu nişte bâte zdravene, cu care se pregăteau să spargă capetele celor de jos. Spre stupoarea mea totală însă, n-au apucat să facă mai nimic; foarte uşor, cei de jos s-au căţărat peste laturile camionului, pe care le-au desfăcut, şi a început o încăierare în care grupul relativ mic de bătăuşi, pe care adversarii lor îi trăgeau la pământ, n-avea cum să scape prea ieftin. Cred că ne-am îndepărtat destul de repede amândouă, nu foarte mult însă,

pentru că am observat curând o agitaţie şi mai mare în jurul camionului dinspre Palat; după câte se spunea, fusese răsturnat cu totul şi acum ardea cu fum şi flacără înaltă, ridicată peste capetele oamenilor, în strigătele de entuziasm ale celor dimprejur.

Ne retrăseserăm, dar nu voiam să plecăm, priveliştea era prea pasionantă şi, când a început să se tragă – foarte clar din strada Wilson, spre care fugiserăm şi pe care o vedeam până spre bulevard –, răpăitul de gloanţe a fost doar un prilej de excitaţie în plus, nicio clipă nu m-am gândit că ar putea să ne atingă vreun glonte şi doar prezenţa de spirit a lui Aramis m-a trezit la o altă realitate: „Ce faci? a strigat ea, hai să fugim mai repede, nu vezi că ăştia chiar trag, au să ne împuşte!”

Era însuşi glasul raţiunii, am luat-o amândouă la goană şi ţin minte sentimentul de recunoştinţă pe care l-am avut pentru clădirea masivă a Fundaţiei, de faţada căreia ne-am lipit cu mare uşurare. Figura lui Aramis era gravă, am stat acolo amândouă în tăcere, printre alţii, desigur, dar cu ochii tot aţintiţi către piaţa de unde oamenii veneau alergând, ca să iasă din linia de tragere. Nu ştiu cu câtă pricepere or fi ochit trăgătorii, au tras poate şi în sus, dar fără îndoială aveau intenţia să-i salveze pe ai lor şi au reuşit, căci altfel furia generală nu i-ar fi iertat. Aşa, au fugit cu toţii care încotro, manifestanţi şi bătăuşi; o sumă de trupuri au rămas pe caldarâm. Mi s-a povestit că a avut loc un al doilea episod, nişte motociclişti în plină viteză au încercat să împrăştie lumea care se regrupase, dar au fost placaţi ca la rugby şi doborâţi de mulţimea furioasă. Comunicatele de a doua zi au trecut toate victimele de aceeaşi parte, astfel încât unii tineri veniţi să-şi strige disperarea şi ucişi de guvernul Groza au avut parte de funeralii strălucite, în calitate de martiri comunişti.

Prin anii optzeci, când se mai dezlegaseră limbile, o prietenă apropiată mi-a povestit că ea şi tot grupul ei de colegi fuseseră arestaţi în Piaţă şi ţinuţi trei zile în beciurile Poliţiei de pe Calea Victoriei, împreună cu alte sute de tineri. N-am ştiut atunci nimic despre această întâmplare. În 1990,

când s-a tipărit stenograma ultimelor şedinţe ale Comitetului Executiv în care Ceauşescu ordona să se tragă în manifestanţi, am văzut că el a spus, ca în treacăt: „Şi eu am fost odată la o manifestaţie, când s-a tras”. Să se fi aflat într-unul din acele camioane, cu bâta în mână, iar noi să fi fost atât de aproape, fără s-o ştim, de viitoarea noastră istorie?

Aramis şi cu mine ne-am întors fiecare la casele noastre, probabil povestind acolo câte ceva din cele trăite, dar ai mei nu prea aveau timp şi chef de ascultat: se făceau ultimele pregătiri şi grija principală părea să fie aceea că, dacă nu se linişteau lucrurile până seara, musafirii riscau să nu poată veni. Totuşi pe la şapte au început să apară, iar ceremonia s-a desfăşurat cât se poate de normal. În ce mă priveşte, ştiam de mult că lucrurile cele mai importante sunt şi cele mai greu de povestit şi că de multe ori cei care n-au participat nemijlocit la ele nu le percep deloc semnificaţia.

*

Ani de zile, despre această mică sărbătoare memoria nu mi-a oferit decât impresia unei atmosfere ciudate, în acelaşi timp afectuoase şi apăsătoare; doar câteva instantanee şi frânturi de fraze, foarte subiectiv selectate, s-au păstrat cu claritate, împreună cu marea mea mirare că lucruri atât de diverse şi neobişnuite puteau încăpea în cadrul aceleiaşi zile. În ultimul timp m-am concentrat asupra acelei seri şi imaginile au început una câte una să se anime; amintirile parcă stau adormite într-un ocean îngheţat, pe care suflul cald al atenţiei îl poate, cu încetul, topi.

Ceremonia ortodoxă a nunţii de argint e mai degrabă poetică, pentru că uneşte două teme grave, trecerea timpului şi permanenţa dragostei, într-un fel de repetare mai palidă, ca obosită de vreme, a strălucitoarei slujbe iniţiale. Nu mai sunt naşi, pentru că de multe ori ei nu mai sunt în viaţă; nu se mai „dănţuieşte”, pentru că poate n-ar fi cuviincios; dar preotul sfinţeşte şi pune în degetele celor doi alte inele, de argint acum, aşa cum le e şi părul. Părinţii mei aveau atunci

unul cincizeci şi şase, alta cincizeci şi cinci de ani; la cei optsprezece ai mei, îmi păreau extraordinar de bătrâni. Mama, subţire şi vioaie, a încărunţit devreme şi trecuseră câţiva ani buni de când nu-şi mai vopsea părul; avea tenul acela fragil al roşcatelor, cu pieliţa obrazului ca o mătase creponată, un ten destul de rar prin părţile noastre, dar pe care l-am regăsit la multe dintre concetăţenele ei; purta o rochie neagră, cu garnituri fine din lame argintiu. Eram, după cum spune agenda mea, douăzeci şi două de persoane; mă întreb dacă cineva s-a gândit atunci că pentru cei doi „miri" acea reuniune amicală era ultima pe care o vor mai putea organiza la ei acasă, deşi mai aveau de trăit împreună peste patruzeci de ani.

Invitaţii puteau fi împărţiţi în mai multe categorii: unii erau prieteni politici ai tatii, naţional-ţărănişti; alţii, prieteni pur şi simplu, de pildă Marinette şi soţul ei sau profesorul universitar de istorie Emil Vârtosu, a cărui soţie, franţuzoaică, se împrietenise cu mama; în sfârşit, membrii familiei: unchiul Mitică împreună cu cei trei băieţi şi Nana, pe atunci singura lui noră, unchiul Ionel cu Tilly, o verişoară, Amalia Schönwetter cu soţul ei, ofiţer deblocat, şi Veronica, verişoara de o vârstă cu mine, cu cei doi părinţi. În acea vară, pe Veronica o lovise o nenorocire care avea s-o apese toată viaţa: atrofierea nervului motor al labei piciorului drept. Făcea atunci un tratament de la care aşteptam cu toţii minuni: ele nu s-au produs. La optsprezece ani, perspectiva de a renunţa definitiv la dans, de pildă, era sfâşietoare. Odată mai mult, mă simţeam ocrotită de soartă pe nedrept: de ce ea şi nu eu? Dar această categorie de întrebări n-are încă nici un răspuns. Cu o hărnicie şi o perseverenţă admirabile, Veronica a reuşit, în timp, să-şi depăşească handicapul: cu temeinice studii economice, veselă, practică şi cu mintea ageră, şi-a creat cu încetul, fără compromisuri politice, o situaţie materială confortabilă prin propriul său efort: a reiterat astfel succesele generaţiilor mai vechi ale familiei, datorită aceloraşi calităţi.

Prietenii politici ai tatii fuseseră pentru mama o sursă constantă de mirare. Îi semănau tatii, într-adevăr, prea puţin.

În biblioteca noastră se află o carte probabil rară, un album ilustrat intitulat *Anuarul parlamentar, 15 iunie 1931,* care prezintă totalitatea deputaţilor şi senatorilor de drept şi aleşi sub guvernarea lui Nicolae Iorga, împreună cu fotografiile lor şi câteva date biografice. Este o lecţie vie de istorie. În cele trei generaţii de oameni politici sunt reprezentate toate straturile sociale ce se afirmaseră succesiv în ultimii cincizeci de ani. Unii bătrâni participanţi la viaţa parlamentară de dinaintea Primului Război Mondial, rezultaţi din votul pe colegii, impresionează prin fineţea trăsăturilor, prin demnitatea şi uneori orgoliul ţinutei, printr-o privire atentă şi precisă care trădează obişnuinţa activităţii intelectuale. Lângă ei figurează o sumă de reprezentanţi ai noilor clase aduse la lumină, în perioada interbelică, de sistemul burselor gratuite (de care beneficiase şi tata) şi de votul universal. Sunt acolo bărbaţi de vârstă mijlocie cu o fizionomie tipică de oameni de afaceri, temperamente energice şi răzbătătoare, fie că sunt orăşeni îmbrăcaţi nemţeşte, fie că arborează cu mândrie, ca fruntaşi de sate, portul naţional. Nu poţi să nu te întrebi care va fi fost dialogul real între toţi aceşti oameni. Tata, între ei, ca senator de Ilfov, se înfăţişează ca un reprezentant al tinerilor politicieni instruiţi şi formaţi în Apus, care aveau menirea să stabilească o legătură mai organică între toate aceste categorii, alăturate printr-o bruscă accelerare a istoriei. Ne e îngăduit să presupunem că în condiţii de libertate osmoza socială s-ar fi realizat, o generaţie mai târziu, în chip firesc şi fără sacrificiile pe care le cunoaştem.

Partidul Naţional-Ţărănesc din care făcuse parte tata avea, după cum se ştie, o structură bicefală: Partidul Naţional din Ardeal, strâns în jurul lui Iuliu Maniu, avea cu totul alt trecut decât grupul numeroşilor sprijinitori ai lui Ion Mihalache, un fost învăţător din Muntenia, cu o puternică personalitate şi foarte admirat pentru realizările sale pe plan social. Ceva esenţial aveau totuşi în comun cele două categorii, şi anume un acelaşi ideal patriotic şi o mare aplecare pentru problematica socială. Atitudinea de ireductibilă demnitate a celor doi şefi ai partidului în închisorile unde şi-au sfârşit viaţa

nu trebuie să ne mire: amândoi cultivau aceleaşi valori morale şi erau cunoscuţi pentru aceeaşi corectitudine. În dinamica vieţii politice a vremii, ei reprezentau centrul-stânga, iar liberalii centrul-dreapta. În general, aceste două direcţii polarizează mereu aceleaşi două categorii de oameni: la dreapta se adună persoane active, bine pregătite profesional, cu temperament pragmatic şi capabil de realizări; la stânga, inşi dotaţi cu spirit critic şi sensibilitate pentru problemele sociale, atraşi de programe largi şi generoase, dar nu totdeauna pregătiţi să le realizeze. Situaţia nu e originală; ea tinde să se repete în fiecare ţară. Cât despre extreme, oricât de opuse ar părea, ar fi oare o generalizare pripită să spunem că, pe plan psihologic, multe trăsături le sunt comune?

Unul dintre oamenii politici prezenţi în seara aceea a fost Virgil Potârcă. Figurase în mai multe guverne, deseori ca subsecretar de stat la Agricultură şi Domenii, apoi ca ministru la Justiţie şi la Lucrări Publice şi Comunicaţii. Era un foarte bun avocat; suferea însă de o obezitate care, din cauza staturii sale înalte şi privirii foarte inteligente, nu-l lipsea de o anumită distincţie, dar făcuse din el una dintre ţintele preferate ale caricaturiştilor. Boala lui era constituţională şi tot din ea i s-a tras moartea, câţiva ani mai târziu, în închisoarea de la Sighet. Înaltă ca şi el, soţia lui, o profesoară de franceză pe care foştii ei elevi nu o uită cu uşurinţă (o chema doamna Gotcu), era deosebit de frumoasă şi foarte elegantă. Pe ei doi, după câte îmi amintesc, îi impresionaseră cel mai mult întâmplările de dimineaţă, de care nu încetam să mă mir că în seara aceea nu se vorbea mai mult.

Cu D.R. Ioaniţescu tata colaborase mai direct. În timpul guvernării naţional-ţărăniste din 1932—33, D.R., cum i se spunea, condusese un minister intitulat al Muncii, Sănătăţii şi Ocrotirilor sociale. Tata, ca secretar general al acelui minister, răspundea de departamentul sănătăţii. Din cauza crizei economice, Ministerul Sănătăţii n-a funcţionat în acel guvern ca o unitate automomă, şi faptul acesta l-a ferit pe tata de cinstea dureroasă de a fi trecut şi el pe la Sighet; n-a fost decât la Canal şi în alte asemenea lagăre. Împreună cu

superiorul său ierarhic, dispus să-i aprobe cât mai multe proiecte, avusese atunci mai multe realizări, între care înfiinţarea, într-un răstimp destul de scurt, a doua instituţii importante, Spitalul IOVR (pentru Invalizi, Orfani şi Văduve de Război, devenit mai târziu Spitalul Cantacuzino) şi Spitalul de Urgenţă care, deşi începuse să funcţioneze în decembrie 1933, a fost inaugurat oficial de guvernul liberal al anului imediat următor, în luna mai 1934.[6]

D.R. Ioaniţescu era un *self-made man.* Tata îl admira tocmai pentru performanţa de a fi urmat toată filiera învăţământului până a devenit profesor la Academia Comercială, deşi avusese o origine socială modestă şi nu fusese ajutat de nimeni. Nu era, într-adevăr, ceea ce se cheamă un om cult; în Parlament, unele erori de exprimare îl făcuseră celebru, iar opoziţia liberală se amuzase copios pe socoteala lor. Indulgenţa pentru incultură nu funcţiona pe atunci; ea avea să fie practicată, pe o scară scandaloasă şi profund dăunătoare, doar în a doua jumătate a secolului. Dar D.R. avea o inteligenţă naturală remarcabilă şi o energie contagioasă, iar prietenia lui cu tata îmi pare a fi fost motivată de sincera lor dorinţă de a ameliora lucrurile într-o ţară în care mai erau încă atâtea de făcut. În trecerea lui, atunci pe la departamentul muncii, D.R. a realizat o lege a camerelor de muncă, o alta a asigurărilor sociale, precum şi unificarea asociaţiilor profesionale. În plus, de multe ori a fost considerat „cel mai bun ministru al sănătăţii”, ceea ce desigur se datorează colaborării lui cu tata.

D.R., care ulterior a deţinut la Academia Comercială catedra de Politică socială, a făcut şi el mulţi ani de închisoare, ca toţi foştii demnitari şi ca atâta altă lume; când a reintrat în viaţa civilă, Gogu Rădulescu i-a obţinut fostului său profesor, ca şi lui Victor Slăvescu, o pensie de merit.

Rezervat din fire şi uneori chiar timid, tata era un bun administrator, dar nu un orator. Cred că se simţea atras, ca

---

6 Dr. Constantin Deculescu, „Cu privire la înfiinţarea Spitalului de Urgenţă din Bucureşti", în *Momente din trecutul medicinei,* studii, note şi documente - sub redacţia dr. G. Brătescu., Ed. Medicală, Bucureşti, 1983, p. 773.

de o personalitate complementară, de acest tip de om extravertit, chiar gălăgios, căruia îi aparţinea şi alt prieten al lui, avocatul Nic Georgescu-Ştefăneşti, celebru în Bucureşti datorită unei bărbi impunătoare şi unei la fel de celebre lavaliere de mătase violetă. La rândul lor, aceşti prieteni îi preţuiau disponibilitatea, distincţia şi un soi de cavalerism păstrat până la adânci bătrâneţi.

În seara aceea, după slujbă şi cuvântul părintelui, D.R. Ioaniţescu a ţinut un mic discurs în care a vorbit despre lunga lui colaborare cu tata la minister şi, mai înainte, la administrarea judeţului Ilfov; a lăudat-o şi pe mama, iar eu l-am ascultat cu o cuminţenie programată, aşteptându-mă la cine ştie ce greşeli, cum mi se întâmpla să fac şi la unele ore din şcoală unde, fireşte, nu tot corpul profesoral era la nivelul personalităţilor pe care le-am evocat. Dar nu, discursul a fost simplu şi amical, aşa cum se cuvenea. După 23 august, spre deosebire de D.R., tata nu a mai avut niciun fel de activitate politică, iar apoi i-au despărţit întâmplările anilor cincizeci. Am găsit totuşi printre hârtiile tatii ciorna unei scurte evocări făcute de el, mult mai târziu, în era Ceauşescu, la mormântul fostului său prieten. Micul dialog oratoric, purtat la răscruci de viaţă şi de moarte, mi-a părut a conţine un sens mai adânc decât s-ar arăta la prima vedere.

La mica ceremonie, îşi aminteşte Dodel, a vorbit şi Virgil Potârcă, evocând un proiect de lege (pentru desfiinţarea unei prestaţii în natură privind întreţinerea drumurilor, apăsătoare pentru ţărani), avansat de tata şi susţinut de el cu toată convingerea; amândoi erau senatori în opoziţie în 1931, legea fusese finalmente promulgată, era deci un succes comun pe care-l pomeneau acum cu satisfacţie.

După discursuri a urmat între adulţi o seară de conversaţie plăcută, în care se formau mici grupuri printre care circulam, străduindu-mă să mă comport ca o mini-gazdă. Îmi amintesc exact gustul batogului şi mai ales al iepurelui cu măsline: începând războiul, tata îşi reluase sportul favorit şi urma să participe în acea iarnă, în Banat, la o vânătoare care avea să rămână pentru mine cea mai bună imagine a cruzimii inutile: hăitaşi dispuşi în cerc goneau bietele animale spre centru,

unde ţintaşilor nu le rămânea decât să tragă. Cruzimea este de multe ori, îmi pare, simplă lipsă de imaginaţie, altfel cum ar putea să coexiste în câte un om de treabă tendinţe atât de opuse? E fascinant de observat cum la vânătoare ţinta se abstractizează, încetând să mai fie vie cu mult înainte de a fi fost lovită. În dimineaţa acelei zile, cei de pe strada Wilson trăseseră la fel, dar în oameni.

Petrecerea s-a încheiat puţin după miezul nopţii.

*

Examenul de admitere la Drept a început abia în 26 noiembrie. Proba scrisă a avut ca temă „Justiţia ca fundament al societăţii"; tot scrisă a fost şi proba de latină, un text clasic, pare-mi-se din Tacit: *Mihi levis est senectus...,* pe care ţin minte că l-am descurcat cu plăcere. Controlând listele cu înscrieri – vreo două mii de inşi –, am fost frapată de raritatea mediilor mari la bacalaureat: nu mi-a trecut atunci prin minte că, probabil, elevii buni se orientau spre facultăţi cu perspective mai puţin nesigure. Examinatorul nostru la oral a fost Erwin Antonescu, un om tânăr şi plin de umor; mi-a pus o sumă de întrebări ţinând de ceea ce se chema pe atunci „cultura generală", istoria Franţei, mitologia greacă, romanul englez şi aşa mai departe. A fost ca o conversaţie agreabilă cu un prieten isteţ. Intrarea mea în facultate mi s-a părut, aşadar, că se petrecuse sub o zodie bună.

În ultimele zile ale anului şi în tot cursul lunii ianuarie 1946, a avut loc la Moscova o lungă consfătuire a miniştrilor de externe ale Celor Trei Mari (puteri), cum erau numite atunci Statele Unite, Marea Britanie şi Uniunea Sovietică. Neînţelegerile dintre ele se adânciseră, dar nu în ce ne privea pe noi: în schimbul unor concesii minime, acceptate de Stalin fără ezitare, occidentalii aveau să sfârşească prin a recunoaşte guvernul Groza. Concesiile au fost: garantarea (cât de iluzorie!) a unor libertăţi democratice reale; reprezentarea în guvern a marilor partide istorice prin... câte un ministru fără portofoliu (lipsit, aşadar, de orice putere şi

atribuţii concrete) şi mai ales organizarea, în cursul anului următor, a unor alegeri libere, sintagmă care exercita asupra minţilor noastre o fascinaţie aproape magică, pentru că oamenii erau încă obişnuiţi să dea cuvintelor un conţinut real. Uniunea Sovietică adoptase însă şi ea frazeologia occidentală şi o folosea cu dezinvoltură, dând cuvintelor un conţinut diametral opus. Ea îşi acuza, de pildă, cu străşnicie oponenţii – partidele istorice – că ele ar fi fost duşmane ale democraţiei pe care ea, Uniunea Sovietică, o reprezenta mai bine decât oricine. Orwell nu demontase încă mecanismul *Newspeak-ului*; geniala sa carte, *1984,* mai avea trei ani până să apară. O foarte mare parte din confuziile de atunci n-au nevoie de altă explicaţie.

Astăzi, după atâtea decenii de experienţă, ni se pare greu de înţeles că la Bucureşti, după conferinţa de la Moscova partida n-a fost considerată definitiv pierdută şi totuşi aşa a fost: speranţa nu numai că n-a dispărut, ci dimpotrivă, a părut a se înteţi. Ea se concentrase în special pe marea făgăduială a alegerilor, care urmau să fie organizate înainte de sfârşitul anului 1946. Cele două mari partide au avut autorizaţia să-şi scoată din nou câte un ziar (*Dreptatea* pentru ţărănişti, *Liberalul,* în loc de *Viitorul,* pentru liberali), iar activitatea în organizaţiile respective a fost reluată de zor. Ţărăniştii, care sprijiniseră puternic ideea exproprierii domeniilor agricole mai mari de 50 de hectare, ba chiar propuneau o limită şi mai joasă, erau foarte populari la sate, dar îşi precizaseră la fel de ferm poziţia anticomunistă şi insistau atât asupra proprietăţii private, cât şi asupra demnităţii şi independenţei statale; ei răspundeau astfel sentimentului patriotic firesc, iar şansele lor păreau incontestabile. Mai mult ca niciodată, oamenii se comportau cu spontaneitate, fără ascunzişuri, şi aşteptau naiv ca lucrurile, cum spuneau ei, „să reintre în normal”.

În tipul ireal de existenţă pe care-l duceam s-a întâmplat atunci un lucru extraordinar: Nasta, prietena care locuise la mine în timpul pregătirii pentru bacalaureat, m-a invitat să petrec sărbătorile de iarnă „la ea, la munte”. Rar mi s-a părut mai inconsistentă viaţa noastră de orăşeni ca atunci, în

comparaţie cu ce am descoperit în doar câteva zile: o gospodărie într-un oraş de deal, condusă de mama ei cu o energie bărbătească şi cuprinzând argaţi, căruţe, cai, vite, o întreagă „curte” în toate sensurile cuvântului, iar la munte, în Bucegi, cabana Padina, înconjurată cu păşuni cât vedeai cu ochii, care aparţineau pe atunci familiei lor. Am ajuns sus la vreme de noapte, dar tabloul de a doua zi dimineaţă, în faţa ferestrei deschise, rămâne unul dintre cele mai exaltante din câte mi-a fost dat să contemplu.

Oricine ştie cât de binefăcătoare pentru suflet sunt priveliştile în care un cer de un albastru intens se desfăşoară deasupra unei întinderi de zăpadă proaspătă, scânteind sub soare. Aici însă impresia a fost de început de lume, de puritate neverosimilă: ea venea din imensitatea perspectivei şi mai ales din absenţa totală a omului. Cabana în care ne aflam, o clădire veche, se învecina cu o singură vilă, a industriaşului Rizescu, ceva mai retrasă; până la orizont nu se zărea nimic construit. Vreo două sute de metri mai jos curgea firul Ialomiţei, indicat prin câteva stânci înzăpezite şi mărunte ochiuri de apă îngheţată, iar de cealaltă parte a lui, dincolo de o câmpie albă, se ridicau în pantă lină primele cline ale muntelui Cocora, împădurit şi nins în întregime ca într-o viziune de basm. În locul acela, Valea Ialomiţei, scăpată din strânsoarea Bucegilor, se deschide larg, liniştită, şi apa curge ca în joacă, mai mult odihnindu-se, spre lacul şi îndepărtatele Chei ale Zănoagei. Pe albul intact al zăpezii nu se vedea nicio urmă, şi cine ar fi lăsat-o afară de noi? Turismul era pe atunci la începuturi; ciobanii iernau cu turmele în văi mai joase; singurele vietăţi vizibile erau câteva păsări care zburau din timp în timp alene, ca şi când s-ar fi bucurat şi ele de liniştea de necrezut a acelei nemărginiri alb-albastre. Peste toate domnea o tăcere misterioasă, încărcată cu ecouri latente; spaţiul era prea pur ca să îndrăzneşti să-l cutreieri, înainte de a-ţi fi spălat sufletul în contemplarea lui; natura ne trimitea un mesaj magic, care mai întâi părea să ne spună: „Niciodată arta voastră nu Mă va putea ajunge” – şi apoi, ca în şoaptă: „Lăsaţi-mă neatinsă, căci şi Eu pot muri”.

*

Am ajuns astfel în pragul anului 1946, dar înainte de a-i învia amintirile mi se pare necesar să revin la două teme de ordin general, care au determinat în bună măsură atmosfera şi reacţiile tuturor în primele şaisprezece luni de după armistiţiu. Am auzit mulţi tineri mirându-se: „Dar cum a fost posibil? De ce nu v-aţi opus?” Cei de vârsta mea, sau şi mai bătrâni, dau din cap: „Aşa au fost vremurile... Nu puteţi să înţelegeţi...”

(Poate că textul de faţă încearcă să răspundă doar acestei întrebări – „cum a fost posibil?” – pentru mine şi câţiva prieteni. Înţelegem atât de greu prezentul, uităm trecutul atât de uşor! Cu acest sentiment de dezarmare şi confuzie memoria noastră încearcă să lupte, dar vai, atât de fragmentar încât asemenea încercări răbdătoare, minuţioase de reconstituire a întregului mai păstrează poate, undeva şi pentru unii, un sens.)

Cele două teme „de ordin general” sunt deosebit de dureroase. Este vorba despre resentimentul social şi de problema evreiască, împreună cu mişcarea legionară care e, la noi, corolarul ei simetric.

După câte am povestit până acum despre copilăria mea protejată şi relativa necunoaştere în care am fost ţinută pe atunci, unii mi-ar putea nega competenţa în ce priveşte resentimentul celor mai puţin avuţi. Totuşi, în timp, soarta m-a aşezat în destule medii diferite; eu însămi am cunoscut alternativ, nu o dată, perioade îndestulate şi altele de sărăcie lucie; am lucrat câţiva ani într-o fabrică „de gradul III”, o experienţă pe care n-am s-o regret niciodată; am petrecut multe zile în satele de lângă Dunăre, unde părinţii mei au fost siliţi să locuiască vreo cincisprezece ani; experienţei vieţii în provincie i-am adăugat-o pe cea a Capitalei, locuind mai întâi „în centru”, apoi într-un cartier muncitoresc; am cunoscut mediul intelectual-artistic din perioada comunistă şi din anii care i-au urmat. Nu, nu-mi găsesc deloc vreo incompetenţă în materie şi, dacă punctul meu personal de vedere este clar –

de pildă în descrierea ascensiunii sociale a clasei mijlocii despre care am tot vorbit –, nu înseamnă că nu înţeleg viziunea cu totul diferită a altora şi că subiectivitatea lor nu mi se pare la fel de justificată ca a mea.

Cum ar fi putut, de pildă, un tânăr din aceeaşi generaţie cu mine, dar care ar fi trăit o adolescenţă plină de lipsuri şi ar fi depus imense eforturi pentru a ajunge la un nivel de informaţie egal, atât de uşor de atins pentru copilul care am fost prin simpla folosire a unui *Petit Larousse* sau printr-o întrebare adresată părinţilor – cum ar fi putut un asemenea tânăr să nu acumuleze un strat obscur de necaz, de nedreptăţire care să-i deformeze felul de a vedea? În faţa discursului comunist – a promisiunilor de dreptate socială, de încurajare personală şi direcţionată a celor care suferiseră ca şi el – cum să nu fie el fericit că soarta l-a aşezat în sfârşit într-o zodie mai bună, că va răscumpăra eforturile părinţilor, că va putea folosi toate perspectivele dintr-odată deschise? Cum să nu rămână mult timp recunoscător, şi personal, şi în mod abstract, celor care i le deschideau? Ar fi fost inuman să nu fie aşa. Nu pot decât să-mi imaginez sentimentul de intensă fericire pe care unii desigur că l-au trăit atunci, la douăzeci de ani; în sens invers, noi auzeam mereu, cu o strângere de inimă agasată, celebra frază „voi sunteţi generaţia de sacrificiu”, pronunţată cu un suspin şi o clătinare întristată de cap de către cei mai în vârstă; încercam să dăm din umeri şi atâta tot.

Am putea totuşi să-i reproşăm acelui tânăr simbolic că în fericita lui ascensiune socială – dacă a fost să fie – nu s-a întrebat niciodată despre soarta celor care, o ştia prea bine, erau departe de a o împărtăşi pe a lui. E drept că nu era el personal vinovat de noua stare de lucruri şi că nici nu prea avea cum s-o îndrepte; s-ar fi cuvenit totuşi să aibă mai puţin zel distructiv. Oricum, roata istoriei, cum se spune, se învârteşte; uneori te pomeneşti deasupra, alteori dedesubt; venise acum rândul lui să-i fie bine (acest argument mi-l dădeam şi eu, în sens invers). În sfârşit, mulţi au mers până la a spune cu năduf „da’ mai dă-i dracului de burghezi, că au pus deoparte cât să trăiască o viaţă” şi, aşa cum scriau

ziarele de partid, „destul au huzurit şi s-au înfruptat”, ca şi când prânzul de luna trecută îţi mai poate ţine de foame şi mâine.

Ştiam cu toţii prea bine că în ţara noastră „eminamente agricolă” populaţia rurală reprezenta cam 80% din populaţia totală. Era un precedent enorm pentru vremurile moderne şi el părea să justifice resentimentul social. Schimbările erau însă departe de a se produce în favoarea celor de la ţară; dimpotrivă. Dispariţia moşierilor lăsa descoperită o societate rurală extrem de stratificată, sate cu nenumărate nuanţe de stimă sau de dispreţ între diferitele „neamuri”; acestea, dăinuind în acelaşi loc timp de mai multe generaţii, dobândiseră o fizionomie proprie, erau cunoscute, fiecare, pentru hărnicia sau lenea lor, pentru energia lor mai mare sau mai mică, pentru isteţimea, credinţa şi demnitatea lor – sau dimpotrivă, pentru cine ştie ce cusururi. Expresiile „neam bun” şi „neam prost”, atât de răspândite pe atunci, n-au nevoie de altă explicaţie. O etică subtilă preciza valoarea şi felul comportamentelor; satele noastre erau comunităţi deschise în care gardurile nu erau înalte şi mai fiecare ştia totul despre ceilalţi, iar ceilalţi despre el. Cât despre avere, era şi ea variabilă, dar totdeauna legitimă. Unii erau ţărani liberi, moşneni, de mai multe generaţii; alţii fuseseră împroprietăriţi încă de pe vremea lui Cuza, sau după Războiul de Independenţă de la 1877, sau după Primul Război Mondial, sau în fine urmau să fie, credeau ei, acum. Suprafeţele desigur nu erau egale, pe unii îi sărăciseră bolile sau alcoolismul, pe alţii îi îmbogăţise prezenţa câte unui flăcău zdravăn şi harnic şi aşa mai departe.

Or, resentimentul există în toate societăţile lumii, aşa cum trupul nostru găzduieşte agenţi patogeni care nu devin agresivi decât în anumite condiţii. Constatăm în viaţa societăţilor umane perioade de calm natural, când stratificarea (inevitabilă) nu e exagerată, nici constrângătoare; ea e atunci acceptată ca un fenomen firesc, legat de condiţia umană. În perioadele foarte dinamice însă, se produce o ridicare rapidă a câtorva reprezentanţi ai claselor mai puţin avute, o bruscă sărăcire a altora, iar

delicata armonie tinde să se tulbure. Aşa s-a întâmplat, de pildă, în Anglia şi Franţa secolelor XVII-XVIII; apariţia cuvântului „snob” trebuie să fi fost mai mult sau mai puţin contemporană cu Monsieur Jourdain. Apare atunci un dublu fenomen: cei care „urcă” îşi dau toată osteneala să imite cu mai mult sau mai puţin succes stilul de viaţă al celor avuţi, iar aceştia îşi înmulţesc, ca stavilă, ritualurile de recunoaştere şi excludere, care produc în amorul propriu al celor vizaţi răni fără leac. La necazul împotriva celui care e mai bogat se adaugă astfel o ranchiună adâncă, întunecată, care-l poate împinge pe cel defavorizat la aproape orice.

Societatea românească avusese de vreo sută de ani o evoluţie dintre cele mai dinamice. Puncte nevralgice se aflau deci peste tot; fiecare, la orice nivel social s-ar fi aflat, la ţară sau la oraş, acumulase răni încă necicatrizate, pe care acum propaganda comunistă le zgândărea şi le făcea din nou să sângereze. Ceea ce producea satisfacţie foştilor „umiliţi şi obidiţi” din toate categoriile nu era atât speranţa într-o situaţie materială mai bună (posibilităţile scăzuseră atunci brutal pentru toate clasele), cât faptul că li se repeta că ei vor fi stăpânii, că ei vor decide, că pentru ei se va face totul. Vedeau că noii conducători erau ei înşişi neinstruiţi şi stângaci, ceea ce permitea oricui să se exprime fără teama de a fi ridiculizat; cu încetul, aveau să fie riguros eliminaţi din întrebuinţarea zilnică anumiţi termeni care înainte, în vremea ascensiunilor sociale haotice şi precipitate, usturau dureros: „nespălat”, „nesimţit”, „necioplit”, „mitocan”, „semidoct” şi aşa mai departe. A fost aici o sursă secretă de satisfacţie ce avea să sporească în timp, pe măsură ce se statornicea noua ordine socială.

Ca să revenim la amintirile mele de copil, trebuie să spun că fusesem de multe ori mirată să constat tonul de superioritate cu care orăşenii se adresau ţăranilor, chiar celor mai în vârstă. Acelaşi ton era folosit de gospodine faţă de persoanele care le ajutau la menaj. Explicabil când gospodina era o mamă de familie cu experienţă şi ajutoarea ei o fetiţă de la ţară, tonul nu se mai justifica, socoteam eu, când copilul stăpânilor îşi îngăduia să admonesteze grosolan pe orice

angajat mai în vârstă al părinţilor, de la „ordonanţă” la fata din casă. Aici interveneau probabil, în ceea ce mă priveşte, educaţia mamei şi raporturile de afecţiune pe care le aveam personal cu Maria Sileş, ardeleancă din Valea Groşilor, intrată în casa noastră în ziua când am împlinit şapte ani şi rămasă cu noi, chiar fără plată, câtă vreme am mai avut o locuinţă în care o puteam găzdui, adică până după căsătoria mea. „Domnişoara Nini, mă învăţase ea cândva, să nu spui niciodată cuvântul «servitoare», care pe noi ne jigneşte foarte mult. Spune «femeia din casă» sau «bucătăreasa», cum vrei...”

O scenă bizară se petrecuse în vara anului 1932, când trecusem binişor de cinci ani şi mă împrietenisem cu un băieţel cu vreo trei ani mai mare, dintr-o familie prietenă care locuia peste drum. Faţă de izolarea aproape ermetică în care trăiam, reuşisem în vara aceea să am ceva mai multă autonomie (Andrée, draga mea guvernantă de limbă franceză, se întorsese în Elveţia) şi ţin minte ca pe o adevărată încântare o lungă după-amiază petrecută în grădina vecină, în care Puiu îmi acordase neaşteptat de multă atenţie şi inventase pentru mine două lucruri minunate: lipise pe capul chel al păpuşii mele favorite nişte plete blonde din mătase de porumb, iar mie îmi decupase pentru unghii bucăţele din petale roşii de Cana Indica, imitând oja care fascinează pe orice fetiţă din lume. Tot atunci însă, sau poate altă dată, îl auzisem certându-şi fata din casă şi întrebuinţând un cuvânt nou: „tâmpito!” Am fost atât de impresionată încât a doua zi, acasă, i-am căutat nod în papură celei de la noi până ce am izbutit să-i arunc şi eu, cu mare satisfacţie, ocara de curând învăţată.

Da, dar mama nu era departe şi am fost pusă să cer iertare în genunchi pentru această necuviinţă. Ştiam bine că femeia n-avusese nici o vină şi eram dispusă să mă scuz, dar nu în genunchi; cu atât mai mult cu cât vedeam că insultata se ruga, roşie în obraji şi simţindu-se vizibil foarte prost, să fiu iertată. Mama n-a cedat totuşi, eu a trebuit să mă supun, iar mai apoi am stat mult pe gânduri. Oare femeia îmi luase apărarea din bunătate sau pentru că socotea că este firesc să

fie insultată de copilul stăpânei? O vedeam mereu în faţa ochilor, fâstâcită şi răsucindu-şi şorţul între degete. Erau mai multe tâlcuri suprapuse în acea întâmplare: nu le-am putut desluşi pe toate nici mai târziu. Oare nu cumva exagerase chiar mama, printr-o neadecvare la legea locului, atât de diferită de cea din ţara ei? Şi totuşi: n-ar fi bine ca toţi copiii să înveţe astfel, pe pielea lor, obligaţia de a-l respecta pe fiecare?

O comportare deosebit de atentă a celor favorizaţi de soartă este o condiţie necesară a păcii sociale, căci ea se constituie într-un model. Soarta va favoriza întotdeauna pe câte cineva, fie şi doar sub forma înzestrării naturale; întotdeauna şi în funcţie de orice criterii, fiecare dintre noi se va regăsi aşezat între un superior şi un inferior. Doar religia creştină, pentru care pizma e unul din păcatele majore, a putut instaura un oarecare calm social ori de câte ori a fost cu adevărat *trăită.* Într-adevăr, dacă orice fiinţă este lucrarea mâinilor lui Dumnezeu sau simpla Lui manifestare, nu este ea demnă de respect prin simplul fapt că există, aşa cum se prezintă ea (adică superioară sau inferioară nouă)? Iar inegalităţile dintre noi nu apar ele ridicol de relative, ori de câte ori facem efortul să le privim ceva mai de sus?

Un alt fenomen avea să mă izbească în cursul anilor ce au urmat, şi anume frecvenţa statistică a handicapurilor fizice în rândurile multor propagandişti zeloşi ai ideilor comuniste. O dizarmonie marcată a trăsăturilor, o statură prea mică, o infirmitate înnăscută sau dobândită în copilărie păreau să pregătească terenul pentru aderarea entuziastă la un program care avea să instaureze, în sfârşit, o egalitate inconştient strămutată din planul fiziologic în cel social. Din nou ne aflăm în faţa profundei exigenţe de justiţie, consubstanţială fiinţei noastre. Este evident „nedrept” să participi la competiţia naturală încărcat cu o povară arbitrară, deşi eşti cu totul inocent.

N-aş fi insistat asupra acestui detaliu dacă nu l-aş fi găsit confirmat în Chateaubriand: *„Les infirmités de l’âme et du corps ont joué un role,* spune el, *dans nos troubles: l’amour*

propre en souffrance a fait de grands r.volutionnaires."[7] Fenomenul psihologic al *transferului* a funcţionat şi în alte cazuri: de pildă, un copil chiar avut, dar umilit de părinţi sau de un frate mai înzestrat va putea şi el, mai târziu, să se creadă „răscumpărat" prin venirea la putere a unei societăţi ideale în care, în virtutea principiului egalităţii, nimeni, după cum i se făgăduieşte, nu va mai suferi pe nedrept.

*

Trebuie totuşi să spun că în linii generale resentimentul social, atât cât l-am putut eu constata, n-a avut nici pe departe în viaţa reală locul important pe care-l deţine în ideologia şi mentalitatea comunistă. Încă mai puţin aveau trecere, pe atunci, ideile preconizate de comunism cu privire la dreptul de proprietate.

Dacă în ţară exista o falie, aceea se afla între oraş şi sat. Atât la oraş însă, cât şi la sat, dreptul de proprietate nu intra nicidecum în discuţie. Nimeni n-auzise vreodată că *„la propriete c'est le vol".* În ultima sută de ani avuseseră loc o sumă de împroprietăriri ale ţăranilor, care transformaseră o bună parte dintre ei (cam o treime, se pare), în „chiaburi", adică în posesori de ferme de dimensiuni mijlocii şi buni administratori ai avutului lor. Visul celor mai puţin înstăriţi nu era nici pe departe să devină colhoznici, ci *să ajungă şi ei proprietari* ai unui lot de pământ, sau al unuia mai mare ori mai bine situat decât al lor. O gospodărie înfloritoare era un fel de titlu de nobleţe sătească: ea certifica buna purtare a celor ce o administrau şi care, bărbaţi şi femei, nu căzuseră în darul beţiei, nu jucau cărţi, nu sporovăiau şi nu se ţineau de fleacuri, aveau mintea ageră şi mâinile neobosite. Proprietatea unei case şi/sau a unui lot de pământ asigura libertatea de acţiune şi demnitatea titularului, împreună cu un bun renume (dacă era cazul). Ideea învăluită în

[7] „Infirmităţile sufletului şi trupului au jucat un rol în tulburările noastre; orgoliul rănit a dat naştere unor mari revoluţionari" *(Mémoires d'outre-tombe,* I, Livre IX, 3).

resentimentul celor mai puţin norocoşi era mai curând „să avem şi noi” decât „să le luăm ăstora ce au”. Înzestraţi cu pământ sub Cuza, apoi după războiul din 1877 şi cel de la 1916—18, ţăranii cât de cât mai cuprinşi socoteau pe bună dreptate că pământul fusese plătit cu sângele lor, iar ceilalţi aşteptau acum, cu o nerăbdare patetică, după patru ani de război, noua împroprietărire făgăduită.

În oraş lucrurile stăteau cam la fel. Industria era relativ nouă şi puţin dezvoltată: ar fi fost nevoie de două, trei generaţii ca să ia naştere o mentalitate cu adevărat social-democrată printre muncitori. Aceştia erau de fapt ţărani veniţi la oraş în căutare de mai bine; ei învăţau meseria lucrând sub comanda unor meşteri (de multe ori străini) şi doreau să ajungă, la rândul lor, în stare să crească ucenici. Ca şi ei, micul negustor şi micul funcţionar n-aveau alt vis decât să devină proprietari ai locuinţei lor, scutiţi de grija chiriei şi de ifosele celor de la care închiriaseră, dar mai ales înconjuraţi de stima şi respectul vecinilor de stradă. Nae Ipingescu şi Jupân Dumitrache, după ce-şi clădiseră sau cumpăraseră casele, îşi trimiteau odraslele la carte, iar generaţia următoare adopta alt fason, mai cu pretenţii (Rică Venturiano îi impresionează prin cultură, nu prin avere). Toate acestea se petrecuseră cu încetul vreme de o sută de ani, în modul cel mai firesc şi într-un fel de fluidă bună înţelegere. Pentru majoritatea românilor, ideea de revoluţie apărea ca o periculoasă bazaconie.

Şi totuşi, spre surprinderea tuturor, resentimentul latent, exacerbat în cursul şedinţelor obligatorii, avea să se accentueze sensibil în cursul anilor următori. Vina au purtat-o în primul rând nu lipsurile crescânde, care ne atingeau pe toţi, ci limbajul de o brutalitate nemaiîntâlnită pe care propaganda guvernamentală îl folosea la radio şi în presă. La început el suscita doar râsul sau scârba; cu încetul, înmulţindu-se măsurile de pedepsire concrete, nimeni n-a mai îndrăznit să surâdă sau să lase să apară vreo expresie pe faţă, oricare ar fi fost ea. Acest limbaj acţiona în două sensuri: pe de-o parte, stârnea sau aţâţa un resentiment mai degrabă vag, până la a-l transforma în „ura de clasă” atât de

necesară noilor stăpânitori şi care devenise un atu esenţial pentru promovare; pe de alta, în toţi cei ce avuseseră nu cine ştie ce răspunderi, ci pur şi simplu o viaţă îndestulată, el crea o stare de angoasă şi culpabilitate care le amuţea vorbele pe buze. Aflau acum că simpla lor existenţă cauzase suferinţa celorlalţi; ei nu fuseseră răsplătiţi legitim pentru munca lor sau favorizaţi de şansa, de pildă, a vreunei moşteniri, ci „furaseră", „exploataseră", „împilaseră"; nu doar se bucuraseră de condiţii de viaţă normale, ci „huzuriseră", „se lăfăiseră" în casele lor; copilăria lor inocentă, dacă fusese cumva răsfăţată, era vinovată din principiu, iar părinţii, cândva respectaţi şi acum „demascaţi", nu erau de fapt decât hoţi, bandiţi sau criminali. Cuvintele acestea s-au tocit acum, dar pe vremea aceea ele fuseseră rar întrebuinţate şi numai când se aplicau unor realităţi indiscutabile; aveau, ca atare, o greutate însemnată şi, aruncate cuiva în faţă, loveau dureros. Pe toate planurile, tot ce fusese preţuit şi demn de admiraţie începea să fie fără valoare, din capul locului „nesănătos", pervers, rău intenţionat, obţinut prin fraudă: trebuia aşadar să fie coborât, şfichiuit, eliminat.

Da, războiul civil al „obsedantului deceniu" n-a izbucnit nicidecum spontan. Măsuri înţelepte ar fi corectat faliile sociale, dar acestea erau adâncite cu bună ştiinţă; totul a fost organizat sistematic, la rece, întrebuinţându-se orice mijloace pentru scopuri de pe atunci evidente. Lucrul cel mai tragic rămâne poate faptul că însuşi acel tânăr simbolic şi nevinovat despre care am vorbit, care-şi răscumpăra o copilărie nefericită şi care a existat în nenumărate exemplare, a fost la rândul lui *utilizat,* cu amintirile sale dureroase şi energia sa curată. După primul pas făcut, nu i-a mai fost cu putinţă să dea înapoi; i s-au încredinţat roluri de multe ori înjositoare şi malefice, pe care nu le-a putut desluşi şi încă mai puţin respinge. În acelaşi fel aveau să fie folosite nu numai ranchiuna socială, dar şi entuziasmele livreşti şi utopice, dar şi pofta de putere, dar şi simpla dragoste de familie şi de copii, dar şi frica pură, biologică, a fiecăruia. Atunci, la început, întreaga societate şi fiecare membru al ei se vedeau mereu nevoiţi să se apere de *vini* neaşteptate, care nu

trecuseră încă prin mintea nimănui; cuvintele, ca şi ideile pe care le vehiculau, păreau dintr-o dată silite să umble cu picioarele în sus. În haosul general în care toate situaţiile erau noi, nemaiîntâlnite, singurul lucru clar era dorinţa Marii noastre Vecine de la Răsărit de a distruge structurile ţării în care voia vizibil să se înstăpânească. Aşa s-a născut acel slogan naiv şi obsedant, „Regele şi Patria”, a cărui simplitate şi unicitate arată tocmai cât era de autentic. Într-adevăr, nu exista nimeni, de această parte neorganizată a baricadei, care să-şi bată capul cu inventarea de lozinci şi cu împărţirea lor la agitatori.

Cam aşa au stat lucrurile în ceea ce priveşte societatea românească în majoritatea ei. Ele se prezentau însă altfel în două secţiuni distincte ale populaţiei, violent ostile una alteia şi totuşi unite printr-o subterană, tragică legătură: e vorba de evrei şi de legionari. Cu ei intrăm într-o zonă de excesie, bântuită de patimi, de ură şi de neînchipuite suferinţe. Din toate punctele de vedere deci, va trebui să mă apropii de ea cu o grijă extremă, ca de un teren minat.

*

N-am înţeles cu adevărat psihologia evreilor până ce nu m-am pomenit şi eu persecutată nu pentru ceea ce făcusem, ci *pentru că mă născusem* în categoria celor care trebuiau „aruncaţi în lada de gunoi a istoriei”.

Când citeam în adolescenţă istoria Franţei, care nu e blândă, episoadele cele mai cumplite mi s-au părut a fi, întotdeauna, cele ale Terorii. Mă identificam cu tinerele fete care se duceau cuminţi, cu părul ridicat de pe ceafă, să li se taie capul *pentru că se născuseră* acolo unde nu trebuia. Nu mă puteam identifica în niciun chip cu cei care priveau de pe margine acel spectacol, râzând, aplaudând şi insultând în continuare leşurile fără cap.

Cred şi acum că deruta morală din ultimul secol a intelectualităţii franceze, deriva acestui popor iscusit, împărţit de atâta vreme între o „dreaptă” şi o „stângă” care nu-şi

vorbesc, care învaţă în alte şcoli şi citesc alte ziare, provine din faptul că „stânga” nu şi-a cerut încă iertare pentru crimele Terorii, ba mai mult, a continuat să le justifice şi să-şi batjocorească victimele încă două sute de ani. Dar asta e o altă poveste.

Când asişti la o luptă inegală, pare firesc să iei apărarea victimei. Ura nu este un sentiment spontan; ea apare în urma unei nedreptăţi suferite, căci înnăscută nu e ura, înnăscut este sentimentul justiţiei, care zace într-un strat psihic mai afund şi cu un caracter mai constant, independent de împrejurări. Un suflet stăpânit de ură nu este fericit, ci dimpotrivă, morocănos şi amar; tendinţa naturală este de a părăsi această stare şi de a căuta, într-o linişte regăsită, soluţii de mai bine. Dar aşa ceva este cu neputinţă când ura este teoretizată, recompensată şi devine baza unui întreg sistem de gândire.

În ultimele două secole, toate uciderile în masă au fost precedate de o lungă campanie ideologică, menită să trezească ura împotriva viitoarelor victime. Şi comunismul, şi nazismul şi-au construit teorii sistematice, generale, menite să-i convingă pe viitorii criminali că au nu doar dreptul, ci chiar *datoria de a ucide sau de a pedepsi preventiv, în vreme de pace,* viitoarele victime fiindu-le prezentate în culorile cele mai odioase, ca nişte fiinţe răufăcătoare. A fost nevoie de asta tocmai pentru a se satisface sentimentul înnăscut şi ireductibil de justiţie. Iar de argumentat ceva este totdeauna posibil. E de ajuns să porneşti de la o mică, foarte mică denivelare a planului realităţii, cel pe care construieşti, şi dacă urmezi scrupulos legile logicii obţii raţionamente fără cusur, convingătoare, imbatabile, deşi ele sunt înclinate ca turnul din Pisa.

Ziarele apărute în primii ani ai Revoluţiei franceze şi care, împreună cu discursurile publice, au dus la episodul Terorii sunt astăzi aproape de necitit în grosolănia lor, în murdăria şi absurdul relei lor credinţe. La fel sunt publicaţiile antisemite, începând cu cele din secolul al XIX-lea şi terminând cu cele naziste, după care toate relele de care suferă la un moment dat un popor sau o ţară sunt datorate evreilor care locuiesc în

ea. Şi la fel aveau să fie textele comuniste care cultivă ura de clasă, străduindu-se să justifice dinainte crime imposibil de justificat. Aşa cum aristocratul nu e o fiinţă umană, ci doar o fantoşă izmenită, evreul nu este decât un subom, iar burghezul sau chiaburul trebuie şterşi de pe suprafaţa pământului, ca întruchipări ale răului social.

Când am început să iau cunoştinţă de argumentele teoretice ale comunismului – în ultimul an de Drept şi în anii fabricii – contradicţia care-mi sărea cel mai des în ochi era una simplă şi de bun-simţ: dacă era adevărat că situaţia socio-economică determină conştiinţa, de ce mai era nevoie de atâta muncă de lămurire *după* instaurarea noului regim? Mi-a trebuit mult timp ca să ajung la explicaţia de mai sus – *satisfacerea sentimentului înnăscut de justiţie* – şi să-i extind aplicarea la amândouă extremismele care ne-au bântuit.

*

Antisemitismul nu e o invenţie românească, nu datează de ieri, de azi şi n-am să mă apuc acum să vorbesc despre el în general: nu fac decât să încerc să reconstitui, pe cât pot, raţiunile profunde ale întâmplărilor generaţiei mele. Cărţile care apar acum la noi şi care – în sfârşit – abordează subiecte interzise atât amar de ani, cu informaţii verificabile şi cu un real efort de obiectivitate, încep să permită omului obişnuit sinteze mai corecte. Sinteze efectua el oricum, dar cât de departe era, de cele mai multe ori, de realitate! Foarte pe scurt, ţara noastră a îndeplinit mereu, datorită aşezării sale geografice, rolul de teritoriu de azil (pe timp nedeterminat) pentru marea concentrare de evrei din zona ţaristă. În urma numeroaselor pogromuri din Rusia secolului al XIX-lea, primirea lor în număr tot mai mare a fost o condiţie impusă de Marile Puteri în schimbul existenţei noastre ca stat autonom sau al întregirii noastre teritoriale după Primul Război Mondial. Nimeni nu s-a întrebat în ce fel fragedele noastre structuri sociale vor suporta acel aflux: problemele de acest gen nu fuseseră conştientizate încă la nivelul politicii

internaţionale. Ideea sionistă abia prindea contur şi nu obţinuse nici ea sprijinul ferm al ţărilor occidentale, interesate să rămână în bune relaţii cu ţările arabe furnizoare de petrol.

În linii generale, integrarea evreilor orientali în România s-a petrecut, până la Primul Război Mondial, cu destul succes. Şocul produs la sosire asupra localnicilor de exotismul lor este redat, de pildă, într-o nuvelă de Gane, dar pare a fi fost iute depăşit. Evreii înşişi nu puteau discerne cu limpezime viitorul lor destin, iar în afară de cei care se aflau integraţi în târgurile moldovene, mulţi dintre nou-veniţii din timpul domniei lui Carol I au devenit adepţi, de voie, de nevoie, ai curentului asimilaţionist, care preconiza o cât mai profundă integrare în mentalitatea popoarelor în mijlocul cărora trăiau. În toată Europa Centrală, exemplare evreieşti de elită şi-au înscris numele în literatura şi arta diferitelor ţări, iar România nu face excepţie de la această regulă: cu cât bagajul cultural al unor grupuri este mai ridicat, cu atât mai numeroase sunt şansele unui dialog autentic între ele. La simplul nivel al contactelor umane, fiecare dintre noi a cunoscut mai mulţi reprezentanţi ai acestei categorii, ai cărei membri au îndeplinit de multe ori, în societatea românească aflată în plină evoluţie, un rol de ferment intelectual sau de exemplu de hărnicie.

Dar ideea de asimilare nu putea fi împărtăşită de toţi evreii; pentru unii ea implica o prea mare îndepărtare de la tradiţia religioasă care le menţinuse unitatea, ba chiar identitatea; alţii erau tentaţi, din simplă curiozitate intelectuală, să emigreze mai departe, spre strălucitorul Occident sau spre cele două Americi: dacă tot erau desţăraţi, de ce să zăbovească aici, în zone fără glorie şi având ele însele destule probleme? Adesea localnicii, aşezaţi de multe veacuri pe un anumit teritoriu, nu manifestau nici ei o disponibilitate fără margini în a-l împărţi, dintr-odată, cu un număr atât de mare de nou-veniţi.

Ca să luăm un singur exemplu, Viena a fost un mediu dintre cele mai primitoare şi totuşi ideile partidului nazist s-au răspândit destul de uşor printre austrieci. Poate că există un

prag statistic, dincolo de care acceptarea imigranţilor de orice fel devine dificilă? Probleme de acest tip există în toate ţările zilelor noastre. Ca să revenim la Austria, viaţa unui Stefan Zweig este emblematică pentru problema asimilării. Celebra sa vilă de deasupra Salzburgului, centru de întâlnire pentru atâţia prieteni artişti din lumea întreagă, era prin extraordinarele ei colecţii – pianul şi vioara lui Beethoven, tablouri, biblioteca, autografele celebre – o dovadă a celei mai sincere dorinţi de împământenire. Iar plecarea lui silită în 1935, peregrinările sale la Londra, la New York, în Argentina şi în sfârşit sinuciderea în Brazilia, împreună cu tânăra lui soţie, stau mărturie pentru tragedia finală a dezrădăcinatului ce devenise. În secolul nostru, Holocaustul a dat ideilor asimilaţioniste cea mai grea lovitură. E sigur că viitorul îndepărtat nu va fi, nu va putea fi al naţionalismelor, dar cât de adevărat este aşa ceva în prezent, când televizorul revarsă asupra noastră imaginile războiului din Kosovo şi ale luptei kurzilor, ca să luăm numai două exemple din emisiunile de ştiri?

Faţă de ţăranul român, tipul uman pe care-l reprezentau nou-veniţii era complementar. Primul se simte legat de pământ printr-o dragoste atavică. El preţuieşte statornicia, datinile, obiceiurile, ierarhiile stabile şi socoteşte că singura îndeletnicire nobilă este plugăria. În general, el lasă în seama altora, cu un imperceptibil dispreţ, celelalte ocupaţii: nu poate fi chiar lipsit de sens faptul că în atâtea regiuni ale ţării fierarii au fost ţigani, olarii unguri, meseriaşii nemţi, negustorii greci, evrei sau armeni. Oricât ar fi de sărac, săteanul român care stă în ogradă şi vede trecând pe uliţă nişte inşi ce-şi cară marfa în căruţe, sau pur şi simplu pe umăr, trăieşte un sentiment de superioritate: el nu cere nimic, lui i se oferă, iar el alege (dacă vrea) ca un domn, adică un împărat (din basme). Sobrietatea lui proverbială e atât de mare încât se poate lipsi de aproape orice: în cursul tocmelii, trăsătura asta este (sau pare a fi) un avantaj. Săteanului, viaţa sa îi pare împlinită şi integrată firesc în rostul etern al lumii. Seara, pe prispă, în singurătatea ogrăzii, el îşi poate răsuci o ţigară şi poate visa, stăpân – într-un

spaţiu destul de întins – asupra tuturor: nevastă, vite, copii. Cel mult, se poate duce la cârciumă, singura slăbiciune pentru care-i trebuie bani. Dacă nu-şi găseşte sfârşitul în vreun război, el se naşte, se cunună şi moare în acelaşi loc, iar clipele în care se află pe tarlaua lui, singur sub cer sau sub soare, îi provoacă o fericire, un extaz metafizic greu de comparat cu alte satisfacţii (vorbesc aici, bineînţeles, de ţăranii dinaintea celui de-al Doilea Război Mondial, care reprezentau pe atunci cam 80 % din totalul populaţiei).

Dimpotrivă, prin forţa istoriei şi a temperamentului său (înnăscut sau dobândit), evreul este neastâmpărat, curios, inventiv, atras de orizonturi şi experienţe noi sau împins spre ele de soartă; familia şi prietenii îi trimit veşti din toate ţările lumii; nevrând şi nefiind lăsat să se fixeze, îşi orientează energia spre sectorul de servicii, adică spre activităţile care pun în legătură oamenii între ei şi în care informaţia lui, relativ mai bogată, se află pusă în valoare (o negustorie superioară este, de pildă, efortul lingviştilor evrei din lumea întreagă). Sosind în ţara noastră, evreii au ocupat în chipul cel mai firesc, în economie, locul lăsat liber de băştinaşi. Era atâta nevoie de ceea ce se pricepeau ei să facă, încât integrarea lor a fost dintre cele mai simple şi raporturile cu restul populaţiei, multă vreme cordiale. Doar la generaţiile ulterioare au început să se iște conflicte, românii începând şi ei să se intereseze de sectorul terţiar şi găsind locul în parte ocupat.

Există o simetrie inversă şi în felul în care aceste două popoare – românii şi evreii – au răspuns la agresiunea istoriei, pe care au resimţit-o din plin şi unii, şi alţii. În risipirea lor, evreii s-au legat de o Carte cu o forţă care nu se prea regăseşte în celelalte culturi: o carte se memorează, se copiază, se ascunde, se transportă uşor. Românii, înghesuiţi pe versantele arcului carpatic de înaintarea teritorială a celor trei imperii vecine, s-au legat cu străşnicie de bucata de pământ pe care stăteau. Perseverarea lor în mentalitatea tradiţională a întârziat, desigur, formarea clasei mijlocii, dar a fost un mijloc necesar de supravieţuire: să nu uităm că cele trei imperii – Turcia, Austro-Ungaria şi Rusia/URSS – au

acţionat agresiv, pe plan teritorial, până în secolul nostru. Oricum însă, şi evreii, şi românii – care cultivă între ei sentimente alternative de simpatie şi dispreţ – au manifestat în efortul de a supravieţui o încăpăţânare egală şi o vitalitate comparabilă. Atâta doar că în ultimii cincizeci de ani românii şi-au văzut tăiată cu brutalitate legătura cvasi-mistică pe care o aveau cu pământul şi cu satele lor, ceea ce le-a dereglat reperele interioare; iar până la urmă emigrarea ca rezultat al persecuţiilor, necunoscută lor înainte de începutul acestui veac, a devenit şi la ei, lucru neaşteptat, un fenomen de masă.

*

Nu cred să fi fost grave fricţiunile între evrei şi români în prima decadă interbelică. Ţara avea multe alte minorităţi; atenţia era acaparată de problemele ridicate de integrarea administrativă a noilor provincii, de vindecarea rănilor războiului şi, în curând, de criza economică. Evreii din Bucureşti, ca şi cei din oraşul meu natal, erau o parte firească a societăţii locale; unii erau avuţi, alţii mai puţin. În Olteniţa, unde în secolul trecut comerţul nu fusese în mâna lor, ci a grecilor, se aflau doi-trei medici, un dentist, un farmacist, câţiva negustori evrei; în a doua decadă însă, cei mai avuţi au părăsit oraşul unul câte unul şi li s-a pierdut de cele mai multe ori urma, fie că s-au mutat la Bucureşti, fie că au plecat din ţară.

Dacă ne mutăm gândul la ceea ce se petrecea în Capitală, vom fi nevoiţi să constatăm că în perioada interbelică evreii prosperau în negoţ şi afaceri, deţineau două dintre ziarele cele mai citite, erau excelenţi profesionişti în toate ramurile, mai ales în medicină şi în stomatologie; mulţi dintre actorii de revistă cei mai iubiţi, dintre autorii şi cântăreţii de muzică uşoară, dintre bunii gazetari proveneau din rândurile lor. Criza din 1929-1932 i-a atins la fel ca pe localnici; falimentul băncii Marmorosch-Blank a fost doar unul între multe altele. Marii industriaşi se chemau: Auschnitt (un evreu), dar şi

Malaxa (un grec), dar şi Scherg (un neamţ), dar şi Mociorniţă (un român), dar şi Szekely & Rethy (doi unguri). Agitaţiile legionare păreau limitate la un grup de extremişti; propaganda antisemită, declanşată în Germania şi în Franţa pe la mijlocul secolului trecut, rămăsese în Europa la stadiul pur teoretic; afacerea Dreyfus avea aerul unui abces localizat. Românii, în marea lor majoritate, erau ocupaţi cu statornicirea unei bunăstări crescânde, lucru ce avea să se accentueze mai ales în perioada guvernării liberale din 1934—37; puţini dintre ei se angajau pe tărâmul ideilor, tărâm care e departe de a exercita asupra firii lor atracţia pe care o are pentru alte popoare.

Să fi fost totuşi atât de senină convieţuirea? Un prieten evreu mi-a povestit că atunci când a intrat în clasa întâi la şcoala primară (scena pare să fi avut loc prin 1926—27, deci într-o perioadă nu prea tensionată), tatăl său l-a condus în prima zi la şcoală şi, pe drum, i-a explicat: „Ţine minte un lucru: dacă vrei să iei aceeaşi notă ca un coleg român, trebuie să ştii de două ori mai bine”. Nu uitase lecţia asta, de vreme ce mi-o povestea. Între copii trebuie să fi avut loc multe scene grăitoare, unele vexatorii, altele doar amuzante. Până la urmă, tensiunea crescând, s-au produs multe răni pe care nici unii, nici alţii nu şi le-au putut şterge din minte.

Într-adevăr, Europa se înfierbânta din ce în ce mai mult şi se divizase în două. Regimurile „de mână forte” aveau reputaţia (o mai au şi acum, în mintea unora!) că ştiu să gereze problemele sociale mai bine decât democraţiile „putrede”. Autostrăzile şi reducerea criminalităţii în Italia îi creaseră lui Mussolini o reputaţie pozitivă, iar în Germania apăruseră în 1935 primele legi antisemite. La noi Mişcarea Legionară, formaţie extremistă de dreapta de două ori scoasă în afara legii şi reapărând mereu sub alte nume, se simţea încurajată de asemenea exemple. Un număr crescând de evrei părăsesc Europa; cei din Germania, desigur, dar şi mulţi din ţările Europei de Est. N-o fac însă decât cei bogaţi sau cei foarte capabili profesional; majoritatea rămâne pe loc şi putem să ne zugrăvim mentalitatea în care trăiesc: tot mai multă frică, văzând că atmosfera de înţelegere, camaraderie

şi umor care domnise între ei şi localnici tinde din ce în ce să se risipească. Carol al II-lea se opune făţiş legionarilor, dar tocmai aici este un punct deosebit de sensibil: toată lumea cunoaşte iubirea lui pătimaşă pentru „Duduia”, o Esteră pentru care şi-a călcat cuvântul, îndepărtând-o pe regină; ea atrage asupra ei antipatia generală a populaţiei şi creează conaţionalilor săi o atmosferă ostilă. Cârmuitorii României încearcă să navigheze cu greu printre recifuri; structurile democratice par dezarmate în faţa furtunii şi timp de doi ani şi jumătate, din 1938 până în 1940, Carol al II-lea încearcă o formulă de regim autocratic. Intervine însă, între cele două dictaturi care strâng Europa de Est ca într-o menghină, pactul secret Ribbentrop-Molotov din august 1939; atacul german asupra Poloniei declanşează războiul între Germania şi Europa de Vest; are loc neaşteptata prăbuşire a Franţei, iar autorii pactului secret, Hitler şi Stalin, impun României grave amputări teritoriale. În disperare de cauză, regele cheamă la guvernare un militar care trece drept anglo- şi francofil, generalul Antonescu. Acesta însă, decis acum să se alieze cu Germania ca să salveze ce se mai poate din ţară, nu se mulţumeşte să-i impună regelui, de a doua zi, abdicarea, ci îşi asociază la guvernare Mişcarea Legionară, patronată de nemţi şi în care pare a vedea şi el, cu o stranie orbire, rezerva de energie şi puritate a tinerelor generaţii.

Trebuie spus aici, fie şi în trecere, că abdicarea regelui Carol al II-lea în favoarea fiului său n-a produs o mare surpriză: el era de multă vreme nepopular din cauza vieţii sale private, iar cedările teritoriale din vara anului 1940 – Basarabia, o parte din Ardeal şi cele două judeţe din sudul Dunării – i-au fost atribuite în mod direct. În fapt, a fost şi el una dintre nenumăratele victime ale istoriei acelor ani; din înalta sa poziţie nu schiţase însă niciun gest de împotrivire, nu făcuse nicio declaraţie gravă sau demnă, nici măcar nu leşinase ca bietul Mihai Manoilescu la Viena. Tăcuse prudent, iar cupletele populare nu numai că nu-l cruţau, dar erau foarte dure. Memoria mea îmi restituie doar parţial unul dintre ele:

Dai din ţară câte un pic.

Nu-i nimic!
Dai şi inima măicuţei din Balcic,
Nu-i nimic!
Dai la ruşi, dai la bulgari.
Tot ce vor;
Dai Ardealul la maghiari.
Că-i al lor;
.....
şi semnezi.
După Carol Fondatorul.
Ferdinand întregitorul.
Carol Rex Lichidatorul.

Ca să revenim la evrei, pentru ei şi pentru toată ţara asocierea la guvernare a Mişcării Legionare avea să se dovedească absolut catastrofală. Ea nu a durat mai mult de patru luni şi ceva, dar în timpul ei s-au depăşit nişte praguri care nu mai fuseseră atinse la noi, pe de o parte în practica ritualurilor colective, pe de alta în violenţă. Să ne punem în locul evreilor, încercând să ne închipuim ce am fi gândit dacă am fi văzut spânzuraţi la Abator rude sau prieteni de-ai noştri! Poate să fi fost, într-adevăr, fapta unui singur descreierat, dar ea a cutremurat de oroare pe cei 85% dintre români care nu erau legionari şi, mai ales, i-a umplut pe evrei de spaimă şi de revoltă.

Câteva luni mai târziu, intrarea noastră în război împotriva Uniunii Sovietice, pentru recuperarea Basarabiei şi Bucovinei de nord, a fost din nou însoţită de masacre, de data asta în Moldova: Iaşi, capitala provinciei, avea 50% populaţie evreiască şi o parte din ea nu-şi ascundea simpatia pentru inamic. Odată cu intrarea armatei pe teritoriul rusesc, au avut loc în primele luni, dincolo de Prut, cu titlul de represalii şi în temeiul „psihologiei atacului”[8], execuţii şi deportări ale căror cifre încep abia acum să fie publicate (ele oscilează – cu totul provizoriu – în jurul cifrei de 120.000 de victime). Dacă întâmplările de la Iaşi au fost mult comentate şi cu adâncă

[8] V. Alex. Mihai Stoenescu, *Armata, Mareşalul si Evreii,* Ed. Rao, Bucureşti, 1998.

repulsie, evenimentele frontului au rămas aproape necunoscute românilor din ţară: şefii militari care le ordonaseră n-aveau cum să se laude cu ele.

Pe teritoriul României însă (unde n-au existat niciodată ghetouri) şi pe toată durata războiului, n-au mai avut loc episoade violente. Evreii sunt apăraţi de chiar voinţa şefului statului, care-i protejează cu precădere pe cei stabiliţi de mai multă vreme, dar îi acceptă şi pe cei care, legal şi ilegal, se scurg fără încetare din zonele învecinate: Polonia, Ungaria, Basarabia. Românii ştiu că niciun evreu n-a fost predat naziştilor, oricâte insistenţe ar fi depus aceştia. Ei ştiu şi că apar mereu decrete aşa-zis „de românizare", care acoperă fapte de pură spoliere, şi că există mijloace aplicate de comun acord pentru a le diminua importanţa. Spre exemplu, firmele evreieşti continuă să funcţioneze sub direcţia câte unui român care ocupă, cu numele, funcţia de şef: situaţia dă naştere şi la frustrări, şi la prietenii, fiind o situaţie umană, care perpetuează dialogul. Retorica oficială legitimează pe români şi-i umileşte pe evrei, dar cu cât trece timpul şi victoria pare să se îndepărteze, cu atât această retorică îşi pierde credibilitatea. Românii ştiu că dacă evreii nu mai sunt primiţi în şcolile de stat, ei au în schimb acces la cele particulare: ştiu că formele lor tradiţionale de cult funcţionează liber, că au ziarele lor, teatrul lor (la care unii intelectuali se duc din spirit de frondă, de pildă Mihail Jora) şi această situaţie le creează un fel de mândrie, aceea de a se şti mai puţin duri, mai puţin cruzi decât alţii. În cadrul colaborării militare cu Axa, situaţia asta a fost într-adevăr o performanţă. În iarna 1941—42, evreii au fost „scoşi la zăpadă" (cum vor fi şi românii sub Ceauşescu), împrejurare nouă şi vexatorie, dar trecătorilor români care protestează li se răspunde: „Ei nu sunt trimişi să moară pe front; să facă şi ei ceva". Astfel prezentată, situaţia lor pare într-adevăr suportabilă în comparaţie cu dramele din familiile româneşti, cu soldaţi şi ofiţeri care luptă la mii de kilometri de casă, cu ştiri din care se află zilnic despre morţi, răniţi sau prizonieri. Tot mai des se discută despre o dorită încetare a războiului, văzut la început ca o operaţie de scurtă durată (până la

recuperarea provinciei pierdute); dar avansurile făcute occidentalilor pentru o pace separată, avansuri despre care circulă zvonuri în şoaptă, nu par a duce la niciun rezultat.

În comunitatea evreiască, lucrurile se petrec desigur cu totul altfel. Permanent, şi fără întârziere, ei sunt informaţi despre suferinţele îndurate de coreligionarii lor din alte ţări şi trăiesc într-o spaimă continuă. Pe unii dintre refugiaţi îi pot ajuta, într-un spirit de solidaritate tradiţională: organizaţiile lor locale şi internaţionale, de bine, de rău, funcţionează încă. Dar, mai ales, dialogul dintre ei şi autorităţile române n-a încetat nici o clipă. El este purtat, în primul rând, de o fracţiune a comunităţii condusă de avocatul W. Filderman, care s-a nimerit a fi fost coleg de şcoală cu mareşalul Antonescu. Între foştii colegi a existat o corespondenţă constantă şi poate că odată şi odată o vom cunoaşte integral. De la bun început, W. Filderman exprimă sentimentele (reale) de ataşament ale evreilor asimilaţi şi propune chiar ca ei să fie trimişi pe front – idee ciudată pe care Antonescu, evident, o respinge, propunând în schimb o contribuţie financiară a comunităţii la cheltuielile de război. Suma, foarte mare, a fost reunită şi vărsată: ce numeroase sunt paradoxurile istoriei! Tratativele au fost duse de Mihai Antonescu, vicepreşedinte al guvernului şi ministru de externe. Similitudinea de nume nu trebuie să creeze confuzie între cei doi parteneri, condamnaţi şi executaţi în aceeaşi zi de iunie 1946 (conform sentinţei unui tribunal de tip sovietic, pronunţată cu câteva luni înainte de cea de la Nürnberg). Profesor de drept internaţional, Mihai Antonescu, ale cărui discursuri interminabile nu erau luate de nimeni în serios, avea totuşi o minte mai suplă decât a şefului său şi o viziune mai largă asupra forţelor angrenate în conflict. El a reuşit să evite unele situaţii grave, după cum tactul şi abilitatea lui Filderman au salvat multe vieţi şi destine individuale.

La sfârşitul războiului, Şef rabinul Alexandru Safran va putea constata că „După lichidarea celor din Polonia şi Ungaria, cei 370.000 evrei români supravieţuitori constituiau cea mai mare vatră spirituală şi religioasă din Europa... în România se menţinuse o tradiţie profundă... mult mai

importantă decât oriunde în altă parte."[9]

Gruparea lui W. Filderman n-a reprezentat curentul principal de gândire al comunităţii, ai cărei membri s-au grupat cu precădere în jurul lui A.L. Zissu, reprezentant la Bucureşti al Agenţiei Evreieşti (mondiale) şi preşedinte al Oficiului de Emigrare. Emigrările, legale şi ilegale, n-au încetat nici în vremea războiului, limitate atunci doar de opoziţia Angliei; cele mai numeroase au avut probabil loc în anii 1945—46, când s-a petrecut un adevărat exod. A.L. Zissu, figură foarte interesantă de luptător intransigent, industriaş multimilionar, scriitor, mecena şi expert în filosofie iudaică, reprezenta curentul sionismului. Trăia pentru a traduce în faptă „misiunea" formulată de Ben Gurion, conform căreia evreii trebuiau să părăsească România până la unul, „chiar şi pe o coajă de nucă"[10]. Totuşi, deşi figura lui W. Filderman a pălit după 1944, el fiind văzut aproape ca un colaboraţionist, este clar că rolul său a fost providenţial şi că intransigenţa, nobilă şi sinceră, a lui A.L. Zissu ar fi fost în acei ani de război contraproductivă.

În sfârşit, printre evrei grupul cel mai activ şi mai virulent era cel al tinerilor marxişti. Apropierea de Uniunea Sovietică le apăruse în chip natural ca o alternativă necesară la dezastruoasa ideologie germană. Chiar şi în afară de asta, teoria internaţionalismului proletar întruchipa cu adevărat, pentru aceşti etern proscrişi, „visul de aur al omenirii", egalitatea perfectă între oameni, dreptul de *a te naşte* la fel cu ceilalţi, protecţia faţă de orice excluziune, răscumpărarea suferinţelor trecute. Ca în orice altă grupare socială, comunismul găsea un teren favorabil mai ales la cei stăpâniţi de resentimente sociale, financiare sau biologice, dar motivele pentru care atâţia evrei l-au îmbrăţişat cu un fel de patimă (şi asta în lumea întreagă) sunt ceva mai adânci. Lipsiţi timp de multe secole de un teritoriu delimitat, ei nu

---

9 *Resisting the Storm,* Jerusalem, 1987, *apud* Alex Mihai Stoenescu, *op. cit.*

10 *Sionişti sub anchetă,* A.L. Zissu, declaraţii, confruntări, interogatorii, 10 mai 1951-1 martie 1952, Edart FFP, Bucureşti, 1993.

puteau concepe răspunderile, dilemele, sacrificiile legate de nevoia de a apăra acel teritoriu de poftele vecinilor (lecţia aceasta, pe care noi o experimentaserăm de atâtea veacuri, o învaţă abia o parte din generaţiile lor actuale). Trecerea unei provincii (Basarabia sau Transilvania) dintr-o parte într-alta a unei graniţe nu li se părea importantă în cadrul unui sistem unic. Cât despre colectivizarea care înspăimânta pe ţăranii noştri, cum ar fi putut ei percepe adâncimea sentimentului care-i lega pe aceştia de pământ, de vreme ce lor acel pământ le fusese totdeauna refuzat? În sfârşit, acestui complex de sentimente i se adăuga, desigur doar pentru unii, pornirea de răzbunare pentru cele îndurate: răzbunarea este adânc legată de „satisfacerea sentimentului de justiţie" despre care am mai vorbit, deşi ea îl deformează grav, într-o spirală ce riscă a nu se mai sfârşi niciodată.

Nu toţi evreii, desigur, aderă la comunism, mai ales nu toţi dintre cei de mult adaptaţi. Unii o fac, dar nu cu deplină sinceritate; alţii reacţionează cu autentică revoltă, constatând rinocerizarea (cum am zice noi astăzi) acelora dintre coreligionarii lor care le pretind cu agresivitate să se implice în lupta politică. Prin tradiţie, ocupaţiile evreilor au fost negustoria şi profesiunile liberale; pentru cei ce le practică, perspectiva deschisă de experienţa sovietică nu e încărcată de seducţie, cu atât mai mult cu cât refugiaţii din acele părţi nu aduc informaţii liniştitoare. Poate că adepţii comunismului nu reprezentau mai mult de 20% din comunitatea iudaică, dar ei formau, la început, majoritatea activiştilor noului sistem. În presă, în organizaţiile de partid şi, din păcate, în Ministerul de Interne, acel centru nervos al guvernărilor comuniste, evreii erau cei mai prezenţi şi cei mai activi. (Circula pe atunci o glumă: „Care e diferenţa între Palestina şi Ministerul de Interne?" Răspuns: „În Palestina sunt şi arabi.") Înarmaţi cu o dialectică redutabilă, necunoscută localnicilor, trăind doctrina marxistă cu pasiune, ei au fost *folosiţi* de autorităţile sovieto-române cu precădere în anii de instaurare a noului regim. Ca urmare, în ochii populaţiei au părut a fi cei ce l-au răspândit, popularizat şi implantat, românii fiind cu totul nesemnificativi numeric între

cei o mie de ilegalişti (cifră ridicolă în comparaţie cu situaţia din ţările vecine) cu care se putea lăuda partidul comunist local înainte de pătrunderea Armatei Roşii pe teritoriul ţării. Iar faptul că evreii comunişti s-au întors şi împotriva propriilor lor coreligionari, persecutându-i pe cei bogaţi şi accentuând falia care-i desparte pe evreii sefarzi de cei galiţieni, a rămas în genere necunoscut românilor şi nici nu i-ar fi impresionat din cale-afară. Desigur, partidul comunist, devenit legal şi atotputernic, s-a preocupat atunci să recruteze şi să educe activişti autohtoni, şi avea să reuşească peste aşteptări; dar până una, alta, îi folosea pe aceşti minoritari, care se simţeau acum mai importanţi şi mai puternici decât se visaseră vreodată.

Aşadar, la sfârşitul anului 1944 s-au regăsit faţă în faţă evreii şi românii, dar nici unii, nici alţii nu mai erau aceiaşi ca în „vremurile bune" dinainte de război. Se petrecuseră în timpul luptelor din nordul Basarabiei şi din Transnistria atrocităţi despre care românii din ţară nu erau suficient de informaţi. Ei îşi asumau culpabilitatea într-un mod general-abstract, ca şi cum toate acestea ar fi venit peste noi la un loc, evrei şi neevrei, ca un bombardament sau o fatalitate cerească. În sensul cel mai adânc, distorsionarea personalităţii umane sub imperiul ideologiilor, oricare ar fi ele, este într-adevăr o calamitate de ordin universal. Pericolul ei ne va ameninţa întotdeauna, dar el este doar pe cale de a-şi preciza contururile în minţile noastre: nici acum, la sfârşitul acestui veac, nu s-a încheiat conştientizarea lui.[11]

*

[11] Timp de mai multe zeci de ani, guvernarea comunistă a împiedicat informarea corectă a cetăţenilor români în foarte multe direcţii, una dintre ele fiind situaţia evreilor şi persecuţiile, uneori cumplite, la care au fost supuşi în timpul guvernării antonesciene (1940-1944). În ultimii ani, au fost traduse în româneşte lucrări importante, care completează cât se poate de eficient informarea de care dispuneam, în special cu privire la lagărele din Transnistria, atunci când redactam această carte, înainte de 2000.

Sper să reiasă din toate aceste pagini (dar e bine, poate, să precizez dintru început) că, în mintea mea, *toate* mişcările totalitare sunt de respins cu toată hotărârea, oricare le-ar fi orientarea politică. Democraţia n-o fi o soluţie perfectă, dar e perfectibilă, ceea ce o distinge de sistemele rigide, inventate de mintea omului fără o îndelungă verificare istorică. Poate că nu suntem încă destul de conştienţi de extraordinara putere a ideilor, chiar şi a celor greşite. Materialismul şi pragmatismul epocii ne-au făcut să uităm că oamenii acţionează colectiv doar reuniţi în jurul unei idei, fie ea şi încorporată în simboluri ce acţionează asupra afectivităţii. Sistemul comunist, de pildă, este un asemenea produs al intelectului uman fascinat de propriul său joc şi de puterea sa de raţionament. În entuziasmul aplicării unei doctrine noi, al cărei punct de pornire poate fi (şi de multe ori este) o generoasă indignare, se poate ajunge la aberaţii dezumanizante şi, din păcate, majoritatea doctrinelor politice născute în acest secol au căpătat această formă. Cât despre oamenii care au aderat la ele, uneori în fragedă tinereţe, din idealism şi dăruire de sine, ei şi-au plătit eroarea – în cazul în care au supravieţuit dezastrelor declanşate – printr-un sentiment penibil de eşec existenţial. Trebuie să sperăm că nu vor încerca să-l compenseze, prelungind existenţa doctrinei iniţiale cu preţul modificării faptelor şi cifrelor sau încercând să ajusteze ceea ce, cu onestitate, nu poate fi ajustat.

Fascismul italian, comunismul, nazismul şi legionarismul – mişcări politice contemporane între ele, dar diferite ca extensie geografică şi ca durată în timp – au un punct de plecare comun, în sine legitim, şi anume dorinţa de a ameliora starea societăţilor în care s-au născut; dar ele refuză mijloacele legale şi parlamentare existente în secolul nostru, pe care istoria universală le-a pus la punct după lungi şi dureroase căutări. Toate aceste formaţiuni sunt *totalitare* (un cuvânt pe care i-l datorăm lui Mussolini şi care a fost lansat de el cu conotaţii pozitive, curând dispărute în contact cu realitatea). Ele subordonează individul colectivităţii, presupusa voinţă a acesteia fiind încarnată de un personaj

charismatic, înconjurat de un grup mai mare sau mai mic de adepţi pregătiţi să-i execute ordinele, chiar *cu preţul vieţii lor sau a altora.* Dacă această atitudine există nici nu e nevoie ca grupul să fie foarte numeros. Sub conducerea acestor devotaţi – putem să le spunem, cu un nume generic, membri de partid – restul colectivităţii nu poate decât să se supună.

O altă caracteristică este comună acestor mişcări, şi anume îndoctrinarea începută la vârste foarte fragede. Nu există copii şi sunt rari adolescenţii care să nu fie fericiţi să defileze în marş, să cânte în cor, să fluture drapele şi să fie „avansaţi" în diferite grade ierarhice, începând, de pildă, cu cravata roşie de pionier. Rari sunt şi tinerii care ar refuza de la început, şi cu hotărâre, să facă parte dintr-o „elită". Ideile care le sunt inculcate în asemenea ocazii vor continua să acţioneze asupra lor până la sfârşitul vieţii, mai ales dacă le sunt înfăţişate cu o aură de eroism.

Fascismul italian, introducând o oarecare ordine în haosul de după Primul Război, a avut în Europa, la început, o imagine pozitivă. Cuvântul „fascism" a fost însă, mai târziu, îndelung întrebuinţat de propaganda comunistă cu un sens deformat, aşa încât el a ajuns să „înfiereze" pe orice simplu opozant al doctrinei comuniste. Această manevră lingvistică a avut scopul (şi efectul) să oculteze faptul că şi comunismul era un sistem totalitar, cu nimic mai puţin vinovat decât regimurile de dreapta. Cele patru doctrine pe care le-am enumerat mai sus aparţin aceleiaşi categorii periculoase care instaurează un regim de forţă, cu violarea drepturilor individuale şi cu o perspectivă larg deschisă spre exercitarea terorii. Ele s-au atras, s-au respins, s-au influenţat reciproc şi nu putem dori decât rămânerea lor numai şi numai în memoria istoriei.

*

Mişcări extremiste de dreapta au fost multe în Europa de după Primul Război Mondial. Şocul acestuia a fost atât de puternic încât îi suportăm consecinţele şi azi. „*Moi, mon*

colon', cell' que j'préfère/ C'est la guerre de quatorze-dix-huit" („Războiul meu preferat, don'colonel/ Este cel din paisprezece – optsprezece") va cânta Georges Brassens în deceniul al şaptelea, cu amară ironie. Toate structurile tradiţionale s-au văzut atunci zdruncinate, concepte care păreau de neatins au trebuit redefinite şi, în confuzia care a urmat, s-a răspândit ideea că numai un regim autoritar ar fi în stare să asigure refacerea morală şi materială a naţiunilor, mai ales având în vedere haosul sângeros ce se instalase în fostul imperiu ţarist. Mişcarea Legionară (numele ei cel mai cunoscut fiind „Garda de Fier") este una dintre cele mai vechi, contemporană cu fascismul italian, şi ea a răvăşit în România o întreagă generaţie.

La Universitatea din Iaşi preda un profesor pe atunci celebru, A.C. Cuza, şeful unui mic partid antisemit, pe linia lui Drumont. Tatăl viitorului întemeietor al Mişcării Legionare, Corneliu Codreanu, era unul dintre membrii marcanţi ai acestui partid. În perioada studiilor, tânărul Codreanu s-a manifestat în acelaşi sens ca un tribun înflăcărat, cu mare putere de convingere, încercând să unifice în mâna sa asociaţiile studenţeşti într-o zonă a ţării care era poarta de intrare a imigraţiei orientale (situaţie în care se află Austria între ţările Europei occidentale). Codreanu şi prietenii săi practicau un antisemitism care se asocia, firește, cu un naţionalism exacerbat, dar şi cu exaltarea unui misticism ortodox implicând discreditarea concomitentă a valorilor occidental-burgheze. Dacă A.C. Cuza îşi îndeplinea cu umor funcţia de parlamentar, fiind doar autorul unor butade celebre ce se răspândeau din gură în gură, „Căpitanul" avea să creeze în jurul său o mentalitate eroic-ascetică, neobişnuită în viaţa politică românească. Atraşi de mesajul său, construit în jurul ideii de dreptate socială, adepţii săi de la prima oră au fost tineri cu mijloace financiare puţine, cărora li s-au alăturat câţiva descendenţi din vechile familii boiereşti, ce nu-şi mai găseau locul şi întrebuinţarea în noua societate postbelică. Se poate vorbi, în cazul Mişcării Legionare la începuturile ei, de o reacţie arhaizantă la ritmul accelerat al istoriei universale.

„Căpitanul”, un idealist pătimaş, avea să devină, printre ai săi, obiectul unui adevărat cult. Simplul fapt că se apărea adesea călare pe un cal alb, în costum bucovinean şi că adepţii săi erau fascinaţi de frumuseţea lui fizică, arată îndeajuns lipsa lor de maturitate politică. Format într-un liceu militar, îşi impunea o viaţă dezinteresată, „franciscană”, ceea ce nu l-a împiedicat, chiar la începutul carierei, să-şi descarce revolverul într-un prefect de poliţie, chiar pe treptele tribunalului. Gestul acesta, greu de explicat din partea unui tânăr om politic, i-a marcat emblematic întregul destin.

Una dintre primele acţiuni ale sale şi ale prietenilor săi a fost, începând chiar din 1924, înfiinţarea „Frăţiilor de Cruce”, organizaţii de elevi de liceu pregătiţi, la vârsta inocenţei, pentru a deveni zece ani mai târziu susţinători ai concepţiilor grupului respectiv, care avea să-şi ia în 1927 denumirea de „Legiunea Arhanghelului Mihail” (numele aparţinuse unei organizaţii ruseşti de extremă dreaptă fondată de deputatul Purişchevici, unul dintre asasinii lui Rasputin, exilat în Basarabia, apoi la Iaşi în 1917)[12]. Desfiinţată de autorităţi din cauza agresivităţii manifestărilor sale, Legiunea şi-a luat în 1930 numele de „Garda de Fier”, având în 1932 trei reprezentanţi în Parlament; până la urmă, Legiunea şi-a întemeiat în 1935 un partid, „Totul pentru ţară”, deschis tuturor simpatizanţilor şi care a obţinut la alegerile din 1937 scorul impresionant de 15, 58 %. Distincţia între partid şi organizaţie este importantă: primul era accesibil oricui, dar pentru a fi legionar trebuia să aştepţi şi să te pregăteşti vreme de câţiva ani. Era vorba deci de o structură ierarhică bine definită, cuprinzând o elită conducătoare, orbeşte devotată şefului său.

La prima vedere, cine nu-şi doreşte un tineret care afirmă că preţuieşte şi practică cinstea, disciplina, munca, devotamentul, care e patriot şi profund credincios, care respectă datinile şi tradiţiile locale? Reuniuni cu un ritual uşor folcloric, coruri, marşuri, tabere de muncă, toate acestea au

---

12 Alexandru George, *În istorie, în politică, în literatură,* Ed. Albatros, Bucureşti, 1997, pp. 144-145.

putut părea, la început, inocente sau chiar binevenite. Cu timpul însă, s-a văzut tot mai clar că ascultarea oarbă cerută adepţilor şi înaintările lor în grad indicau o formaţie paramilitară, de tipul celor pe care nici un stat democratic nu le poate tolera pe teritoriul său. Ajunşi la vârsta matură, legionarii aveau să poarte uniforme şi arme la şold, să pronunţe condamnări „teoretice” la moarte ale diferitelor personalităţi politice, iar pe unele chiar să le treacă în faptă. Uciderea primului-ministru I.G. Duca, cel care interzisese Mişcarea, apoi omorul, de o extremă sălbăticie, al lui Stelescu, unicul lor disident cunoscut, au fost urmate de practicarea unui cult morbid, cel al „camarazilor” care asasinaseră şi îşi ispăşeau acum pedeapsa în închisoare. Pe scurt, „Căpitanul” avea să ţină în mână destinele unui mare număr de tineri plini de energie şi (poate) de bune intenţii, dar trăind o viaţă interioară tot mai îndepărtată de realitate, fără ca nici el, nici ei să poată cuprinde cu destulă înţelepciune complexa problematică a istoriei unei ţări şi a unei generaţii, într-o vreme în care se înfruntau în lume forţe infinit mai puternice decât ale lor.

Orice extremism suscită naşterea unui extremism opus. Înfruntarea de pe continent între stânga şi dreapta luase în Spania forma războiului: microscopicul partid comunist din România a avut reprezentanţi în tabăra republicană, iar legionarii au trimis o echipă să lupte de partea falangiştilor şi au pierdut acolo două dintre principalele lor căpetenii. Ideologia „Gărzii de Fier” se sprijinea pe mitul „omului nou” (reluat mai târziu, cu complezenţă, de Ceauşescu): legionarul trăia, din cauza devotamentului său fanatic, într-o neliniştitoare familiaritate cu moartea, pe care era pregătit în orice moment fie s-o înfrunte, fie s-o aplice altora. Puternica exaltare care luase în stăpânire toate acele fiinţe tinere n-a făcut decât să arunce întreaga organizaţie în braţele Germaniei hitleriste. O analiză superficială a situaţiei internaţionale îi convinsese pe legionari că lumea întreagă era condusă de o unică organizaţie secretă, anume masoneria, care de două sute de ani orienta istoria spre stânga şi era penetrată majoritar de evrei. Fără să fi

promovat vreo „soluţie finală”, doctrina lor a fost modelată progresiv de ideile germane, până la a-i aduce în 1941 la un program de „deziudaizare, dezfanariotizare şi dezţiganizare” de tip pur nazist, afirmat în chiar răstimpul scurt în care s-au aflat la guvernare; sterilizarea pe criterii etnice era un obiectiv declarat[13].

Cei care mai apără astăzi, fie şi pe plan sentimental, activitatea acestei organizaţii insistă asupra faptului că după asasinarea lui Codreanu, conducerea trecuse în mâinile lui Horia Sima, un şef de atunci încoace tot mai contestat. Dar o formaţiune politică de tip totalitar e totdeauna supusă acestui risc. Poate că trecerea mişcării legionare în mâinile lui Horia Sima i-a modificat oarecum traiectoria, dar, dacă e adevărat, nu putem vedea aici decât un efect secundar al esenţei ei totalitariste.

Nu e inutil, poate, să ne referim la un document din timpul campaniei din 1937: „Declaraţiile domnului Corneliu Z. Codreanu”, într-o Ediţie Specială a ziarului legionar *Buna Vestire* din noiembrie 1937. Semnatarul declară: „Eu (spre deosebire de dl. Maniu, *n.n.)* sunt contra marilor democraţii ale Occidentului, contra Micii Înţelegeri, eu sunt contra înţelegerii Balcanice şi n-am niciun ataşament pentru Societatea Naţiunilor în care nu cred. Eu sunt pentru o politică externa a României alăturea de Roma şi Berlin. Alături de statele revoluţiilor naţionale. În contra bolşevismului. (...) În 48 de ore după Biruinţa Mişcării Legionare, România va avea o alianţă cu Roma şi Berlinul. (...) Eu sunt pentru Justiţie, fără toleranţă (...) Şi mai cu seamă nu există nicio justiţie, care să ne oblige a împărţi drepturile noastre de stăpânire şi conducere a ţării, cu jidanii”. Înainte deci de Horia Sima, Legiunea era sortită să devină o anexă a Germaniei naziste, într-o ţară care se lupta cu disperare pentru independenţa ei şi a instituţiilor sale democratice.

Istoria Mişcării Legionare este, treptat, tot mai însângerată.

---

13 Dinu C. Giurescu, *România în al doilea război mondial,* Ed. All Educaţional, Bucureşti, l999, pp. 48-50.

Dintru început îşi luase obiceiul – altă trăsătură arhaică – să-şi facă dreptate singură, lucru inadmisibil într-o societate modernă. În anii în care Germania hitleristă se apropia de noi, geografic, cu paşi tot mai repezi *(Anschluss-ul,* ocuparea Cehoslovaciei, pactul germano-sovietic, invadarea Poloniei), asasinarea de către legionari a primului-ministru în exerciţiu, Armand Călinescu – un anglofil convins, cum era de altfel şi regele –, a fost un act de trădare naţională, comis în mod evident la ordinele unei puteri străine. Reacţia autorităţilor a fost brutală, panicată, de neiertat (o greşeală fusese şi asasinarea lui Codreanu cu un an înainte). Paşii grei ai lui Hitler continuau să se apropie de noi şi anul 1940 avea să ne-o dovedească, aducând sfârtecarea ţării şi abdicarea regelui. La începutul anului următor avea să aibă loc, după scurta şi sângeroasa guvernare a generalului Antonescu împreună cu legionarii, ieşirea acestora din istoria ţării, ei fiind până la urmă abandonaţi de protectorii lor, cum se întâmplă de atâtea ori cu uneltele, voluntare sau involuntare, ale dictatorilor. Bilanţul final al activităţii acestei grupări cuprinde câteva sute de crime, multe comise asupra evreilor, uciderea unei serii de oameni politici de renume, între care nu mai puţin de patru prim-miniştri (dacă la cei pomeniţi îi adăugăm pe Nicolae Iorga şi pe generalul Argeşanu) şi, până la urmă, condamnarea propriilor săi membri la o soartă cumplită. Duşmani ai comunismului pe plan politic, ei şi-au folosit energia pentru slăbirea şi compromiterea structurilor dinastice şi constituţionale ale fragedei noastre democraţii, devenind implicit complicii acestuia.

*

Ce poate face o democraţie în momentul în care apar înăuntrul ei asemenea fenomene stranii, datorate în mare măsură lipsei de educaţie politică, dar şi influenţelor internaţionale?

În 1934, după primul mare asasinat politic, cel al primului-ministru liberal I.G. Duca, a fost votată în Parlament „Legea

pentru apărarea ordinii în Stat", care scotea în afara legii amândouă mişcările extremiste, şi de stânga şi de dreapta. Extrema stângă, reprezentată de partidul comunist, era cât se poate de slab reprezentată: groaza de regimul de la Răsărit era generală. Legionarii însă, încurajaţi de ceea ce se petrecea în Germania, se vădeau a fi din ce în ce mai periculoşi. Am în faţă discursul ţinut la 5 aprilie 1934 în Camera Deputaţilor de Aurelian Bentoiu, reprezentant al partidului liberal şi raportor al legii. Deşi cel recent asasinat fusese chiar şeful acelui partid, vorbitorul frapează prin calm şi echilibru. El îşi argumentează poziţia totodată antirevoluţionară şi antidictatorială printr-o referire la Maurice Hauriou, specialist francez în dreptul public, care are în vedere dezvoltarea civilizaţiilor „prin echilibre apropiate, mişcări lente şi uniforme a ansamblului situaţiunilor şi relaţiunilor sociale". „În virtutea legilor anterioare, spune Bentoiu, nu puteam decât să aplicăm represiuni. (...) În cadrul legii actuale, asemenea grupări rătăcite sunt dizolvate. Există avertisment pentru cei care au făcut parte din asociaţie să înceteze activitatea pernicioasă pentru ordinea socială; dacă nu încetează şi totuşi continuă să poarte uniforme, să ţină întruniri clandestine, să adune fonduri pentru continuarea activităţii grupării dizolvate, să găzduiască, cu ştiinţă, persoanele urmărite pentru asemenea vină de participare, atunci numai aplici represiunea. E o lege blândă, domnilor, e o lege raţională de prevedere a cărei necesitate am justificat-o..."

Astăzi, după trecerea atâtor ani şi producerea atâtor convulsii istorice ale societăţilor lumii, ne cuprinde un sentiment straniu în prezenţa acestui text care, după cum îmi pare, arată limitele, dar şi valoarea etică a structurii statale parlamentare. El arată mai ales limitele acţiunii şi prevederii umane. În acel moment, panta foarte înclinată pe care se afla deja angajată Mişcarea nu mai putea fi evitată şi nici retragerea din ea nu mai era posibilă („Şi-avem doar gloanţe pentru trădători"). Doi ani mai târziu, la un congres studenţesc ţinut la Târgu-Mureş, avea să se prezinte un grup de 5.000 (!) de legionari în cămăşi verzi, cu diagonală şi

centiroane. Îi vedem salutând cu braţul drept întins şi ne întrebăm o dată mai mult, fără a ne putea răspunde, „cine face istoria” şi ce putem face ca să-i îmblânzim chipul.

Aurelian Bentoiu a făcut parte dintr-un grup de zece – cincisprezece oameni politici reuniţi într-o sală a Primăriei de Verde, în noaptea asasinării profesorilor Iorga şi Madgearu. Baricadaţi, cu legăturile telefonice tăiate şi refuzând să deschidă echipei legionare, l-au putut totuşi avertiza pe secretarul de stat de la Interne, Alexandru Rioşanu, care i-a despresurat prin intervenţia armată a forţelor de ordine.

Decapitată şi definitiv interzisă de dictatura generalului Antonescu, cel care şi-o asociase iniţial la guvernare, Mişcarea Legionară nu s-a manifestat în timpul războiului şi s-a autodizolvat imediat după actul de la 23 august 1944. O ciudată înţelegere cu autorităţile comuniste şi, pare-se, personal cu Ana Pauker (dar se va mai putea reconstitui astăzi adevărul?) ar fi prezentat tuturor aderenţilor o alternativă neiertătoare: colaborarea docilă cu noul sistem sau pedeapsa cu mulţi ani de închisoare. Clivajul s-a făcut, desigur, pe linia de fractură a moralităţii individuale. Cei mai curajoşi s-au alăturat mişcării de rezistenţă anticomunistă din munţi; aceasta s-a prelungit până la mijlocul deceniului următor şi a cuprins oameni din toate partidele sau fără niciun partid, cu precădere foşti ofiţeri. Istoria ei eroică şi deznădăjduită rămâne încă să fie scrisă, deşi rarii ei supravieţuitori sunt din ce în ce mai puţini.

În închisorile comuniste ticsite din întreaga ţară, unde nouveniţii i-au regăsit pe cei ce fuseseră întemniţaţi de Antonescu, pedepsele cumulate date legionarilor au atins de multe ori peste douăzeci de ani prestaţi efectiv. Justiţia comunistă s-a arătat de altfel tot atât de nemiloasă şi cu vechile partide, în special cu reprezentanţii celui naţional-ţărănesc. După mărturiile existente, legionarii s-au purtat în această situaţie cu solidaritate şi simţ al demnităţii. Meritul comportării lor nu se datorează însă doctrinei în sine, ci faptului că în temniţe şi lagăre au ajuns doar idealiştii care refuzaseră să se dezică, în timp ce în societatea „liberă” foştii lor camarazi, sancţionaţi la rândul lor de ironia şi

înţelepciunea populară („Căpitane, nu fi trist,/ Garda merge înainte/ Prin partidul comunist”), au devenit unelte oarbe ale noului sistem, cu atât mai pline de zel cu cât răspunderea (sau laşitatea) lor a fost mai mare.

*

Înainte de a fi reflectat destul ca să pot redacta paginile de mai sus, mi-am reactualizat câteva amintiri personale privind contactul pe care l-am putut avea, în copilărie şi adolescenţă, cu întâmplările legate de această ciudată Mişcare. Le redau în continuare ca o ilustraţie simplă şi nemijlocită a celor de mai sus.

Aveam treisprezece ani când s-a instaurat scurta guvernare legionară şi, desigur, acumulasem o sumă de impresii colectate de ici, de colo în legătură cu reprezentanţii ei. Ele nu erau, nu puteau fi favorabile în mediul în care trăiam, dominat, ca şi „majoritatea silenţioasă” a ţării, de o mentalitate rezonabilă şi ostilă exceselor (când vorbim de procente electorale, să ne amintim că 85% dintre participanţii la alegeri le refuzaseră votul). Legionarii erau văzuţi, în cel mai bun caz, ca nişte inşi de neînţeles, şi de cele mai multe ori ca nişte descreieraţi. Iar mie personal bunul-simţ (chezaş al atitudinii echilibrate) mi s-a părut de când mă ştiu o valoare demnă de respect şi care trebuie neapărat cultivată, nu doar „ca paradox”, ci pur şi simplu. Chiar dacă pentru asta trebuie, vai! de multe ori curaj.

Imnul cu care se deschideau emisiunile radio în toamna anului 1940 îmi stârnea de fiecare dată sentimente contradictorii, în care predominau un fel de teamă retractilă şi o mare poftă de râs. Primele sale cuvinte erau „sfântă tinereţe legionară”; tinereţea era desigur ceva luminos, dar dacă tot venea vorba despre ea o preferam pe cea italiană, *primavera di bellezza,* celei de aici, „sfântă” şi acompaniată de o melodie cam sumbră. Iar cu tinereţea care nu era legionară cum rămânea? Mai departe „moartea, numai moartea legionară” (iar!) mi se prezenta ca o recomandare

macabră şi fără niciun rost; cât despre catapetesmele „tencuite cu sânge dac”, acelea erau de un comic irezistibil. Astăzi încă, după atâta vreme şi atâta decantare a situaţiei, nu pot să nu dau dreptate gândului meu de atunci.

Eram la internat pe vremea aceea şi aflam prea puţine lucruri de afară. În copilărie, auzisem cuvântul „legionar” doar asociat cu un sentiment de teamă sau repulsie. Asasinarea lui Duca a fost unul dintre primele evenimente istorice pe care le-am înregistrat: trecusem atunci, la cei şase ani ai mei, prin încăperea unde tata şi câţiva prieteni stăteau în tăcere, abătuţi cum nu-i mai văzusem. Uciderea celor ce se află în fruntea unui stat are infinit mai mult ecou decât o crimă obişnuită.

Puternice impresii mi-au lăsat însă, doi ani mai târziu, ştirile despre a doua asasinare de acest fel, cea a lui Armand Călinescu, prim-ministru şi el în exerciţiu, de care mă lega un fel de milă pentru ochiul pierdut, acoperit cu un monoclu de catifea neagră. Pe mama, ca şi pe alţii, îi indignase şi mai mult reacţia autorităţilor, care lăsaseră cadavrele celor zece făptuitori expuse în stradă (se predaseră imediat), în ochii tuturor. Nu ţin minte să fi auzit ceva despre măsurile, revoltătoare şi ele, luate în toată ţara ca represalii împotriva Mişcării, dar n-am putut uita strângerea de inimă şi stupoarea pe care am resimţit-o în dimineaţa de noiembrie în care, puţin timp după cutremurul din 1940, elevele externe ne-au adus ştirea asasinării de către legionari a lui Madgearu şi Iorga, doi profesori universitari şi foşti miniştri, specialişti admiraţi (ultimul foarte în vârstă), ridicaţi noaptea de acasă şi împuşcaţi, cu laşitate, într-o pădure. Aveam să aflu mai târziu că în aceeaşi noapte alte 72 de persoane, dintre care 64 îşi aşteptau la Jilava judecarea prin proces pentru excesele represiunii antilegionare, fuseseră ucise pe loc.

La începutul guvernării lor aflasem cu stupefacţie, în scurte vizite la Olteniţa, că defilaseră pe stradă în cămaşă verde şi cu diagonală de piele cutare sau cutare din cunoscuţii noştri, sau că se efectuase ritualul „stâlpului infamiei”, spre revolta scârbită a Mariei, care nu-şi revenea din cele văzute. În casa acelei mătuşi iubite pe care am evocat-o şi căreia-i plăcea să-

şi întrunească toată familia de sărbători, întâlnisem cândva doi adolescenţi bucureşteni despre care ştiam că nutreau asemenea idei. Destinul lor ilustrează prea bine evoluţia Mişcării ca să nu-i evoc aici: cel mai tânăr dintre ei, rămas credincios idealului său din adolescenţă, şi-a petrecut, ca şi soţia lui, viaţa în închisori şi a murit la scurt timp după eliberare, de pe urma bătăilor primite; celălalt s-a orientat rapid în direcţia opusă şi a fost, până la pensionare, unul dintre colaboratorii devotaţi şi personali ai Elenei Ceauşescu.

Pe la sfârşitul anilor optzeci, când limbile se mai dezlegaseră, am cunoscut şi eu un legionar de la prima oră. Domnul Gheorghiţă, un moldovean de prin părţile Botoşanilor, era mic, nervos, de o vioiciune şi serviabilitate extreme; făcuse doisprezece ani de închisoare şi era întotdeauna dornic să-şi depene amintirile, ba chiar să încerce să te convingă. De la el am avut – şi am citit – cartea de conferinţe a doctorului Paulescu, descoperitorul insulinei, ajuns la doi paşi de premiul Nobel, şi care numai ignorant nu putea fi numit: textele lui politice mi s-au părut la fel de penibile ca imnul legionar. Doctorul Paulescu fusese convertit la antisemitism la sfârşitul veacului trecut, în timpul studiilor sale în Franţa; cartea avea paginile zdrenţuite şi pătate; stătuse, pare-se, ani de zile îngropată în pământ.

Domnul Gheorghiţă începea să vorbească, de pildă, despre calitatea pâinii şi una, două, aducea vorba despre „jâdani”:

— Domnule Gheorghiţă, îi spuneam eu, când vorbiţi cu mine spuneţi „evrei”; am şi eu o fixaţie în această problemă.

Nu se supăra, dar repede revenea la ale lui.

— Nu vedeţi, doamnă, că jâdanii vor să stăpânească lumea?

Eu începeam să râd.

— Cum, domnule Gheorghiţă, numai ei? Şi americanii vor, şi ruşii vor, şi japonezii, poate şi chinezii... Cine nu vrea să stăpânească lumea?

Ştiam de la o cunoştinţă comună că prima adeptă fusese mama domnului Gheorghiţă şi că ea îşi crescuse cei patru băieţi în doctrina respectivă. Toţi patru făcuseră închisoare pentru convingerile lor. Când domnul Gheorghiţă vorbea

despre Codreanu, ochii i se umezeau, luminaţi de o dragoste infinită, aproape jenantă pentru privitor.

— Cum să vă spun cât era de frumos, cu ochii lui albaştri? Ehei, când am pornit noi cu toţii pe tren la Craiova, să asistăm la procesul lui...

Încercam să-l readuc la ce mă interesa, la începuturile Mişcării. Nu ştiu câţi supravieţuitori sau câte mărturii ar putea confirma ce mi-a povestit el. Dată fiind totuşi vechimea statelor sale de serviciu, mă simt obligată să reproduc cele auzite, cu regretul de a nu-i fi cerut mai multe detalii (nu reuşeam să-l iau prea în serios: fiecare cu limitele sale).

Domnul Gheorghiţă spunea că totul a început de la Eminescu, şi anume de la o poezie atribuită lui, intitulată „La arme”. Mi-a împrumutat şi mie, cu infinite recomandări, ediţia Cuza în care figurează textul respectiv; să mă ierte Dumnezeu, mi s-a părut că cel puţin o strofă, dacă nu două, din cele cinci-şase care compuneau bucata n-aveau chiar nimic eminescian, dar poate mă înşel. Lucrurile începuseră, după domnul Gheorghiţă, în 1919, la Nicolina, în urma unui incident local pe care-l descria aşa: într-o secţie a uzinei, un grup de muncitori ridicaseră un steag roşu şi o pancartă cu lozinci sovietice dintr-o latură într-alta a halei. A doua zi, grupul de tineri din jurul lui Codreanu, pare-mi-se în frunte cu el, făcuseră o descindere la uzină, îi luaseră la bătaie pe acei muncitori şi înfipseseră în secţie un mare steag românesc în locul celui roşu. Această primă victorie i-ar fi împins să se organizeze mai temeinic şi, de aici încolo, toate se desfăşuraseră aşa cum ştim.

„Aşa cum ştim”? Nu cred să fi apărut până acum o cercetare temeinică şi obiectivă a acestei serii de evenimente. Ele sunt încă încărcate de pasionalitate şi mai nimeni nu pare a le privi fără părtinire. Tăcerea impusă timp de atâtea decenii asupra lor, timp în care s-au distrus atâtea dovezi şi s-au stins din viaţă atâţia martori de o parte şi de alta, nu va uşura sarcina istoricilor. În povestirile domnului Gheorghiţă apăreau şi reapăreau nume proprii, mie pe atunci vag sau deloc cunoscute. Era mereu vorba de trădători pedepsiţi. Când îl întrebam, retrăind fiorul acelui asasinat din

1940: „Dar ce-aţi avut cu Nicolae Iorga?”, nu-mi răspundea. Eu îmi aminteam de bătrânul Zeilic, care ţinea merceria de pe Strada Mare şi pe care autorităţile cu diagonală de piele îl legaseră de un stâlp în mijlocul oraşului, lăsându-l acolo o zi întreagă în toiul lui noiembrie, aşa cum făcuseră şi cu alţii în multe locuri din ţară, pentru simplul fapt că *se născuse* în categoria unde nu trebuia. Domnul Gheorghiţă, pe care Dumnezeu să-l odihnească în sfârşit în pace, a plătit cu vârf şi îndesat pentru convingerile sale; iar când îmi vorbea despre acel camarad al său de închisoare care, după nu ştiu câţi ani de captivitate, încercase să-şi curme viaţa înghiţind bucăţi rupte din lingura sa de tablă, nu mai găseam în minte niciun cuvânt, ci doar, în suflet, o imensă dezolare.

*

Îmi pare bine că am încheiat aceste considerente prea generale cu evocarea unui om în carne şi oase. Generalizările sunt întotdeauna periculoase, chiar când sunt inevitabile. Din fericire suntem unici, din fericire nu ne asemănăm unii cu alţii, din fericire opţiunile noastre rămân individuale, din fericire ne putem schimba viaţa în fiecare dimineaţă, ba chiar în fiecare clipă.

Tocmai încercam să dau o formă finală acestor pagini, când am primit o carte care parcă răspunde unora dintre întrebările apărute pe parcurs. Fiind vorba de monseniorul Vladimir Ghika, nici nu cred că este vorba de vreo coincidenţă; în preajma lui, întâmplările se supun unei ordini prestabilite pe care noi, ceilalţi, nu o putem modifica.

Volumul cuprinde un număr de 850 de gânduri ale acestui sfânt al zilelor noastre, care e şi un artist autentic: unele dintre ele sunt cu totul tulburătoare. Textul a fost scris pe nişte bileţele care au supravieţuit miraculos perchiziţiilor şi demolărilor perioadei comuniste şi constituie cam o treime – ultima în timp – din ansamblul meditaţiilor sale.

Dar nu despre acest mic tezaur literar-filozofic vreau să vorbesc aici, ci despre omul datorită căruia ele au putut să

apară. Horia Cosmovici a fost cândva legionar, şi nu unul dintre cei mai neînsemnaţi; în guvernul din toamna 1940, el a îndeplinit un timp funcţia de „Subsecretar de Stat pe lângă Preşedinţia Consiliului de Miniştri, pentru Probleme Doctrinare”. Convertit la catolicism în 1943 de către monseniorul Ghika, şi-a revizuit gândirea, a devenit un adevărat fiu spiritual al acestuia şi cei optsprezece ani de închisoare ulterioară nu l-au mai putut abate de la un creştinism lipsit de naţionalism sectar, de dorinţe agresive şi de aberaţiile „Problemelor Doctrinare” pe care le apărase. Cititorii tot mai numeroşi ai acestor texte îi vor fi recunoscători, chiar fără s-o ştie, păstrătorului lor, care a ştiut să transforme o viaţă începută haotic într-un destin luminos. Putem spera că mulţi dintre tinerii exaltaţi de acum şaizeci, şaptezeci de ani vor fi urmat o traiectorie asemănătoare, răscumpărând, în meditaţie şi tăcere, nesăbuita confuzie a începutului de drum.

Cât de sfâşietor şi de straniu va rămâne acest veac în istoria omenirii! Zona cea mai evoluată a planetei a fost devastată, în prima lui jumătate, de două războaie mai sângeroase decât tot ce fusese cunoscut până atunci. Din Spania până în Polonia, din Norvegia până în Grecia şi din Marea Britanie până la (şi mult dincolo de) Urali, toate vieţile celor născuţi în ultima sută de ani au fost mai mult sau mai puţin mutilate. În Vest, după experienţa celui de al Doilea Război Mondial şi a câtorva ani de ocupaţie (ca de pildă în Franţa) sau chiar a doisprezece ani de dictatură (ca în Germania), s-a instaurat o perioadă mai calmă de reconstrucţie materială, dar viaţa intelectuală şi morală a generaţiilor următoare a rămas tensionată şi confuză. Imperiul sovietic şi China şi-au supus populaţiile, timp de mai multe generaţii, unei selecţii inverse, datorită căreia au supravieţuit sistematic activiştii cei mai duri, delatorii cei mai zeloşi, indivizii cei mai cinici. În Europa de Est, anul 1945 a fost, pentru ţările care cunoscuseră deja independenţa statală şi libertăţile democratice (România, timp de optzeci de ani; vecinele ei, doar vreo douăzeci), o poartă deschisă prin care mase uriaşe de oameni, ca nişte turme, au fost silite

să treacă şi care s-a închis ermetic în urma lor. Pentru aproape cincizeci de ani, cadrul fix al vieţii pe acele teritorii a fost prestabilit de o teorie socială nouă şi neverificată, aşa cum în istorie nu se mai întâmplase niciodată. Iar în alte trei continente – Asia, Africa, America de Sud –, această teorie a continuat să se extindă, aducând peste tot în dâra ei un război civil fără milă, răspunzător de milioane şi milioane de victime.

Omul nu ştie ce e şi cine e, dar s-a încumetat să treacă la aplicarea unor construcţii teoretice bazate pe un număr ridicol de mic de date reale. În secolul trecut, practica vivisecţiei stârnea încă proteste numeroase; în al douăzecilea, popoare numeroase şi puternice au asistat liniştite, poate chiar cu interes, la decapitarea unor societăţi care cunoscuseră o dezvoltare naturală şi la grefarea, pe corpul lor viu, a câte unui cap robotizat, pentru un experiment aşa-zis ştiinţific. Începând cu dreptul roman şi continuând, în Evul Mediu, cu practica şi studiul multor generaţii de jurişti, noţiunile de bază ale structurii sociale şi ale dreptului public fuseseră totuşi decantate, iar legile concepute în aşa fel încât să se restrângă tot mai mult fie patima de putere, *(Magna Charta Libertatum* datează din 1215), fie tendinţa spre înşelătorie şi violenţele de orice fel. Iar la mijlocul acestui secol, practic toate ţările europene posedau constituţii înţelepte, prin respectarea cărora ar fi putut trăi în pace şi ele, şi cetăţenii, şi vecinii lor.

Ar fi putut. N-a fost să fie.

Şi totuşi, chiar în aceste condiţii, unele traiectorii individuale – cu atât mai admirabile cu cât nu sunt foarte numeroase – au reprezentat neaşteptate victorii asupra destinului. Nevoiţi să înfrângă la tot pasul obstacole neprevăzute, pentru care nici educaţia primită, nici tradiţia istorică nu ofereau niciun fel de exemplu, unii dintre noi au reuşit nu numai să-şi păstreze demnitatea individuală, dar şi să se menţină la nivelul de informaţie şi de luciditate pe care-l socoteau necesar, ba chiar, uneori, să-şi transforme întreaga existenţă într-un drum ascendent, fie că tărâmul maximului efort era etic, intelectual sau artistic. Toţi am

cunoscut câteva exemplare de acest fel. Am avut şi eu fericirea să întâlnesc unele fiinţe excepţionale şi sper să-mi fie dat să le evoc cândva, prelungindu-le astfel, cât de puţin, existenţa.

II

Anul 1946 a început tot la Padina, în ninsoarea extraordinar de pură pe care de curând o brăzdaseră schiurile în toate direcţiile. Eu nu aveam mare talent, cădeam mereu cu nasul în zăpadă şi totuşi nu mă săturam de fericire în aerul limpede, în culorile vrăjite ale peisajului, în serile din cabana caldă, cu pâine, slănină, ţuică fiartă şi poveşti. Întoarcerea la Bucureşti n-a fost totuşi tristă: anul părea să stea sub semnul avântului, al eliberării de constrângeri, al tuturor posibilităţilor. În citatele pe care le alegeam pentru prima filă a agendei, îl plasasem sub semne faste: *„Who stays? A fool. Who knocks? A King*". (S.). – „A *thing of beauty is a joy for ever"* (Keats). Şi, în sfârşit, o frază din Papini în care, semnificativ, înlocuisem cuvântul „moarte" prin cuvântul „viaţă": *„E non nasceva în me pensiero che non vi fosse dentro scolpita la vita".* Din ultima zi a expediţiei la munte mă alesesem cu solicitudinea unui tânăr care afirma că se îndrăgostise de mine. Avea vreo treizeci de ani, locuia în provincie, situaţia lui profesională nu mi-era clară, dar era politicos, extrem de rezervat şi câteva luni de şedere la Paris, mi se spusese, îi permiteau o oarecare îndemânare în limba care pentru mine rămânea magică. Nu mă reinstalasem bine la Bucureşti şi au început să sosească, poate o dată pe săptămână, coşuri cu garoafe albe fragile, crini roşii înfumuraţi, trandafiri roz de o dezarmantă delicateţe. Le aducea un comisionar şi erau însoţite de o carte de vizită albă, purtând o singură iniţială şi un cuvânt scris de mână, „Remember". Ce trebuia să-mi amintesc nu pricepeam, nu făcuserăm decât să stăm de vorbă, iar situaţia era totodată nouă, agreabilă şi bizară. Coşurile cu flori erau urmate de câte o invitaţie la una dintre cofetăriile bune din Bucureşti, ba chiar, într-un sfârşit de după-amiază, la restaurantul „Ambasador" (aveam obligaţia să fiu acasă la ora nouă). Tocmai mă întrebam, mirându-mă, dacă „aşa trăiesc adulţii" când, într-o dimineaţă, pe bulevard, m-a întrebat pe

neaşteptate dacă nu vreau să mă căsătoresc cu el. Am rămas stupefiată: una dintre puţinele idei clare la care ajunsesem era că o căsătorie e un lucru sfânt, un angajament încheiat pentru toată viaţa şi deci după o îndelungă chibzuinţă. I-am răspuns liniştit că de-abia deschisesem ochii spre lume, că nici prin gând nu-mi trecea să mă mărit aşa devreme şi în niciun caz cu cineva pe care nu-l cunoşteam decât de trei săptămâni. Vexat, mi-a replicat că „de pe piedestalul pe care mă urcase, coborâsem ceva mai jos”. Fraza mi s-a părut absurdă şi toată povestea s-a terminat simplu şi curând, cu atât mai mult cu cât pe tata începuseră să-l enerveze coşurile cu flori. Nu l-am revăzut niciodată pe acel tânăr, ciudăţenia întâmplării am pus-o pe socoteala vreunui amănunt din biografia lui, necunoscută mie, dar am păstrat cartonaşele cu „remember” şi iată, dacă semnatarul mai este în viaţă, îi mulţumesc aici pentru fragilele corole care mi-au înseninat acel ianuarie blând şi au rămas pentru mine, ani şi ani de zile, simbolul unei lumi devenite cu totul inaccesibile, adulţii

nemaitrăind deloc „aşa”, cum aveam să aflu fără întârziere.[14]

*

În după-amiaza de vineri 18 ianuarie 1946 a avut loc deschiderea oficială a cursurilor la Drept. Amânat cu vizibilă rea-voinţă, într-o atmosferă supusă unei continue tensiuni,

---

14 (22 ianuarie l999). - Pare a se fi încheiat astăzi o săptămână de insuportabilă tensiune, provocată de iminenţa unui marş al minerilor spre Bucureşti, care se putea transforma într-o nouă „Marcia su Roma“. Panica a fost uriaşă, ne-am văzut din nou sub dictatură, dacă nu direct în slujba ruşilor (în mod vădit beneficiarii sau poate chiar iniţiatorii acelei eventualităţi). Au acţionat aici zeci de forţe contradictorii, unele cu totul răufăcătoare, şi astă seară, în ochii mei, împăcarea de la mănăstirea Cozia pare de-a dreptul miraculoasă. Poate că am doar nevoie, vital, de speranţă.
Am făcut tot traseul manifestaţiei paşnice de azi, iniţiată de Alianţa Civică. Era foarte frig. Câteva zeci de mii de oameni, cred. Traseul a fost scurt: între 14 şi 16, fix. Figuri de tot felul, din toate clasele, de toate vârstele. Mulţi păreau foarte săraci. Tinerii erau în grupuri vorbăreţe; bătrânii, cel mai adesea singuri şi tăcuţi. Am reţinut câteva fraze: le notez aici în ordinea în care le-am auzit.
La început toată lumea sporovăieşte în acelaşi timp: se discută şi se comentează evenimentele ultimei săptămâni. E un zumzet continuu din care nu se disting decât cuvinte izolate: *revendicări – abuzuri – minerii din Oltenia – conştiinţă civică* şi aşa mai departe.
General! auzi, general! Ce general? Mâna dreaptă a lui Vadim! (Numele propriu cel mai des auzit.)

La piaţa Bălcescu ne oprim, trece un alt braţ al coloanei prin faţa noastră. Un glas gros de femeie tânără în spatele meu, cu multă voioşie**: Fii atent, auzi! Ăştia ne-au adus aici ca să ne împuşte! Râde cu poftă.**
În partea din coloană unde m-am înserat nu cunosc pe nimeni şi lucrul mi se pare un semn bun. Asta îmi va permite să-i aud vorbind pe alţii.
Stimată doamnă, oameni suntem şi avem cu toţii greşeli...

Ce să facem? Cei mai buni dintre cei mai răi...

Nu zic de muieri, chestii dintr-astea... da ticăloşii adevărate! Şi-asta la străini! Că la noi, la români, ce să mai vorbim...

evenimentul adunase în aulă un număr impresionant de studenţi. Am fost acolo cu fosta mea colegă de bancă, Ligia Dumitrescu, sosită împreună cu fratele ei Silviu şi cu prietenul acestuia, Dinu Medianu. Venisem la timp, dar n-am mai găsit loc decât în picioare şi am stat aşa până la sfârşit, într-o mare înghesuială. Zumzetul prelung al aşteptării a încetat odată cu apariţia celui ce avea să oficieze, o mare personalitate a lumii juridice, avocatul Istrate Micescu.

Câteva voci bărbăteşti, în spatele meu, sunt foarte animate:
— Din secţia noastră am venit doar patru...
— Nu ne-a dat în gând să fi luat şi noi o pancartă din astea şi să scriem pe ea: „Academia Română”...
— Da, dar ar fi pus ăştia aparatele de filmat pe noi...
Mă întorc să-i privesc. Cei patru manifestanţi cu păr alb chicotesc ca nişte copii.

Se merge nici repede, nici încet, dar constant. În faţă, în depărtare, se disting largile banderole de pânză ale AFDPR-ului (Asociaţia Foştilor Deţinuţi Politici din România). Începe să se lase frig. Cu trecerea timpului, subiectele se depolitizează. Suntem aproape de Piaţa Romană.
— Când am luat prima aia, mi-aduc aminte, pe vremea lui Ceauşescu...
— Viorica, nu ştii? Aia de învârtea pe degete toţi directorii... îşi ştergea pantofii cu ei... (În vocea masculină e o nuanţă de sinceră admiraţie.)

Am dat colţul spre Calea Victoriei. Soarele a dispărut. Intru o clipă în Casa Monteoru să mă încălzesc. Când mă întorc, observ că se tace tot mai mult. Unii se despart de coloană, n-au chef să ajungă iar la punctul de pornire, în Piaţa Revoluţiei (sau a Palatului, cum îmi tot vine să-i spun). Lângă mine o bătrână înaintează greu, sprijinindu-se în baston. A ajuns în coada coloanei pentru că merge mai încet decât ceilalţi, dar e hotărâtă să facă traseul întreg.

— Numai un puloveraş subţire şi o jachetă...

Ne apropiem de piaţă, se aude zumzetul ei. Unii îşi iau rămas-bun:
— Domnule, mi-a părut bine, vă mulţumim, din cauza dumneavoastră am avut un meeting foarte plăcut, să ştiţi...

În Piaţă lumea este aglomerată în jurul tribunei. N-am cum să mă apropii. Disting la megafon vocea Anei Blandiana care mulţumeşte tuturor, cu politeţe şi afecţiune. Şi lumea se împrăştie calm în toate direcţiile, cu sentimentul, probabil, al datoriei împlinite.

Profesor de drept civil la anul II, jurist erudit, decan al baroului, fost ministru la Justiţie şi Externe, fusese mereu în actualitate şi în jurul lui se cristalizaseră o sumă de legende. Am văzut sosind un bărbat mai degrabă scund, subţire şi nervos, cu un barbişon negru (rar în vremea aceea) care-i dădea un aer uşor diabolic. Impresia mea a fost de fragilitate şi în memorie îmi stăruie imaginea unei lupte impresionante între un om singur ca în faţa destinului şi o masă de

---

(8 februarie 1999, dimineaţa). — M-am întors adineaori din piaţa, atât de aproape de casă, unde ieşim zilnic, când unul, când celălalt, pentru cel puţin o pâine, un ziar şi o sticlă cu apă minerală. Mai exact, am fost pe străzile din jurul halei mici, de câţiva ani acoperite, în care azi n-am intrat. Spectacolul e de o complexitate asiatică şi nu seamănă cu nimic din ce-am văzut vreodată în Bucureşti până în ultimii ani. Înotăm în zloată (mai toţi cu cizme, femei şi bărbaţi) până la gleznă, pe un sol făcut numai din gropi. Mărfurile alimentare şi gospodăreşti, de o extraordinară abundenţă, sunt oferite la toate nivelele, de la cele trei, patru supermarketuri de tip occidental la magazinele mici, la tarabe şi cel mai des întinse pe jos, pe foi de plastic sau capace de lăzi. Înghesuiala este ca în tramvaie, cu oameni stând în picioare, dar nu chiar presaţi ca sardelele. Fiecare umblă cu nasul în pământ ca să nu cadă şi se opreşte când vrea să privească ceva (nu le poate face pe amândouă deodată). Pe un fond sonor de muzici de dans populare sau indiene, asigurat de tranzistoare date la maximum, vânzătorii îşi laudă marfa şi-ţi flutură pe sub nas produsele cele mai diverse: funii de usturoi, legături de ciorapi, bucăţele de brânză înfipte în vârful cuţitelor, mături cu sau fără coadă, capoate, pacheţele de muşeţel sau izmă, ţevi metalice de duş şi altele asemenea. Pe măsuţe pliante de sport şi în cutii de carton sunt stivuite fructele, mai ales exotice, şi cartoanele cu ouă: vânzătorii acestor mărfuri fragile nu te agresează, aşteaptă să te duci tu la ei; stau de vorbă, toţi tineri, fete cu picioare lungi şi băieţi neraşi. Îmi aduc aminte de tânăra cu pantaloni negri şi cizme cu talpă înaltă, care-i spunea nu demult prietenului ei: „Ştii ce-am făcut aseară? Am fost la mormântul lui Ceauşescu... A fost ziua lui, sărăcuţul...” Lângă cele două magazine de confecţii sunt cozi de zeci de persoane la pâine. Dar şi magazinul de „Second hand” şi-a dublat suprafaţa. Câinii vagabonzi se strecoară precauţi şi supuşi printre picioarele noastre, adulmecând sacoşele. Unii sunt simpatici, dar uneori mi se pare că visez.

Am reluat lucrul aici după aproape doi ani de întrerupere şi nu ştiu dacă prezentul mă va lăsa să zăbovesc pe îndelete în trecut. Să notez totuşi că pe 8 ianuarie am sărbătorit, cu câţiva prieteni, nunta noastră de aur. Moment de emoţie adâncă şi de duioşie, care îmi apare aici ca o circumstanţă rară şi, într-un fel, o inexplicabilă favoare a destinului.

ascultători care-l priveau avid, cu sentimente variate şi greu descifrabile, între care domina curiozitatea în faţa dificilului exerciţiu de acrobaţie oratorică pe care-l începea. Cred că au fost aplauze puternice, apoi tăcere.

L-am ascultat nemişcată şi într-o vrajă crescândă. Desigur, pe noi, începătorii, ne stăpânea excitaţia noului fel de viaţă, amestec de nerăbdare, speranţă şi combativitate reţinută ca înainte de elan. Dar şi ce făcea acel mic bărbat negricios era cu totul nou. Nu semăna cu expunerile cuminţi ale liceului, nici cu discursurile politice uneori demente, din care la radio auzisem destule. Era o înlănţuire de fraze-idei care aveau fiecare o autonomie artistică perceptibilă. Când tradusesem din Cicero, mă lăsasem legănată de construcţia armonică a frazei şi de periodicitatea accentelor ritmice şi emoţionale, dar totul rămânea tăcut, fixat în imobilitatea paginii tipărite. Aici asistam la însăşi naşterea acelor fraze, la trecerea în act a invenţiei cerebrale conştiente de sine şi ascultând de două exigenţe constante, rigoarea raţionamentului şi valoarea estetică a expunerii. Asta e deci oratoria, îmi ziceam, şi atenţia mi-a fost atât de încordată asupra acelei arte a discursului încât la ora asta am uitat cu desăvârşire despre ce anume a vorbit. Nu a fost un discurs foarte „militant”, cum poate m-aş fi aşteptat şi cum aveam să aud atâtea la orele de Constituţional. Au fost idei generale, dar devenite într-un sens palpabile, senzuale, vii.

Tăcerea era absolută. O anume intensitate creştea totuşi, electrică, dar la un moment dat timbrul glasului a devenit mai dulce şi ritmul vorbirii s-a calmat. „Ai să vezi că are să vorbească despre Grecia”, mi se spusese, „Micescu face ce face şi ajunge totdeauna la greci”. Într-adevăr, asta făcea şi acum. Printr-o legătură care nu-mi fusese clară, intrase pe acest făgaş şi acum ne prezenta un tablou în forme şi culori odihnitoare, un fel de paradis intelectual în care luaseră naştere, ne explica el, toate valorile pe care se clădiseră cultura şi civilizaţia noastră. Ascultându-i frazele devenite uşor visătoare, ca un monolog dintr-odată personal la a cărui

contemplare eram admişi, ne simţeam într-un fel răscumpăraţi, liniştiţi, dornici doar să ni se vorbească încă şi încă, pe nesăturate, despre tot ce puteam noi imagina mai luminos, mai aproape de adevăr şi de forţă, despre o lume ideală a generozităţii şi frumosului, care ar putea să existe pe pământ de vreme ce odată, în minţile oamenilor, ea chiar existase.

Şi deodată s-a deschis brusc, lovindu-se de perete, una dintre uşile laterale din dreapta catedrei. Un grup dezordonat de tineri – fete şi băieţi – năvălise şi vocifera cu braţul drept ridicat, strigând fraze ininteligibile, dar fără îndoială ameninţătoare, insultătoare, ocări pur şi simplu. Le adresau profesorului şi nouă, iar stupoarea lui şi a noastră ne-a ţinut nemişcaţi un timp care mi s-a părut nesfârşit. Lung li s-a părut şi lor probabil, pentru că după această intrare intempestivă nu prea au mai ştiut ce să facă, poate că-i impresionase marea mulţime de ascultători tăcuţi pe care n-o bănuiseră. Câţiva băieţi din primele rânduri s-au sculat, au mers spre ei şi i-au convins fără multă greutate să iasă din sală, apoi au închis uşa şi şi-au reluat locurile. Profesorul a ezitat o clipă, după care s-a decis să nu comenteze întâmplarea şi şi-a reluat discursul, deşi pe un ton mai obosit; vraja se destrămase, iar noi am ascultat distraţi, oarecum dorind să se termine totul cât mai repede, ceea ce s-a şi întâmplat. Totuşi, la încheiere au fost ovaţii nesfârşite şi un entuziasm reconfortant: în definitiv, eram atât de numeroşi faţă de acel mic grup de ţicniţi pe care-i pusese ştiam noi cine! În timp însă, memoria a păstrat mai puţin entuziasmul şi mai mult experienţa unui gust amar pe care, iată, îl resimt şi acum.

Cam pe la începutul anilor optzeci, cred, ne aflam, soţul meu şi cu mine, la Rodica şi Dodi Sfinţescu (Rodica, fiica avocatului Hurmuz Aznavorian, regizoare de teatru, îşi publicase romanele nu demult). Mai erau Nina Cassian şi Al. I. Ştefănescu; poate încă un musafir, dar nu-mi aduc aminte. În chip neaşteptat pentru acea vreme, a apărut în conversaţie numele lui Istrate Micescu.

— Cine a fost ăsta? a întrebat Nina, vioaie şi curioasă ca

întotdeauna.

— Cum, nu ştii? s-au mirat cei doi copii de jurişti, o celebritate de pe vremuri, un mare civilist...

— Da? Curios. Mi-am adus aminte că ne-a cerut odată de la partid să facem o acţiune, la un curs de-al lui, să intrăm peste el...

Nina stătea pe canapea la dreapta mea. Mă aud şi acum, întoarsă spre ea, cu stupoare:

— Cum, voi eraţi?

Mi-a explicat că ea habar n-avea despre cine era vorba, că li s-a spus doar că era „o bestie moşierească" şi că, pe vremea aceea, lor aşa ceva le era de-ajuns. Nina între timp se mai trezise, la şedinţele Uniunii Scriitorilor lua cuvântul curajos, vreau să spun cu acea specie de curaj de care era neapărată nevoie pe atunci ca să te opui în public unei hotărâri dictate „de sus". Foarte bine că o făcea, ne mai dădea de respirat un pic de aer proaspăt nouă, celor care ne resemnaserăm definitiv, ostatici fără speranţă, cu viaţa jucată la o partidă de table între mai marii omenirii. Nina se mai trezise, dar Al. I. a rămas, se pare, până la sfârşitul vieţii un comunist convins. Era dintre acei copii necăjiţi care şi-au transpus visele în realitate sub semnul acelui regim: până la un punct îi pot înţelege. Oricum, ne aflam îmbarcaţi cu toţii pe aceeaşi corabie şi navigam spre o destinaţie necunoscută, într-o croazieră care a durat pentru unii toată viaţa, pentru alţii cea mai mare parte din ea.

Nina Cassian trăieşte şi publică acum în Statele Unite. Rodica – în România (în 1999 i-a apărut o carte de amintiri scrisă cu spontaneitate şi haz, *Oile mele).* Cât despre Istrate Micescu, el avea să fie arestat un an şi patru luni după acea deschidere de cursuri, judecat într-un proces de tip stalinist şi condamnat la muncă silnică pe viaţă. A mai trăit încă cinci ani la Aiud.[15]

---

15 Folosesc aici datele apărute în *Memoria* nr. l2 (l994). Cred totuşi că aici e o greşeală şi că Istrate Micescu n-a fost condamnat la muncă silnică pe viaţă, ci la 25 de ani, ceea ce la vârsta lui era exact acelaşi lucru. N-am încă dovezi, dar pe vremea aceea se povestea că la auzul sentinţei, el ar fi strigat completului de judecată, de pe banca acuzaţilor: „Din anii ăştia,

*

Clădirea Facultăţii de Drept era pe atunci una dintre cele mai noi din Bucureşti. Făcea parte, alături de Şcoala de Război (Academia Militară), de fântâna Mioriţei, de Muzeul Satului şi de sistematizarea lacurilor, din realizările ultimilor ani de domnie ai regelui Carol al II-lea, care le inspirase. Stilul ei sobru, copacii înalţi şi terenurile de sport care o înconjurau, statuile marilor oameni de drept, adagiile latine sculptate în frizele de deasupra intrărilor şi în aulele de studiu creau în Bucureşti un spaţiu cu totul aparte (îl apropii uneori de faţadele laterale ale Trocadero-ului, cu inscripţia, săpată în piatră, a lui Valéry: *„Il dépend de celui qui passe/ Que je sois tombe ou bien trésor...”).* Spre deosebire de stilul neoclasic al Universităţii sau al Facultăţii de Medicină, sugestiile construcţiei de la Drept mergeau, toate, către o elegantă modernitate, integrându-se totuşi perfect în ansamblul oraşului prin refuzul înălţimii disproporţionate şi prin armonia interioară a corpurilor de clădiri. Şi aici, ca şi la Şcoala Centrală, lemnăria nouă, lucioasă, galben-aurie şi netezimea marmurei de pe culoare creau o senzaţie de confort; contrastul cu multele privelişti dezolante lăsate de bombardamente era frapant. În oraş, terenurile fuseseră curăţate de dărâmături şi înconjurate cu panouri publicitare în culori vii sau, de multe ori, cu mici magazine din paiantă ale căror vitrine îţi furau gândurile; totuşi unele clădiri, ca de pildă Universitatea, grav avariată şi în curs de restaurare, nu te lăsau să uiţi. Studenţii de acolo alergau cu servietele în diferite locuri unde se ţineau cursurile, pe când aici, la Drept, domnea o atmosferă luminoasă şi veselă. Nu cred că ea se datora doar cadrului modern şi intact. Am fost de curând în interiorul clădirii, mult mai obosit acum, şi m-a frapat totuşi o trăsătură comună a studenţilor, semănând cu cei din generaţia noastră, un aer mai decis, mai vesel şi mai combativ decât în alte grupuri de tineri.

---

eu am să fac vreo patru, cinci, dar restul o să-i faceţi dumneavoastră!" Fraza exprimă destul de bine mentalitatea vremii.

Aula anului I mi s-a părut acum mai mică decât o ţineam minte. Forma ei circulară exercita asupra noastră (am verificat-o şi cu alţii) o mare influenţă: ea crea o impresie puternică de concentrare asupra ideilor care emanau de la catedră, expuse de profesori care nu o dată predau în robă, cu gesturi auguste, în timp ce mânecile largi, negre, eşarfa cu benzi albe şi roşii, toate fâlfâiau spectaculos. La examenul de admitere fuseseră înscrişi 2000 de candidaţi şi reuşiseră şase sute, dar nu cred să fi asistat regulat la cursuri mai mult de vreo sută cincizeci de persoane: frecvenţa, pe atunci, nu era obligatorie. În rândul de jos, în faţă, se înşirau uniformele albăstrii ale câtorva studenţi de la Şcoala de Jandarmi: amintirea asta s-a retrezit odată la un cenaclu când l-am zărit pe Eugen Barbu, al cărui chip, acum mai lat şi mai puhăvit, mi s-a părut că aparţinea memoriei acelei epoci. În an cu noi pare să fi fost de asemenea, deşi nu l-am cunoscut personal, Ion Ioanid, autorul extraordinarei evocări a închisorilor din anii cincizeci. Ion Ioanid şi Eugen Barbu, colegi! Şi de ce nu? Epoca toată nu era a celor mai stranii şi mai puternice contraste? Aveam s-o aflăm cu toţii foarte curând.

Erau patru cursuri în programa anului I: dreptul roman, dreptul civil, economia politică şi dreptul constituţional. Pe lângă fiecare catedră existau şi seminarii; am participat doar la cele de drept constituţional, adevărate evenimente ce se desfăşurau în aula mare, cu o asistenţă numeroasă. Era de departe materia cea mai actuală, cea mai arzătoare; ţara era ameninţată în structura ei şi trebuia s-o ştim; orice peripeţie istorică din evoluţia societăţilor căpăta, sau putea să capete, funcţie de parabolă pentru prezent. I.V. Gruia, titularul catedrei, era singurul dintre profesori care apărea de fiecare dată în robă şi astfel adăuga expunerilor sale şi dezbaterilor de la seminar un element simbolic. Patriotismul lui nu putea fi pus în discuţie; pasiunea cu care îşi susţinea argumentele, fireşti de altfel, de vreme ce ele tindeau toate să sprijine ideea suveranităţii noastre naţionale, ni se părea naturală în circumstanţele date. Dar omul se compromisese mai demult, lucru pe care nu-l ştiam pe atunci, redactând legile antisemite promulgate în 1938 de Carol al II-lea; lupta deci,

implicit, şi pentru viaţa lui. Luam, aşadar, contact, fără s-o ştim, cu unul dintre teribilele paradoxuri ale istoriei noastre: reacţia sănătoasă, inspirată de dragostea de ţară, împotriva înstăpânirii ruseşti şi sovietice se vedea compromisă de faptul că existaseră în trecut excese naţionaliste; cauza bună devenea vulnerabilă datorită greşelilor propriilor săi apărători. O parte din populaţia ţării exagerase cu patriotismul său preventiv şi acum, ni se da de înţeles, aveam să plătim cu toţii. Era un fel de balet sângeros al absurdului. Ca şi Istrate Micescu (cel care-l ajutase pe Carol al II-lea la formularea constituţiei sale din 1938, deznădăjduit autoritariste), I.V. Gruia avea să-şi sfârşească viaţa în închisoare, nu mult după aceea.

Profesorul George Dumitriu, care preda dreptul roman, era antiteza perfectă a acestora doi. Înalt, brun, uscat, el vorbea liniştit, monoton şi nu-mi pot aduce aminte să-l fi văzut vreodată surâzând, darmite râzând de-a binelea. Era un as necontestat al propriei specialităţi, dar discreţia personalităţii sale îi adusese o poreclă ce se transmitea spontan noilor veniţi, „Stihus”. În formulele proceselor romane, „Stihus” era numele generic al sclavului, cum ar fi „Cutare”. Atât de mult se identificase persoana lui cu porecla încât mulţi dintre noi au dificultăţi, astăzi, să-i reconstituie numele şi prenumele în întregime. În regularitatea ritmică a debitului său, „Stihus” părea la fel de departe de realitatea fierbinte a acelor zile pe care era şi imaginea vieţii zilnice în Imperiu, despre care ne vorbea. Dar limba latină arunca asupra problemelor expuse lumina ei magică. Un adagiu latin e frumos ca un vers. Te poate întovărăşi toată viaţa şi numai teama de a nu te face ridicol prin pedanterie te va împiedica să-l mai citezi; concentrarea lui diamantină este una dintre performanţele eterne ale minţii omeneşti. În ce limbă din lume patru cuvinte pot desemna o problematică atât de complexă şi totuşi atât de bine definită ca aceea pe care o acoperă adagiul *summum jus, summa injuria*? În primele săptămâni, mai ales, cursul a fost ca o poveste: dreptul roman este istoria dreptului însuşi. Ne puteam imagina magistraţii, împricinaţii, sclavul alături de stăpânul său, toţi actorii proceselor, lucrările târzii ale

jurisconsulţilor. Asistam la naşterea şi la precizarea treptată a conceptelor în decursul veacurilor; fiecare dintre noi, după firea sa – care mai romantic, care mai cinic – puteam măsura distanţa, mai mică sau mai mare, de la „atunci” la „acum”, fără ca balanţa să încline doar într-o singură direcţie. Era de fapt, în ciuda aridităţii sale, cursul cel mai poetic.

Profesorul de drept civil, Mihai Rarincescu, era preferatul meu. Mai puţin „somitate” şi mai bun pedagog, felul lui măsurat de a expune, în toată limpezimea, noţiuni şi raţionamente fără cusur îmi satisfăcea integral curiozitatea. Nu veneam dintr-o familie de jurişti; nu asistasem la practica zilnică a unei profesii pe care de fapt acum o descopeream. Elocuţiunea răbdătoare a profesorului, figura lui blajină şi binevoitoare, atitudinea lui cvasi-părintească îmi dădeau curajul care dispărea în faţa teatralităţii altora. În plus, dreptul civil îmi părea materia cea mai fascinantă. Venisem aici ca evadând dintr-o lungă închisoare – aceea, dublă, a unei copilării super-protejate şi a unei şcoli de tip monastic, care mă siliseră să privesc societatea omenească de departe, ca pe o realitate complexă din care mă simţeam exclusă. Dintr-odată, acum, mi se dezvăluiau tainele funcţionării ei. Vedeam că raporturile dintre oameni se desfăşurau, şi era bine aşa, în interiorul unui sistem delicat de drepturi şi obligaţii inaparente, dar extrem de imperioase. Fiecare dintre noi, ca un mic organism cu oarecare mobilitate proprie, se afla prins încă de la naştere, şi mai târziu în urma propriilor sale acţiuni, într-un spaţiu destul de îngust, limitat de existenţa, drepturile şi activitatea vecinilor, care trebuiau să ţină seama şi ei de existenţa noastră. Nici o faptă a lor nu ne era indiferentă, nici una dintre ale noastre nu rămânea fără urmări asupra lor. De la adopţiunea unui copil la cumpărarea unei case, de la moştenirea unui unchi la încheierea unui contract de servicii, totul era precept, răspundere, cuvânt dat, siguranţă înţeleaptă sau risc asumat; totul trebuia gândit în ultimele sale consecinţe şi armonizat cu nenumăratele acţiuni şi iniţiative ale altora, previzibile sau nu. Era ca un joc de umbre chinezeşti, care abstrăgea în alb-negru mulţimea pestriţă de situaţii înfăţişate, de pildă, într-un roman sau într-

un film. Aparenţa multicoloră nu mai juca aici decât un rol secundar; sentimentele erau puse în paranteză; o reţea uriaşă de prescripţii îngloba toate eventualităţile, iar noi trebuia să învăţăm a o cunoaşte în amănunt, să ştim că există intenţii de fraudă, dar şi posibilitatea de a o preveni, că sub salturile periculoase se poate statornici o plasă recuperatoare şi că, de sute şi mii de ani, oamenii s-au străduit s-o înnoade ochi cu ochi, cu răbdare şi perspicacitate, întru binele lor şi al copiilor copiilor lor.

În sfârşit, Gheorghe Strat preda economia politică, o disciplină care nu părea să aibă decât o îndepărtată legătură cu cele de mai sus. Faţă de eşafodajul maiestuos de structuri abstracte pe care mi se părea că-l percep în disciplinele strict juridice, aici luam contact cu un domeniu mai dezorganizat, străbătut de activităţi spontane, greu previzibile şi limitat la producerea, valoarea şi circulaţia bunurilor. Deşi aceste activităţi erau conduse tot de oameni, îi vedeam pe aceştia atât de supuşi, în mod necesar, ideii de câştig (orice pagubă fiind pentru ei echivalentă cu un eşec), încât întregul personalităţii lor se subţia până la inexistenţă. În dreptul civil te întâlneai cu moartea, cu nedreptatea gravă, cu încheierea sau desfacerea căsătoriei, cu apărarea copiilor, tot probleme existenţiale de maximă gravitate; aici era vorba numai de marfă şi profit. Strâmbam din nas la toată această problematică, dar, desigur, încercam s-o urmăresc şi nu era greu, profesorul era strălucitor în felul lui, uneori caustic, alteori imperios, de multe ori un pic teatral – dar, în rezumat, simpatic şi imprevizibil.

Uneori mă opream din ascultat şi mă mulţumeam să privesc sala. Lung şi cu intensitate. Capetele plecate sau nu, buclate sau tunse scurt, figurile cu sau fără ochelari, puloverele, vestoanele sau bluzele individualizau, ipotetic, personaje. Mi se părea că am sub ochi, în miniatură, întreaga noastră societate. Încercam să prelungesc destinele individuale înspre viitor sau înspre trecut. Ce copilărie să fi avut tânărul acela grăsuţ, cu coşuri şi pulover gri, care-şi lua notiţe cu concentrare? Dar grupul de fetiţe cuminţi care păreau doar să-şi prelungească adolescenţa, aplecate peste

caietele lor şi, din când în când, şuşotind între ele? Care dintre toţi aceştia vor deveni individualităţi bine conturate, cu un destin diferit de al celorlalţi? Nu vedeam apropiindu-se o perioadă cumplită, ci doar una dificilă, în care aveau să fie necesare anumite calităţi, sobrietate, hărnicie, tenacitate. N-o imaginam mai lungă de câţiva ani şi în niciun caz atât de diferită de ceea ce cunoscusem. Apoi atenţia mi se întorcea spre persoana de la catedră, care în acel moment îmi părea a aparţine cu totul altei lumi decât a generaţiei noastre.

*

Orarul nu era încărcat, între orele de curs apăreau spaţii albe de câte două ceasuri, pe care trebuia să le umplem cum puteam, fără să ne întoarcem acasă. Descoperisem că Dinu şi Silviu îmi împărtăşeau pasiunea pentru tenisul de masă. Şi deşi nu stăteam niciodată alături la cursuri, am luat pe nesimţite obiceiul să ne întâlnim la sfârşitul orelor şi să coborâm la subsol, unde mesele verzi păreau să ne aştepte. Când nu erau libere, mergeam la unul dintre cluburile sportive vecine; unul mai ales, „la Doherty”, ne primea cu simpatie.

Să fie vreo legătură între ping-pong şi profesiunea de avocat sau de judecător? Acum câteva luni, când am trecut pe culoarele facultăţii, am auzit din nou răpăiala aceea caracteristică de palete şi de mingi. Cufundată cum eram în amintiri, am crezut în primul moment că e o halucinaţie auditivă. Dar nu, mesele erau tot acolo, la subsol, şi câţiva tineri îşi exersau şi acum – deşi acest sport şi-a mai pierdut din prestigiu – rapiditatea şi precizia reflexelor, exact cum făceam şi noi.

Dinu şi Silviu erau prieteni din liceu. Înalţi şi subţiri, unul brun, altul blond, erau de fapt destul de diferiţi ca fire, dar la masa de joc se completau admirabil. Le plăceau mingile lungi, jucau bine, iar eu nu mă plictiseam privindu-i; când îmi venea rândul participam cu încântare. Într-un fel, ei mă antrenau, iar mie-mi făcea plăcere să progresez. Pe vremea

aceea, Angelica Rozeanu, viitoare campioană mondială, adusese ping-pongul la mare cinste; putea servi şi drept model, era o sportivă graţioasă, fără nimic băieţesc în mişcări. Niciunul din noi trei n-am terminat acea facultate – şi nu din voia noastră. Silviu s-a orientat chiar către sport şi a devenit unul din antrenorii lotului naţional de atletism, ceea ce de fapt se potrivea foarte bine cu latura pedagogică a firii sale. Pe Dinu l-am urmărit de departe, l-am aprobat pentru demnitatea rezervată cu care şi-a condus viaţa după eliminarea lui de la studii; dar toate acestea vor fi povestite la rândul lor.

Timp de vreo patru luni, am cunoscut împreună una dintre cele mai frumoase prietenii camaradereşti cu putinţă. Sportul crea între noi o atmosferă de lealitate şi bună dispoziţie constantă. Uneori, după cursuri, mergeam la câte un film, totdeauna în trei; dacă ne plictiseam, plecam fără probleme. De plăcere sau, poate, din lipsă de bani, toate întoarcerile de la facultate, timp de doi ani de zile, le-am făcut pe jos şi în grup, cu ei sau cu alţii. Într-o dimineaţă de primăvară m-a însoţit doar unul din ei şi mi-a oferit un bucheţel de ghiocei; ca un făcut, după-amiaza m-a întovărăşit celălalt, iar bucheţelul de ghiocei a fost simetric prezent. Într-o dimineaţă, după o partidă de ping-pong mai lungă şi mai animată, m-am spălat pe faţă la cişmea, dând jos rujul de buze pe care-l foloseam de când eram studentă; ţin minte mirarea naivă cu care m-au privit, iar unul din ei a observat cu un fel de încântare: „Acum parcă eşti altă fată...”

La drept vorbind, experienţa învăţământului mixt le era necunoscută şi lor; cu cât avuseseră acasă o educaţie mai supravegheată, cu atât era mai încărcată de o discretă emoţie această nouă camaraderie, care prin candoarea ei a rămas pentru mine o delicioasă amintire.

Dar nu ne legau numai ping-pongul, cursurile sau, la sfârşitul lor, şuetele în Cişmigiu sau pe băncile terenurilor de sport dezafectate din jurul facultăţii. În ţară se desfăşura o luptă politică ale cărei ecouri nu puteau să nu se producă şi în facultăţi, mai ales în cea de Drept.

*

În *Analele Sighet*, volumul 3, stela Rusu, o fostă colegă a noastră, publică nişte amintiri inspirate de asemănarea atmosferei de atunci cu cea din primii ani de după 1990. Spune autoarea: „În ’46, din cei cca. 200 de studenţi care veneau la cursuri, cel puţin jumătate erau angajaţi politic: ţărănişti sau liberali şi, descoperiţi încet, doi comunişti.” Ca ardeleancă, Stela Rusu activa la ţărănişti, al căror şef, Vladimir Mihail, ne era cunoscut tuturor. Personal, m-am pomenit într-un grup liberal şi de altfel ceea ce învăţam la cursuri era însăşi concepţia liberalistă în politică şi economie. În primii doi ani de facultate, comuniştii despre care vorbeşte Stela Rusu nu s-au manifestat. Unul dintre ei a fost desigur tânărul Callimachi, un fel de „prinţ roşu” al României, cum avea să fie mai târziu, în Italia, Enrico Berlinguer. Fiu al unui mare boier de viţă grecească şi al unei actriţe evreice, D. Callimachi avea să joace un rol din ce în ce mai important în cursul anului trei. Cine să fi fost al doilea? Să fie vorba chiar despre Monica, prietena şi colega mea de internat? Dialogul nostru, în cursul anului următor, avea să fie intens, drumurile noastre devenind din ce în ce mai divergente.

În ziua de 8 ianuarie, în conformitate cu înţelegerea miniştrilor de externe la Moscova şi după trecerea prin ţară a lui Averell Harriman (care-i dăduse mare curaj lui N. Carandino, directorul *Dreptăţii),* apărea primul număr al ziarului *Liberalul* în calitate de organ al partidului brătienist. (Numele tradiţional de *Viitorul,* folosit încă din secolul al XIX-lea, nu fusese autorizat.) Pe prima pagină, „Cuvântul” lui Dinu Brătianu începe astfel: „După o lungă şi silnică tăcere...” Un întreg paragraf este cenzurat şi apare în alb, ca o pată suferitoare.

Noi trei am petrecut acea dimineaţă însorită pe străzile Bucureştiului, vânzând ziarul cu entuziasm. Erau astfel mai multe mici grupuri de studenţi. Unii, de pe trotuar, strigau: „Dar ce, e zi de sărbătoare?” Iar ceilalţi răspundeau de pe trotuarul opus: „Apare *Liberalul!”* Cei ce auzeau reacţionau

variat. Unii se opreau şi cumpărau ziarul, alţii ne depăşeau cu indiferenţă. Câte un trecător mai în vârstă ne privea şi ne încuraja cu un surâs larg: „Bravo, copii!” Ne simţeam importanţi, dar mai ales fericiţi. Seara, în ajun, ne înscriseserăm în organizaţia de tineret, al cărei sediu se afla pe strada C.A. Rosetti, într-o clădire din secolul al XIX-lea care nu peste mult timp avea să fie atribuită unei unităţi militare: gardul opac care a izolat-o de trecători cinci decenii la rând a şters-o şi din memoria lor. Pe la sfârşitul anilor şaizeci, un văr al meu, turist parizian care făcuse prin oraş o mulţime de instantanee, a avut brusc fantezia să fotografieze turelele complicate care depăşeau înălţimea gardului pe lângă care tocmai treceam. Am fost opriţi de santinelă şi filmul întreg, scos din aparat, i-a fost confiscat în faţa noastră.

Am mers la şedinţele „clubului” de mai multe ori până în vară, dar, trebuie s-o mărturisesc, cu o tristeţe crescândă. Am scris intenţionat „tristeţe” în loc de „decepţie”. Aceasta a existat şi ea, dar predominantă devenea senzaţia de absolută inutilitate.

Şedinţele în cauză aveau uneori rolul unor dezbateri despre noţiuni politice mai degrabă elementare; alteori, cuprindeau comunicări pe o anumită temă. Astfel a fost, în cursul primăverii, o lucrare prezentată de Dinu despre familia Brătienilor, care s-a bucurat de un foarte mare succes: în ciuda ping-pongului sau mai curând în paralel cu el, Dinu era un student strălucit, îndrăgostit de meserie şi extrem de conştiincios. Şeful organizaţiei de tineret pe ţară era Mihai Fărcăşanu, care se ocupase de mai mulţi ani de structurarea ei pentru a contrabalansa influenţa ideilor legionare; şeful tineretului universitar din Bucureşti, Radu Câmpeanu; cel al studenţilor de la drept, Vasi Mihăilescu. Îmi aduc aminte de o şedinţă în care noi, bobocii din anul întâi, am fost rugaţi să ne spunem părerea despre democraţie. Cam necugetat, am ridicat mâna şi, făcând în mintea mea o nepermisă identificare între „democraţie” şi „cel mai bun regim politic posibil”, am lansat ideea că, într-un asemenea sistem, oamenii politici ar trebui să-şi îndeplinească sarcinile doar ca nişte buni administratori, în aşa fel încât fiecare dintre

locuitori să-şi poată vedea de treabă liniştit şi să-şi amelioreze prestaţia pe plan profesional, dar mai ales spiritual. Puţin descumpănit, Vasi M. a spus: „Totuşi, ce-ar fi s-o luăm etimologic? *Demos... kratos*...” Îmi aduc aminte cu amuzament de întâmplare şi în acelaşi timp îmi spun că nici azi nu sunt foarte departe de a gândi ceva asemănător. Poate că îmi era prezent în subconştient modelul elveţian. Prin anii şaptezeci, Matei Călinescu obişnuia să-şi întrebe interlocutorii: „Cine ştie cine este preşedintele Elveţiei?” Cum nu ştia niciodată nimeni (funcţia e preluată prin rotaţie, o dată pe an, de către unul dintre cei şapte membri ai Consiliului Federal), Matei conchidea triumfător: „Vedeţi? E aici unul din criteriile regimului politic ideal!” Lucrul, petrecându-se în vremea lui Ceauşescu, părea evident.

Pentru a ne întoarce la reuniunile din strada C.A. Rosetti, ele m-au decepţionat, în acel an, din mai multe puncte de vedere. Unul a fost că nu ni se propunea nicio activitate concretă şi bine precizată; poate ar fi trebuit să avem noi înşine mai multă iniţiativă? Poate că lucrurile deveniseră, pentru adulţi, din ce în ce mai clare? Poate voiau să ne ferească de riscuri inutile? La şedinţele care aveau loc în facultate pentru desemnarea candidaţilor şi funcţiilor în ASFD (Asociaţia Studenţilor Facultăţii de Drept, pe care noul regim avea s-o anuleze în curând, înglobând-o în structura unică pe ţară a UNSR, Uniunea Naţională a Studenţilor Români) se manifestaseră tineri din ultimul an sau absolvenţi, înzestraţi cu prestanţă, umor, har oratoric şi replică spontană (le-am uitat numele, dar l-am ţinut minte pe al lui Radu Câmpeanu, ceea ce m-a făcut, vai! să-l şi votez în ’90). Totuşi era din ce în ce mai clar că se ducea o luptă de ariergardă: puteau ei să strălucească, puteau mai ales să aibă dreptate, dar într-un fel misterios, hotărârile practice se luau de către alţii şi împotriva lor. De aici izvora tristeţea, iar decepţia se hrănea din alte mici observaţii: îmi displăcea, de pildă, felul în care mulţi dintre acei tineri se străduiau să imite comportamentul şi manierele părinţilor lor: băieţii parcă îşi exersau ţinuta de viitori parlamentari, îmbrăcaţi cu exces de îngrijire în costume excelent croite; chiar şi unele fete arborau o

distanţă glacială, împreună cu o coafură perfectă şi un fel de a fi din care fusese eliminată orice naturaleţe (precum şi, conchideam eu pripit, orice dovadă de personalitate autentică). Nu era întotdeauna cazul: cu ocazia alegerilor pentru şefia anului nostru, am stat ceva mai mult de vorbă cu Andrei Paleologu, fratele mai mic, după tată, al strălucitorului eseist, dar având o fire cu totul diferită: era un băiat liniştit, parcă speriat, de o evidentă şi extremă bunătate. Cum oare, mă întrebam eu, ar putea Andrei să dirijeze cu fermitate vreun grup, fie el şi atât de neînsemnat ca al nostru? Contracandidatul său neinspirându-mi nicio încredere, l-am votat totuşi pe el, ca pe un om cinstit şi civilizat. Dar tot mai mult întâlnirile, discuţiile, votările îmi păreau a fi doar nişte jocuri deşarte.

În *Liberalul* însă se scria bine, cu vână polemică şi cu un umor reconfortant. Redactorii, cu şapte-opt ani mai mari decât noi, aveau toate calităţile necesare pentru a practica o ziaristică de bună calitate. Mihai Fărcăşanu, Ion Zurescu, Dan Amedeu Lăzărescu, Paul Dumitriu şi alţii erau dinamici, cultivaţi, plini de vervă şi destul de lucizi. Parcursă acum, colecţia ziarului transmite, mai ales în prima parte, înainte de a se înmulţi pseudonimele, o impresie de combativitate veselă. Şi totuşi, şi totuşi...

Sentimentul mărturisit de Stela Rusu, care în 1995 notează „unele frapante analogii cu situaţia de astăzi”, a fost şi al meu în primii ani de după 1989 şi nu a dispărut cu totul; m-am luptat cu el, pentru că obiectiv lucrurile se prezintă diferit. Comun însă acelei vremi şi celei de astăzi este faptul că mulţi dintre noi percepem, sub realitatea vizibilă, un soi de curent electric inaparent, datorită căruia pământul pe care călcăm se modifică sub ochii şi paşii noştri. Nu ştim cine manevrează acest curent, nici în ce fel; vedem doar ridicându-se în calea noastră obstacole ciudate în tot locul, pe care suntem nevoiţi să le depăşim cu mare cheltuială de energie. N-am trecut bine de unul că apare altul nou şi diferit, ca şi când dedesubt, cineva ar fi reorientat fluxul de energie malefică printr-un simplu comutator. Vedem efectele acestei activităţi ascunse şi nu-i înţelegem nici mecanismele, nici rostul, deşi în esenţă

el este mereu acelaşi, îmbrăţişarea energică a marii noastre prietene de la Răsărit. Dar cum te poţi opune, cum poţi măcar să semnalezi pericolul, când cele mai simple mijloace de acţiune nu mai au niciun efect? Ce poţi spune de pildă, în 1946, în apărarea democraţiei, când se afirmă sus şi tare, cu putere de ucaz, că singurul stat democratic din lume este Uniunea Sovietică – ba mai mult, când cea mai simplă critică la adresa autoritarismului evident al noilor conducători este taxată drept un atac la adresa democraţiei înseşi? Ce mai poţi spune, în 1998, când unul dintre cele mai bine informate instrumente de lucru occidentale, *Quid,* în ultima sa ediţie (1997), cuprinzând la capitolul „România" o prezentare a istoriei noastre (altminteri destul de bogate şi de „la zi"), afirmă despre Gh. Tătărescu că ar fi fost *pronazi et antisemite* (!), deşi ar fi fost asasinat de legionari(!) – iar despre alegerile noastre din 1946 recunoaşte că ar fi fost măsluite, cu singura explicaţie că „majoritatea secţiilor de votare au fost prezidate de comunişti"? Mi se va răspunde că va mai trebui timp până să iasă totul la iveală, după o minciună lungă de o jumătate de secol. Dar obstacolele care se ivesc „pe dedesubt" sunt şi de noi: dezinteresul pentru istorie, de pildă, inoculat astăzi tineretului occidental cu insistenţă şi prin toate mijloacele, va face probabil inutilă chiar şi această răbdătoare şi dificilă reconstituire a adevărului.

Parcurgerea *Liberalului* emoţionează tocmai prin alternanţa aspectelor de normalitate – de pildă, viaţa culturală – cu ştiri care le contrazic întru totul. Hotărârile de la Moscova au stipulat libertatea presei, a cuvântului şi a dreptului de asociere, precum şi încetarea urmăririlor politice şi pregătirea cât mai grabnică a alegerilor. Dar Petru Groza declară că „libertatea presei nu poate fi acordată în întregime", guvernul utilizează Societatea de Radio în folosul său exclusiv, iar *Liberalul*, care obţine tot mai greu hârtie, se confiscă şi se interzice în uzine. Constituţia din 1923 a fost, chipurile, restaurată, dar Pătrăşcanu a suspendat inamovibilitatea magistraţilor, ceea ce schimbă faţa tuturor proceselor – şi cine să-l tragă la răspundere de vreme ce nu

există încă parlament? Charta Atlanticului spune că „toţi oamenii din toate ţările vor trebui să fie eliberaţi de mizerie şi teamă”, dar comisiile de epurare funcţionează peste tot, în condiţii de inflaţie şi într-o anarhie crescândă a aprovizionării oraşelor, care face aproape imposibilă subzistenţa în afara „economatelor” deschise pe lângă întreprinderi şi instituţii, desigur numai pentru cei ce au reuşit să-şi păstreze posturile. Activitatea partidelor istorice este tolerată, dar în fabrici se afişează că „Orice manifestare politică în afară de cele ale Frontului Unic Muncitoresc sunt interzise *(sic).* Contravenienţii vor fi excluşi din colectivul fabricii” şi apar peste tot pancarte cu „Moarte lui Maniu şi Brătianu”.

Aceasta este atmosfera la Bucureşti în momentul în care, la 5 martie 1946, Churchill ţine celebrul său discurs de la Fulton. Reproducerea lui a fost interzisă în România, dar oamenii l-au ascultat la radiourile străine şi sunt înnebuniţi: în sfârşit, cineva – şi nu oricine! – spune cu glas tare ceea ce ei constată şi resimt în fiecare zi. De multă vreme s-a generalizat acel fenomen pe care englezii îl numesc *wishful thinking* şi care constă în a selecţiona, din percepţia realităţii, numai ce îţi convine sau îţi dă speranţă. Românii uită că Churchill nu mai este la putere; ei nu se miră când Stalin aseamănă acest discurs cu cele ale lui Hitler şi-l socoteşte o „instigaţie la război”, dar trec cu vederea spaima cu care guvernul englez se grăbeşte să se dezvinovăţească şi cu care Bevin, ministrul de externe englez, declară omenirii că „nu există pe lume prieteni mai buni decât Vîşinski şi cu mine”, propunând totodată Uniunii Sovietice un tratat de prietenie pe 50 de ani.

În Bucureşti speranţa alternează cu îngrijorarea; plecările din ţară se înmulţesc, dar ele nu privesc încă decât categorii precise, evrei în drum spre Occident sau spre viitorul Israel, legionari şi persoane care au colaborat intens cu guvernarea antonesciană, precum şi cazuri izolate al căror exemplu, pentru cei mai mulţi, nu pare convingător. Reprezentanţii Angliei şi Americii, care în Comisia Aliată de Control cedează sistematic în faţa ruşilor, pot fi încă văzuţi, invitaţi, contactaţi în mod liber de români; de cele mai multe ori, frazele lor

ambigue sunt interpretate ca mesaje de încurajare. Chiar printre membrii legaţiilor, de altfel, puţini sunt cei care cunosc procentajele stabilite la Moscova şi ratificate implicit la Ialta, iar aceia sunt instruiţi să nu lase să transpară nimic în această privinţă. Nu e de mirare deci că vor cere succesiv guvernelor lor să fie rechemaţi, scoşi din această „poziţie imposibilă”[16] şi că ne vor rămâne, în timp, mărturii sfâşietoare, cum este fraza de încheiere a raportului trimis superiorilor săi de către Archibald Clark Kerr, reprezentantul Angliei („Am părăsit Bucureştiul, aşadar, cu un sentiment de tristeţe şi profund recunoscător că nu m-am născut în România”) sau destăinuirea, mult mai târzie, a lui Averell Harriman: că „unul din cele mai neplăcute lucruri care i s-au cerut să le facă a fost să mintă un om de talia lui Maniu”[17]

Este totuşi, la drept vorbind, extraordinară tenacitatea speranţei în toată ţara. *Liberalul* e plin de relatări despre atacuri violente, mergând până la crime, asupra sediilor partidului liberal în provincie (ca să nu mai vorbim despre sediile, încă mai insistent vizate, ale ţărăniştilor). Cei doi miniştri fără portofoliu proaspăt intraţi în guvern, Romniceanu şi Haţieganu, sunt bătuţi în cursul propagandei electorale; jandarmii nu intervin, iar mai târziu, la Iaşi, ministrul de interne declară că ei n-au păţit mare lucru, că unul dintre ei a fost chiar agresor şi că până la urmă au meritat-o, în calitate de fascişti. Şi totuşi pregătirile pentru alegeri au loc cu înfierbântare, chiar dacă, în circumstanţele date, fiecare dintre candidaţi ştie că se expune unui pericol real. Nici procesele de tip stalinist care se desfăşoară cu privire la nenumăraţi aşa-zişi „criminali de război şi vinovaţi de dezastrul ţării”, nici arestările tot mai frecvente nu micşorează entuziasmul în adunările electorale din teritoriu.

---

16 V. Mark Percival, „Politica britanică faţă de România în l946“, *Analele Sighet 3, Anul 1946 - Începutul sfârşitului,* Fundaţia Academia Civică, Bucureşti, l996.

17 V. Cicerone Ioniţoiu, „Geopolitica anului electoral l946“, *Analele Sighet* 3, precum şi Ivor Porter, *Operaţiunea Autonomous,* tr. rom., Humanitas, Bucureşti, l99l.

Iar în Capitală pare a domni o bună dispoziţie aproape constantă, un fel de nerăbdare veselă, dat fiind că de rezultatul alegerilor, atât de îndelung amânate, nu se îndoieşte nimeni.

*

Iarna avea să fie prima din cele două, extraordinar de uscate şi însorite, care au dus, împreună cu dezorganizarea voită a agriculturii şi a vieţii economice, la cumplita foamete din Moldova şi din toată ţara în anul următor. N-aveam însă cum s-o ştim; ne bucuram doar din toată inima de prilejurile tot mai dese de a organiza plimbări la şosea, la lacuri sau pur şi simplu, cum se spunea pe atunci, „pe Cale”, adică în sus şi în jos pe Calea Victoriei, între Piaţa Palatului şi Bulevardul Elisabeta. Aproape lipsit de circulaţie automobilă, Bucureştiul ajunsese să semene cu un oraş de provincie ceva mai mare. De când războiul şi diferite forme de rechiziţie făcuseră să dispară maşinile aproape cu totul, se circula indiferent pe trotuare sau pe caldarâm. Şi pentru că ultimele pagini au fost destul de apăsătoare, chiar aşa, hai să vorbim despre Bucureşti.

*

Cam prin 1980, călătoream într-un compartiment de tren împreună cu un grup de trei călători, unguri din Transilvania. Cum eu citeam, nu s-au prea ocupat de mine şi şi-au urmat conversaţia în mod deschis: era vremea în care oamenii nu se prea mai fereau unii de alţii şi criticau pe faţă o sumă de lucruri. Conversaţia lor a ajuns la un moment dat la subiectul „Bucureşti” şi la impresiile lor, total nefavorabile, de câte ori erau nevoiţi să vină în Capitală: grosolănia vânzătoarelor, brutalitatea oamenilor pe stradă, înghesuiala în autobuze, lipsa de confort la hoteluri şi aşa mai departe. Toate acestea erau adevărate şi, ca bucureşteancă, începeam să mă simt din ce în ce mai prost. Am ridicat ochii de pe carte şi dat fiind

că erau, toţi trei, oameni cu zece, cincisprezece ani mai în vârstă decât mine, i-am întrebat: „Spuneţi-mi, vă rog, aţi fost în Capitală între cele două războaie? Tot aşa era?” Nu pot să uit schimbarea de expresie care a apărut pe toate cele trei feţe întoarse către mine. „Vai, doamnă! Dar veneam la Bucureşti cum am fi mers la Viena! Ce magazine erau! Ce lux! Era o bucurie să putem petrece acolo câteva zile, să mergem la restaurante, la teatre, la cumpărături...”

La fel erau şi impresiile mele de copil, când veneam pentru două, trei zile cu părinţii şi locuiam, cum am mai povestit, la hotel Esplanade. Bucureştii din vremea aceea deveniseră şi în literatură – cu bune şi rele – un loc magic. Se construia mult, şi dintr-odată foarte modern. Nu toată lumea era de acord cu asta; ţin minte că ochiul occidental al mamei se întrista de neconcordanţa stilistică între noile blocuri şi vechiul Bucureşti neoclasic. Eu găseam că e grozav să ai reclame luminoase, să vezi, de pildă, picurând pe cerul nopţii apa de dinţi Odol în paharul cu apă, iar uruitul tramvaielor pe Bulevardul Elisabeta şi scânteietoarele scurt-circuituri de la îmbinarea firelor electrice în intersecţii, la trecerea garniturilor, nu mă supărau cu nimic. Între arterele cu circulaţie intensă rămâneau atâtea cartiere calme, cu vilişoare şi grădini îngrijite! Toate casele pe care le vedem azi dărăpănate, nezugrăvite şi nereparate de zeci de ani, erau pe atunci noi. Nu ştiu cum făcea Primăria, probabil că amenzile stipulate de ordonanţele ei erau mari şi chiar se aplicau, dar cel ce nu-şi strângea zăpada din faţa casei, nu mătura trotuarul sau tulbura în vreun fel curăţenia şi liniştea oraşului n-o ducea prea bine. Existau în acelaşi scop şi iniţiative mai fanteziste: ţin minte, dincolo de statuia Pache, un loc viran, mărginit de un calcan pe care se vopsise cu litere mari următoarea inscripţie: „Murdăriea oprită cu bătaie”. (Aveam mare succes, în copilărie, când povesteam chestia asta, dar e prima oară când îi pot restitui şi ortografia exactă.) Tot gândindu-mă însă la Bucureşti, pe lângă imaginile cunoscute de toată lumea – muscalii, florăresele, vitrinele, apariţia pe străzile din centru, de la ora 12 în sus, a cucoanelor elegante – şi pe lângă viaţa socială foarte rafinată care se ducea în vechile case boiereşti

(oglindită, pentru cei de astăzi, doar fotografic şi nici pe departe integral, de pildă în *Je sais tout de Bucarest),* mi-am amintit o mulţime de refrene care se auzeau peste tot, la radio, în restaurante, pe discuri. Ele corespund vârstei mele de zece – unsprezece ani, cea în care copiii, fetiţele cel puţin, ascultă şi cântă cu predilecţie asemenea lucruri. Autorii şlagărelor din acea vreme sunt bine cunoscuţi, dar cel mai mult contribuise probabil la mitul Bucureştilor Ion Vasilescu. Dulceaţa vieţii obişnuite, pe care o evocă textele de atunci, n-are nevoie de niciun comentariu:

Ce faci astă-seară tu.
Poţi să-mi dai un rendez-vous
Ca să mergem într-o cârciumioară?
Ne va zice din ţambal
Un ţigan sentimental
Când n-o mai fi nimeni în local...
Iar în zori, în trăsură.
Spre sosea, fericit.
În sfârşit, am să-ţi spun iubirea mea...

„Cârciumioara” e un decor care revine cât se poate de des; la fel şi mersul „la şosea”, care putea să fie şi Jianu, dar mai ales Kiseleff. Am putea să ne credem în Grinzing:

Vrei să ne-ntâlnim sâmbătă seara
Într-o cârciumioară la şosea.
Unde cântă-un pian şi o vioară
Şi-unde nu ne vede nimenea?

Iubita ezită, se vede, asupra zilei alese pentru întâlnire, iar el îi explică:

Lunea n-are niciun rost.
Marţi e rău că merge prost.
Miercuri ştii şi tu că e zi de post;
Joi mi-e imposibil să te întâlnesc.
Căci mănânc c-un unchi pe care-l moştenesc;

Vineri nu se poate, nu.
Căci postim şi eu, şi tu.
Numai Sâmbătă a rămas să ne dăm rendez-vous!

Traiectul plimbării cu trăsura alege arterele centrale cele mai elegante:

Hai să-ţi arăt Bucureştiul noaptea.
De la Palat la şosea.
Să ne oprim un minut la Corso
Şi să-ţi ofer o cafea...

iar la întoarcere, la strofa a doua, te simţi chiar într-o metropolă modernă:

Hai să-ţi arăt Bucureştiul noaptea
De la Şosea la Palat.
Când obosită se duce luna
După un bloc la culcat...

„Bloc” era un cuvânt nou, cu mare încărcătură de actualitate şi occidentalism.

Pare astăzi de necrezut, dar nu numai centrul era luminat cu generozitate. Chiar pe şoseaua Bucureşti–Ploieşti, prin ’38—39, atârnau pe ambele părţi, pe o distanţă de câţiva kilometri, lămpi mari, dreptunghiulare, de sticlă galben-portocalie, al căror efect era ciudat de euforizant. Dar farmecul Bucureştiului era că ştia să unească straturi diferite de istorie şi civilizaţie în aceeaşi atmosferă de bonomie şi dragoste de viaţă:

La margine de Bucureşti.
Pe strada mea umbrită cu doi tei.
Cu un felinar, şi-n colţ c-un grătar
De mititei...

Toate străzile spuneau câte ceva, chiar cele mai vechi şi mai liniştite:

La fereastra unde doarme o pisică
E-o plăcere două fete să priveşti:
Amândouă, şi cea mare, şi cea mică
Sunt cele mai dulci păpuşi din Bucureşti!

Până şi cartierele îndepărtate, la care se ajunge mai greu şi unde confortul lasă de dorit, au poezia lor:

Du-mă-acasă, măi tramvai.
Du-mă-acasă, ce mai stai?
Du-mă la căsuţa mea
Cu portiţă şi cişmea!
Noaptea se lasă în mahala
Şi vântul urlă a pustiu;
Într-o căsuţă stă cineva
Şi mă aşteaptă ca să viu...

Ne-am mutat înapoi în Bucureşti în anii războiului şi întoarcerile de la şcoală, iarna (rămâneam până la cinci acolo ca să-mi fac lecţiile), se petreceau în plină noapte, iar camuflajul era strict; doar pe alocuri câte o dungă de lumină păcălea hârtia albastră, prinsă pe dinăuntru cu pioneze. N-am păţit niciodată nimic, dar nu era foarte, foarte plăcut. Poate că fredonam şi eu, ca multă lume, unul dintre şlagărele cele mai iubite:

Te recunosc şi pe-ntuneric, Bucureşti!
Am eu sistemul meu, pe care-l ştiu doar eu:
Pe mine nu se poate să mă păcăleşti.
Oricât te-ai pune tu cu întunericul!
Că eu închid ochii şi te văd iar luminat
Cum erai în vremurile bune de-altădat.
Şi din orice loc la miezul nopţii m-ai lăsa
Cu-ochii-nchişi prin beznă nimeresc la draga mea...

Atunci şi-a făcut apariţia sintagma „în vremurile bune”, care avea să facă o foarte lungă carieră.

*

În ultimele două luni ale anului întâi, obişnuiam să facem lungi plimbări în grup în direcţia lacurilor „ca să vedem trandafirii”. Ne adunam cam cinci, şase colegi, băieţi şi fete; nu existau trolee, tramvaiele erau supraîncărcate, aşa că o porneam pe jos. Nicio clipă nu simţeam oboseala, sporovăiam tot timpul şi, ajunşi acolo, respiram cu fericire binecuvântarea vegetală. Pomii plantaţi cândva pentru inaugurarea Lunii Bucureştilor, la început atât de scunzi încât riscul de insolaţie era real pentru vizitatori, crescuseră şi dădeau o umbră verde, parfumată. Trandafirii erau tineri şi înflorirea lor glorioasă ne umplea inimile de încântare. Pe la sfârşitul lunii mai am făcut, în două zile consecutive, de trei ori această plimbare pe jos, în grupuri diferite, şi acum îmi spun că e minunat să ai nouăsprezece ani. Lumea era a noastră şi atâta tot.

La 10 mai a avut loc ultima manifestare bucureşteană de opoziţie spontană. I-am evocat amintirile în altă parte; n-aş vrea să revin asupra lor. Ce e sigur este că oamenii care s-au adunat în Piaţa Palatului se strânseseră de pe la opt dimineaţa în străzile învecinate, toate barate de unităţi militare, ale căror soldaţi ţineau în mâini cordoane groase de frânghie de-a curmezişul străzilor, împiedicând înaintarea oamenilor şi pătrunderea lor în piaţă. Totul a fost însă inutil, mulţimea era prea compactă şi la un moment dat a reuşit să năvălească în spaţiul liber dintre clădirea Fundaţiei şi Palatul Regal. Cam tot atunci au sosit, dinspre Piaţa Victoriei, nişte coloane studenţeşti cu steaguri şi pancarte. Eu mă aflam în mulţime, băieţii ne spuseseră să stăm, noi fetele, la o parte. Lumea ştia că Regele se afla în Palat (un steguleţ era înălţat sau coborât deasupra clădirii, în funcţie de prezenţa sau absenţa lui) şi uralele n-au contenit până ce nu a apărut în balcon, făcându-ne semn cu mâna. Există o mărturie preţioasă, un fragment din relatarea ministrului britanic, atunci Adrian Holman, adresată Foreign Office-ului: „...Profunda loialitate a poporului român a fost manifestată la

10 mai. Deşi celebrarea, făcută în prezenţa regelui Mihai, a mareşalului Tolbuhin şi a domnului Groza a fost organizată în aşa fel încât să-i permită domnului Groza să răpească cât mai mult din aura Regelui, în cele din urmă populaţia a rupt cordoanele care protejau (! *n.n.)* loja regală şi şi-a manifestat dragostea pentru Rege şi ţară cu un asemenea entuziasm, încât reprezentanţii sovietici şi cei ai guvernului român care erau prezenţi au fost evident stânjeniţi şi neplăcut impresionaţi.”[18]

Din piaţă, nu puteam vedea ce se petrecea dincolo de ferestrele înalte ale Palatului, dar am fi fost încântaţi să ştim că manifestaţia noastră a avut asemenea efect. Ea a avut şi altul: peste douăzeci de tineri conducători ai studenţimii au fost atunci condamnaţi, în cadrul unui proces înscenat, la doi ani închisoare: printre ei Vladimir Mihail, şeful tineretului ţărănist din anul nostru, Cicerone Ioniţoiu, autorul articolului citat, şi alţii[19].

*

Astăzi, cincizeci şi trei de ani mai târziu, sufletul acelui oraş patriarhal şi binevoitor nu mai există. Bucureştiul este o realitate geografică şi administrativă, dar cam atât. A trecut prin prea multe încercări, a fost schimonosit în prea multe feluri. În anii de război şi mai ales în 1945–46, o sumă de oameni din provincie au venit să locuiască aici, dar autorităţile s-au străduit să controleze cât se poate de sever acest aflux. Se făceau mereu controale care cereau să prezinţi „Dovada”, o adeverinţă oficială cum că locuiai în Bucureşti la o adresă precisă; cu egoismul vârstei, mă simţeam foarte mândră că pot s-o arăt, fără să mă întreb cu seriozitate ce făcea un om care ar fi dorit, lucru cu totul legitim, să se mute atunci în Capitală. În schimb, erau aduşi pe cale oficială, din toate colţurile ţării, activişti culeşi de prin

[18] Cicerone Ioniţoiu, *ibid.*

[19] *Ibid.*

sate şi care, întrebuinţaţi fiind în diferite activităţi utile stăpânirii, căpătau imediat o locuinţă. Evacuările forţate care se înteţiseră furnizau autorităţilor spaţiile locative necesare; celor evacuaţi nu li se atribuiau decât locuinţe mizere sau chiar nimic; se descurcau instalându-se pe la rude, uneori încântate să-şi acopere cu oameni cunoscuţi spaţiul de curând declarat „excedentar”, pe care oricum l-ar fi pierdut. Adăugând la asta nenumăratele clădiri transformate în birouri şi sedii luxoase de partid, de sindicat, în notariate, casierii, oficii ale sfaturilor populare, cluburi şi centre de reuniuni de tot felul, s-a ajuns în câţiva ani la o criză de locuinţe extremă, dacă ţinem cont de faptul că fuseseră şi bombardamente şi că nu se construise nimic nou. De aceea primele blocuri, ridicate în anii şaizeci în cartiere mărginaşe şi înconjurând vechiul Bucureşti ca o centură modernă, au părut binevenite şi unii se aşteptau cu naivitate ca apoi, în centru, să fie în sfârşit restaurate atâtea şi atâtea clădiri cu valoare istorică sau arhitectonică, uitate de vreme. Cât de departe era această bună intenţie, care ar fi transformat Bucureştiul într-una dintre cele mai fermecătoare capitale europene, de gândirea celor ce ne hotărau destinele! La călătoria sa în Coreea la începutul anilor şaptezeci, strania măreţie a Phenianului i-a făcut lui Ceauşescu o impresie profundă. Dar acea metropolă se ridicase pe ruinele unui oraş bombardat de americani până la totala distrugere, pe când Bucureştiul, dimpotrivă, se încăpăţâna să existe. Atunci a venit, ca la comandă, cutremurul din 1977. El nu numai că a atins temeliile înseşi ale clădirilor, dar i-a dat lui Ceauşescu motivaţia care-i lipsea pentru a începe să demoleze oraşul şi să-l reconstruiască în felul său. Istoria Capitalei nu existase, nu putuse exista înaintea Lui: avea să înceapă de la El. În 1990, venise rândul superbului şir dublu de clădiri de pe bulevardele Elisabeta şi Carol I să fie demolat. Schimbarea de regim le-a salvat ca prin minune, dar ceea ce s-a construit de atunci încoace este uneori la fel de incoerent ca o dărâmare. Ciudăţenia pe care o constituie, de pildă, o clădire ca a Bancorexului în vecinătatea Casei de Depuneri ar fi greu de integrat pentru orice oraş din lume. Cât despre localnici, în

anii şaptezeci ei s-au văzut invadaţi de sute de mii de nouveniţi, satele depopulându-se în beneficiul industrializării forţate, care constituia pe atunci obsesia aceleiaşi minţi megalomane. Vechii bucureşteni şi aşa nu se prea mai înmulţeau; copiii lor, câte unul sau doi de familie, nu acopereau nici măcar rata de înlocuire, iar dintre aceştia un procent însemnat se află astăzi în afara ţării. În preajma unor recente alegeri am auzit, într-un troleu, o voce masculină şi veselă declarând răspicat: „Cât o trăi, Iliescu n-o să se aleagă în Bucureşti!” şi am încuviinţat pe tăcute; aşa este, într-adevăr, dar oricum ar fi, între oraşul plimbărilor la şosea şi cel de astăzi, ceva s-a pierdut pentru totdeauna. Mica bijuterie de arhitectură „Belle Époque” împestriţată cu adaosuri interbelice a devenit, prin efectuarea unor lucrări ciclopice, o metropolă de tip latino-american, cu o personalitate la fel de confuză ca minţile noastre de astăzi.[20]

*

În acea primăvară a anului 1946, în afară de cursurile de la Drept, de evenimentele politice şi de plimbările la şosea, mai aveam o mulţime de preocupări. Mai întâi, mergeam regulat, după cum hotărâsem de mult, la cursurile de dactilo- şi

[20] (26 martie l999) — Sau poate, sau poate... Cine ştie? Ieri dimineaţă am umblat pe jos prin Bucureştiul vechi, care totuşi se înnoieşte. Era o zi luminoasă de primăvară şi la fiecare colţ de stradă, stative cu flori te îmbiau cu nenumărate minuni, garoafe, lalele, gerbera, crini, trandafiri, într-o uniune extatică a anotimpurilor. Pe o latură a Universităţii, tarabele cu cărţi de ocazie mi-au amintit de buchiniştii de pe malul Senei. Deasupra meselor, pe terasa Cercului Militar, mari umbrele de soare galbene stăteau deschise ca nişte corole întoarse şi marginile lor fluturau încet. Ce aer morocănos, conspirativ aveau până nu demult clădirile oficiale! Acum se renovează faţada Palatului Telefoanelor şi biserica Kretzulescu. Pe Calea Victoriei sunt din nou vitrine elegante şi câteva magazine cu antichităţi. La librăria Humanitas se găsesc cărţi în mai multe limbi şi traduceri din lumea întreagă. Să sperăm? Suntem un neam ciudat, în care speranţa renaşte ca iarba în fiecare primăvară. Poate că avem mai multă vitalitate decât energie, mai multă isteţime decât minte; dar nici unul dintre noi nu crede cu adevărat că va trebui să moară.

stenografie ale doamnei Soare, celebre în acea vreme, şi-mi dădeam toată osteneala. Maşina de scris m-a însoţit, practic, toată viaţa; stenografia mult mai puţin, dar îi sunt recunoscătoare pentru o anumită împrejurare, pe care o voi povesti la momentul potrivit. Oricum, le-am consacrat atunci destulă energie, aşa cum tinerele fete de astăzi învaţă să stăpânească omniprezentele computere.

Apoi, cu prietena mea Mira Gr., ne aflam adesea la Institutul Italian, unde se făceau proiecţii cu diapozitive în culori (o noutate pe atunci) şi unde învăţam cu încântare să cunoaştem pictura renascentistă nu doar în reproducerile mici, în negru-alb, din *Apollo* (un ghid de artă al lui Salomon Reinach, care se afla cam în toate casele burgheze), ci mult mărite şi în toată strălucirea lor coloristică.

Mira, care în liceu făcuse italiana, poate că voia să-mi abată gândurile de la o problemă care a fost importantă pentru mine în acele săptămâni şi pe care m-a ajutat s-o depăşesc. În ultimul an de liceu, închinasem celui mai tânăr dintre partenerii de bridge ai tatii o dragoste romantică şi fără speranţă, aşa cum îi stă bine acelei vârste. Îmi amintesc cu precizie dimineaţa în care l-am văzut prima oară. Venise la noi cu nu ştiu ce prilej, nu în vizită, ci în trecere. Tata nu era acasă: am schimbat în vestibul câteva fraze în trei, el, mama şi cu mine. Nu mai văzusem niciodată un bărbat atât de frumos; nu semăna cu niciunul dintre cei pe care-i cunoşteam, tinerii prea tineri, bătrânii prea bătrâni. Avea 36 de ani, era străin şi de o frumuseţe, obiectiv vorbind, neobişnuită. Mamei nu i-a scăpat schimbul nostru de priviri – a lui şăgalnic seducătoare, a mea probabil extaziată. Cum s-a închis uşa în urma lui, m-a şi prevenit: „Tu *sais, Ninie, c'est un coureur"* – dar mie nu mi-a păsat, deşi oarecare strângere de inimă tot am avut.

În acel an, ne-am revăzut de câteva ori, de fiecare dată întâmplător: o dată, ţin minte, într-o după-amiază de toamnă la curse, unde mergeam uneori cu tata, totdeauna cu încântare.

Încântarea mea n-avea legătură cu snobismul şi toaletele: tata era un sportiv şi un jucător pasionat, aşa încât ne

făceam veacul nu prin tribune, ci pe lângă paddock şi „la buci” (românizare, probabil, a „bookmaker”-ilor), iar la alergarea propriu-zisă asistam în picioare, lipiţi de gardul care izola pista de public. Am şi acum în urechi tropotul cailor apropiindu-se, în ochi nenumăratele nuanţe de verde ale peluzei şi ale frunzelor, în nări mirosul tipic, animal şi sănătos, al locului, pe piele amintirea mângâierii mătăsoase a brizei din acel spaţiu larg. Examinarea atentă a cailor plimbaţi în faţa noastră înainte de fiecare cursă, mica excitaţie a pariului în care eu desigur că nu mă angajam propriu-zis (asta îl privea pe tata), dar îmi alegeam totdeauna un favorit pe care-l urmăream cu patimă, atribuind reuşitei sau eşecului său un rol prevestitor – toate la un loc alcătuiau un fel de ambianţă magică şi e de la sine înţeles că ziua în care i s-a adăugat şi neaşteptata prezenţă a idolului meu a fost trăită cu mare intensitate. Spun „idolul meu” cu acea autoironie pe care o practicam şi atunci: ştiam bine că e însurat, iar avertismentul mamei era, desigur, ameninţător pentru orgoliul posesiv al idealistei ce rămăsesem. Dar tocmai pentru că întâlnirile noastre au fost atunci atât de rare şi că aveam grozav nevoie de un oarecare fir conducător, pe plan sentimental, în existenţa mea de şcolăriţă cuminte, le-am savurat pe fiecare ca pe evenimente de mare importanţă şi totuşi lipsite de orice semnificaţie practică. Aşa ceva nu putea duce la nimic – şi nici nu doream să ducă. Îmi trebuia doar, din timp în timp, câte o asemenea apariţie magică, dublată de două-trei fraze catifelate, ca să străbat cu amintirea lor programul monoton al săptămânilor şi lunilor următoare. În acea primăvară îl uitasem chiar cu totul când ne-am întâlnit din nou, tot din întâmplare, la un spectacol în matineu la care asistam cu unul dintre colegi – şi totul a basculat. Înfăţişarea mea, e drept, se schimbase; am mai spus că începusem să mă fardez, îmi îngrijeam pieptănătura şi rochiile (pe cât se putea); probabil că şi în felul meu de a fi apăruse ceva mai deschis, mai comunicativ şi mai vesel. Nu i-a trebuit mult ca să mă invite la unul din spectacolele de seară ale aceluiaşi teatru; nu mi-a trebuit mult ca să accept.

N-am văzut decât jumătate din acel spectacol, la care sala

era plină ochi, iar noi, în mulţimea care stătea în picioare, ne-am ţinut tot timpul îmbrăţişaţi. Am ieşit în antract în foaier, am stat de vorbă pe o canapea roşie şi nu mai ştiu exact cum şi în ce fel ne-am pomenit într-un taxi, în care – minune! – chiar ne-am sărutat. M-a lăsat în faţa casei, cu totul ameţită, şi ne-am înţeles să-mi telefoneze în curând.

Au urmat trei săptămâni în care mi-a telefonat aproape seară de seară; el mă ruga să ne revedem, eu ezitam, apoi refuzam. Era într-adevăr o hotărâre foarte greu de luat. Nu-mi făceam nicio iluzie: omului îi plăcea să se amuze şi nimic mai mult; totuşi ocupase în imaginaţia mea un loc important şi brusca lui trecere în realitate, brusca lui insistenţă de asemeni, erau cât se poate de tulburătoare. Luciditatea mea contabiliza şi aspectele critice: nu-mi plăcea să ştiu, de pildă, că uneori se scula chiar de la masa de joc ca s-o cheme la telefon pe fiica prietenului său. Îmi propunea să ne întâlnim în nu ştiu ce apartament şi vedeam bine despre ce era vorba; în disperare de cauză, a început să-mi dea asigurări de genul *„nous ne ferons rien de mal”,* care i-au diminuat şi mai mult creditul. Eram pe cale, o ştiam, să dau – sau să nu dau – o anume orientare vieţii mele şi trebuia să aleg. Mira pleda în favoarea seriozităţii şi-mi vorbea despre existenţa, în viaţa reală, a acelor *mariages délicieux* despre care La Rochefoucauld afirmă că nu există; îmi dădea ca exemplu menajul fratelui ei (o căsnicie care s-a desfăcut, de altfel, după câţiva ani). În schimb, vocea caldă şi vibrantă din receptor era o întruchipare a paradisului terestru. Probabil că întâmplarea decisivă a avut loc într-o seară de aprilie. Ne întorceam în grup dintr-una din acele plimbări studenţeşti la lacuri, jucându-ne cu lungi nuiele de salcie pline cu muguri, când deodată l-am zărit într-o trăsură, îndreptându-se spre „şosea”, pe cel pe care aproape că-l iubeam, tolănit între două tinere buclate, pe care le ţinea pe după umeri şi care-l răsfăţau.

Nu ştiu cum am pus capăt acelor conversaţii telefonice. N-am spus, desigur, niciun cuvânt despre „întâlnirea” de pe Kiseleff şi probabil că instinctiv n-am fost lipsită de tact, de vreme ce toată povestea a rămas, din câte ştiu, şi pentru el o

simplă dulce-nostalgică amintire, dintre cele pe care le evoci cu un surâs. După un timp, mama m-a întrebat ce se mai întâmpla cu acel „coleg” cu care avusesem atâta de vorbit în franceză la telefon. În agenda mea mai apar, când şi când, în săptămânile ce au urmat, însemnări grandilocvente de tipul *I don’t forget, o my only love,* precum şi, în colţul din stânga sus, un soare cu câteva raze indicând două-trei revederi întâmplătoare, totdeauna cu martori şi totdeauna uşor emoţionante. Dar ştiam şi eu că toată acea poveste care durase, după unghiul din care o priveam, trei săptămâni sau doi ani, se topise ireversibil în trecut şi, la drept vorbind, îmi părea chiar bine că era aşa.

*

Era din ce în ce mai cald şi cerul era albastru în fiecare zi. Ping-pong jucam mai rar şi îmi făcusem o sumă de noi prieteni.

Tata a cumpărat la un moment dat un petic de pădure în marginea Bucureştilor şi, cu noua mea ştiinţă de dactilografie, am fost foarte mândră că am putut să-i multiplic actele. Nu ştiu de ce a ales acea investiţie bizară, pe care a făcut-o la data aceea în Capitală o mulţime de lume, o dovadă în plus a inconştienţei generale. La noi însă lipsa de bani începuse să se simtă în casă. De vreun an, tata îşi pierduse funcţia de preşedinte al Băncii Federale Ilfov (care funcţionase pentru toate cooperativele din judeţ) şi nu reuşea să-şi mai găsească un mod de viaţă simplu şi stabil. Abandonase practica medicinei pe la sfârşitul anilor douăzeci, când se lansase în administrarea unei bănci şi în cooperaţie. Deşi studiile sale erau temeinice şi perioada în care profesase în orăşelul de baştină fusese îndestulată şi confortabilă, energia şi poate ambiţia lui nu se mulţumeau cu simplul destin de medic de provincie. Intrase în politică animat de sincera convingere că va putea să amelioreze starea de lucruri, sub raport sanitar şi administrativ, în regiunea în care se născuse şi cu care familia lui se identificase. A avut în

acest domeniu o sumă de realizări, dar alegerile din 1937 şi dictatura regală puseseră capăt speranţelor în acest domeniu. Totuşi nu se întorsese atunci la medicină, ci continuase ani de zile să se ocupe de probleme bancare şi mai ales de cooperaţie, o soluţie economică pe care o socotea potrivită pentru ţara noastră şi pentru care, în 1938, făcuse o călătorie de documentare în Olanda, împreună cu vechiul său prieten şi mentor politic. Acum însă şi această cale i se închisese, iar perspectivele viitorului i se păreau de tot confuze. Cu înţelepciune, mama îl sfătuia să-şi reia medicina, iar el nu se putea hotărî: n-avea mijloacele să-şi deschidă un cabinet şi nici momentul nu părea prielnic, iar a redeveni medic de spital, punându-se la dispoziţia ministerului pe care-l condusese, i se părea cu neputinţă. A fost pentru el o perioadă fără inspiraţie şi destul de debusolată.

Oarecum aşa era şi pentru mine, dar din alt motiv şi anume pentru că, aflată la capătul opus al existenţei, încercam să-mi definesc personalitatea şi încă nu reuşeam. Fără să-mi dau seama, cam tot ce făceam era un fel de reacţie la tipul de educaţie pe care o primisem. Un laitmotiv al meu din acea vreme era că trebuie să cunosc cât mai multă lume şi cât mai multe domenii noi. Plimbări, expoziţii, invitaţii la ceaiuri, spectacole, orice mi se propunea era o noutate acceptată cu entuziasm. Alt laitmotiv era dorinţa vie de a deveni, în sfârşit, „la fel ca toţi ceilalţi”. Era o puternică dorinţă de integrare într-o lume pe care încă n-o înţelegeam. Îi vedeam aparenţa fără să-i pricep tensiunile profunde şi o simţeam infinit mai complexă decât mi se dăduse să înţeleg. A dori să fii „la fel ca toţi ceilalţi” înseamnă implicit că nu te simţi „la fel”, dar acest sentiment nu se însoţea, în cazul meu, cu nici o undă de superioritate ci, dimpotrivă, cu perceperea unei insuficienţe de informaţie şi de experienţă, precum şi a unei bizarerii structurale, pe care uneori o puneam pe socoteala celor cincizeci la sută de gene străine, şi aici nu greşeam prea mult. Un anume sentiment de singurătate avea să mă întovărăşească toată viaţa; aveam să fiu mereu cam prea „elveţiancă” în România şi, desigur,

„românca” în Elveţia.

Aşteptam şi verdictul celorlalţi, cu care acum intram în contact mult mai liber decât la internat şi de la care speram să aflu cum eram cu adevărat. „Flirtezi cu pasiune”, îmi spusese Şerban Orăscu, reîntâlnit pe culoarele facultăţii în care el urma cursurile anului II. Am fost foarte mirată: nu asta era în mintea mea, în ciuda acelei efervescenţe, şi în afara celor două întâmplări pe care le-am povestit niciuna din multele mele prietenii nu luase, nu fusese lăsată de mine să ia vreo nuanţă sentimentală. „Ai o formă de minte aproape masculină”, îmi spusese un alt Şerban, de data asta coleg cu mine. Şerban Goiceanu era un băiat înalt, frumuşel, asaltat de admiraţii feminine pe care le primea cu vizibilă plăcere: în gura lui, fraza nu putea fi socotită un compliment. Nu ştiu de ce aşteptam să-mi spună alţii cum sunt, în loc să decid singură ce voiam să fiu.

Se apropiau examenele şi am dat trei din ele în luna mai. Am luat trei bile albe şi totuşi, în sinea mea, nu eram mulţumită, simţeam că învăţătura mea fusese superficială şi bazată pe memorie mai curând decât pe o reală aderenţă la domeniul pe care apucasem să-l aleg. Dar afară vremea era superbă, intrasem în vacanţă, n-aveam chef de probleme grave şi, ca veveriţa lui Walt Disney, care în „Albă ca zăpada” mătură cu coada şi îndeasă gunoiul sub covor, am amânat problematica esenţială, odată cu examenul de drept roman, pentru la toamnă.

*

Lacurile din jurul Bucureştiului sunt şi astăzi o adevărată minune; pe atunci, parcul ce le înconjoară era în plină tinereţe. Aleile şi construcţiile noi, delicate, nu prea numeroase, erau foarte îngrijite, poate pentru că administraţia din timpul războiului fusese de tip militar. În acea vară, mai ales în iulie-august, am fost la „AMA”, cum spuneam noi, aproape zilnic, pentru că, vai! n-a plouat niciodată şi pentru că n-aveam bani să plecăm din Bucureşti.

Cu bicicleta, drumul din Piaţa Amzei până la Herăstrău era cât se poate de simplu. Stăteam la etajul cinci; ascensorul nu era prea larg, dar îmi ridicam în picioare „căluţul” şi, din fericire, administratorul nu m-a prins niciodată asupra faptului. A pedala pe străzile fără maşini era o joacă; la întoarcere, în grup, ne plăcea să înaintăm aliniaţi, fără mâini pe ghidon şi cu braţele întinse, ocupând toată lăţimea şoselei Jianu. Lucrul pare azi de domeniul fanteziei. Nu numai automobilele lipseau, dar şi densitatea umană era de două ori mai mică. Plecam dimineaţa pe la nouă, zece şi ne întorceam seara după şase, când se apropia ora de închidere a ştrandului. Nimeni nu mânca nimic, nici nu veneam cu pachete; aveam în schimb la noi cărţi de citit, uneori cărţi de joc şi, desigur, palete şi mingi.

AMA însemna „Asociaţia Magistraţilor şi Avocaţilor”, iar baza sportivă de pe lacul Herăstrău era rezervată pentru aceştia şi familiile lor. Legitimaţia mea fusese obţinută de tata oarecum prin derogare, dar oricum aveam destule rude în acele profesii şi un an mai târziu clubul avea să fie deschis oricărui student de la Facultatea de Drept. Pe malul opus Pescăruşului erau doar trei-patru construcţii, toate înconjurate de spaţii largi, cu paznici (trebuia să prezentăm legitimaţia la intrare) şi foarte dichisite.

La AMA, în jurul clădirii joase cu largă verandă de lemn în care se aflau administraţia, duşurile şi cabinele, erau terase cu pietriş şi jardiniere pline cu flori, şezlonguri şi mese cu umbrele de soare, două terenuri de tenis, nişte mese de ping-pong, un mic debarcader cu trambulină, un spaţiu de înot şi mai ales o magazie şi spaţii de lansare pentru diferite ambarcaţiuni, cum existau şi la ştrandul vecin al Yacht-Clubului, situat pe o mică înălţime ierboasă, sau în partea opusă, la ştrandul cel mai îndepărtat, al Aviatorilor. Terenurile de tenis şi ambarcaţiunile se închiriau cu ora; existau caiace, canoe, *jigg*-uri (cu două rame şi un suport cu arc pentru tălpi), o lotcă (în care se stătea în picioare, lopătând cu o singură vâslă) şi mai ales yole, micile bărci cu pânze triunghiulare în care se întâmpla să fii poftită; alteori, stând pe mal, nu te săturai să priveşti printre gene, în

depărtare, trecerea lor tăcută şi volutele lor elegante. În dreptul clubului se ridica, mică şi rotundă, insula, ţintă uşoară pentru înotători, dar care nu-ţi oferea decât un spaţiu sălbăticit, cu un buchet de pomi înalţi şi printre ei atâtea buruieni şi rădăcini întortocheate încât n-aveai loc să calci.

Dincolo de stăvilar, pe malul lacului Florească, se înşirau până departe alte ştranduri, clădite pentru salariaţii lor de unele dintre marile întreprinderi: astfel erau cel al Societăţii de Telefoane, al Uzinelor Reşiţa şi altele. În direcţia opusă, pe lacul Băneasa, se afla un ştrand particular intitulat „Dor de Ducă”, unul al CFR-ului şi altul al Societăţii de Electricitate, ca să nu mai vorbim de marele spaţiu intitulat Country-Club şi rezervat corpului diplomatic. La Telefoane am fost de câteva ori cu Aramis, invitate de d’Artagnan; ele două au devenit înotătoare de nădejde; d’Artagnan a participat chiar la traversarea lacurilor, o competiţie care se desfăşura o dată pe an şi însemna parcurgerea în lung a întregului lanţ de lacuri, începând de la Băneasa, trecând prin Herăstrău şi până la sfârşitul lacului Florească; la stăvilar concurenţii ieşeau din apă, traversau şoseaua alergând şi intrau la loc în apă.

Cei din grupul nostru nu făceau asemenea performanţe, dar trebuie să spun că acea vară se înfăţişează în memoria mea ca un şir nesfârşit de instantanee, unul mai delicios decât celălalt. În ele figurează grupuri de tineri subţiri, băieţi şi fete, din ce în ce mai bronzaţi şi întotdeauna foarte veseli. Ei stau de vorbă, fac plajă, înoată, se usucă, aleargă, joacă ping-pong sau glumesc pe sub umbrele. Uneori mă duceam să privesc jucătorii de tenis, de obicei oameni serioşi care veneau, jucau şi plecau; îmi plăcea doar spectacolul, persoanele aparţineau altor categorii; când încercau să se amestece printre noi îi eliminam repede, pentru că-i socoteam prea bătrâni. Ceasurile treceau uşor; mici satisfacţii de vanitate alternau cu vagi controverse iscate din te miri ce, dar mai numeroase erau exploziile de râs; grupurile se desfăceau şi se refăceau ca pentru nişte figuri de balet; treceam de la soare la umbră, de la animaţie la visare şi totul părea să nu lase mai multe urme decât schimbarea culorilor

pe lac.

După-amiaza, locul începea să devină mai monden; soseau uneori perechi cu doamne elegante, venite doar în plimbare, şi chiar noi, fetele, renunţam la costumele de baie şi ne îmbrăcam în rochiile de vară cu care veniserăm. Toate aceste instantanee au culori incredibil de proaspete şi de câte ori le iau în mână, unul câte unul, li se adaugă un zumzet încet şi continuu de apă şi de voci binevoitoare, ca un acompaniament muzical.

*

Când nu eram pe bicicletă sau la soare, stăteam acasă şi citeam. Vacanţa se asocia cu plăcerea regăsită a lecturii. Reluasem pentru a treia oară iubita mea *Chartreuse de Parme* şi nişte Balzacuri găsite în apartamentul prietenilor noştri. Biblioteca noastră se afla închisă în lăzi, departe, dar o descoperisem de curând pe cea, de împrumut, a Institutului francez: puteam începe în sfârşit a-i cunoaşte mai amănunţit pe Gide şi pe Valéry, despre care vorbea toată lumea. Iar în toamnă (dar n-o ştiam încă), aveam să-l descopăr pe Proust.

Înainte de asta, între două examene, închinasem italianei un ultim efort şi tradusesem în română, de plăcere şi numai pentru mine, un studiu de vreo cincizeci de pagini dedicat istoriei familiei Medici. Din timp în timp mă amuza exerciţiul trecerii dintr-o limbă într-alta a câte unui text, de cele mai multe ori cu o profundă şi amară decepţie pentru rezultat: traducerea mi se arăta ca o îndeletnicire pe cât de pasionantă, pe atât de periculoasă. În plus, făcusem în primăvară, în mod necugetat, un abuz de D’Annunzio şi aproape că nu-i mai suportam limba: pentru multă vreme ea avea să dispară, practic, din preocupările mele.

Recăzusem, aşadar, în celebrarea francezei şi trebuie să spun că lectura acelei literaturi îmi întovărăşise viaţa, până atunci, pas cu pas şi de foarte devreme. Biblioteca părintească, în care mama adusese majoritatea cărţilor odată cu mutarea ei în România, cuprindea toţi clasicii, dar se

oprea, ca prin farmec, în preajma Primului Război Mondial. Compensând singurătatea mea provincială, cărţile croiseră deschideri imaginare spre nenumărate lumi. La vârsta *Iliadei* şi *Odiseii,* descoperisem în plus, cu încântare, teatrul francez al veacului al şaptesprezecelea; Racine mă încânta la fel de mult ca Edmond Rostand, al cărui *L'Aiglon* părea o replică la cei *Trei muşchetari* şi pe care mama îl admira fără rezerve. Alcătuirile delicate şi perfecte pe care le constituiau *Berenice* sau, în alt gen, molierescul *L'Amour médecin* mă încântau ca nişte bibelouri fragile şi de preţ, pe care le-aş fi ţinut în mână.

„*Aimer* Bérénice *a treize ans!* „exclamă Paul Morand cu indignare, în război cu programa analitică a liceului din vremea sa. Mie asta mi se întâmplase în chip firesc, fără injoncţiunile nici unui belfer sau poate tocmai pentru că ele nu avuseseră loc. Iar fraza din prefaţă, în care Racine mărturiseşte că unul din obiectivele lui a fost „să facă ceva din nimic", a rămas pentru mine un laitmotiv secret, prin care magia literaturii dobândea un atribut suplimentar şi misterios între toate. Curând însă, contactul cu poezia romanticilor fusese un şoc emotiv mult mai puternic; în timp, trecusem de la ei toţi la Verlaine şi (mai târziu) la Rimbaud fără discontinuitate, iar singurătatea mea nostalgică se regăsise în *René* cu un fel de complicitate frăţească. Aceste texte vechi, pe care atâţia copii le învaţă la şcoală cu efort, erau pentru mine experienţe existenţiale, prea strâns legate de sufletul meu ca să îndrăznesc să vorbesc despre ele. Şi cu cine aş fi putut-o face? Mama singură ştia despre entuziasmele mele, însă mă temeam de momentele ei de ironie, în care restabilea proporţiile unei realităţi practice desigur sănătoase, dar care mi se părea neinteresantă. Până la şaisprezece ani scrisesem poezii, ca atâta lume, exersând în amândouă limbile metri, ritmuri, forme diverse şi mărturisindu-mă; caietele acelea s-au pierdut pe la mutări, dar fără îndoială n-aveau nicio valoare. Puţinele versuri pe care memoria mea le-a păstrat mă surprind astăzi doar printr-o accentuată voluptate a visării, un soi de senzorialitate a experienţei interioare pe care o cunosc, cred, mulţi români introvertiţi.

Oricum, în acel an 1946 nu mai scriam versuri, hotărâsem „să trăiesc” pur şi simplu şi dacă la început totul fusese foarte firesc, foarte vesel, acum lucrurile aveau să devină mai complexe şi mai grave pentru că în acea vară, în toiul jocurilor între soare şi apă, încetul cu încetul şi fără să-mi dau seama, m-am îndrăgostit.

*

Povestea începuse din primăvară, odată cu plimbările în grup „la trandafiri”. Conversaţia în doi fusese veselă şi animată, am reluat-o în zilele următoare de câte ori a fost posibil şi destul de curând am fost nevoiţi să recunoaştem că amândoi resimţeam prezenţa oricărui alt participant la ea ca o intruziune. De ce, de ne ce, la început nu mi-am bătut capul să aflu. Din septembrie şi până în luna mai a anului următor, ne-am văzut sau ne-am vorbit aproape zilnic. Nu-mi mai lipseau vechile prietenii; nici nu observam că aproape dispăruseră din agendă. Nu căutam să aflu exact ce era în sufletul meu şi nici n-aş fi fost în stare. Constatam doar ce era evident, şi anume că zile de intensă fericire alternau cu altele de totală deznădejde, după cum atmosfera dintre noi era senină sau nu.

El era prieten, în acea vreme, cu Radu Popescu-Brădiceni. De multe ori mergeam la cinema în patru, Radu fiind adesea, dar nu întotdeauna, împreună cu Gina Alexiu, care a şi devenit prima lui soţie. Pe atunci Radu era un fel de stea a anului, pentru că făcuse o comunicare de succes despre Aristotel la seminarul lui Gruia, după cum Moţu Papacostea făcuse una despre „legătura cu pământul” instituită de Mihai Viteazul. Moţu arăta ca o fetiţă cuminte cu codiţe şi-mi aducea aminte de internat. Avea să treacă prin multe încercări, tatăl ei, profesorul Victor Papacostea, petrecând ani buni la Sighet; după aceea şi, scurt timp, sub îndrumarea lui, Moţu a făcut studii de istorie şi a realizat apoi o viaţă cât se poate de armonioasă şi de împlinită, cu satisfacţii familiale şi de profesie, aşa cum şi le-ar dori oricine. La dispariţia ei,

acum un an, n-a lăsat în urmă decât regrete şi amintirea unei femei surâzătoare şi elegante, căreia nu i-ar fi trecut nimănui prin gând să-i dea vârsta pe care o avea.

Evoluţia lui Radu a fost cu totul diferită. Era o fire mai degrabă veselă şi blajină, dar influenţabilă, iar hărnicia la studiu se asocia la el cu o minte destul de conformistă. Spre surpriza generală, imediat după facultate a devenit un procuror extrem de activ, şi toată lumea ştie azi ce înseamnă a fi procuror sub stalinism. În timpul dezgheţului se pare că a încercat să facă şi câte un bine, sau cel puţin aşa mi s-a spus. Trebuie să precizez că tot ce am aflat despre el după anul doi de facultate a fost din gurile altora, aşa încât nu pot garanta exactitatea informaţiei. Personalitatea celor două soţii ale sale a fost în orice caz mai marcată decât a lui. Pe Gina Alexiu am reîntâlnit-o în anii şaptezeci la Cumpătul, unde era în trecere; locuia în Suedia şi arăta superb. Radu venea şi el pe la Cumpătul împreună cu a doua sa soţie, Angela, directoare a Bibliotecii Centrale de Stat până la căderea lui Ceauşescu. Îl ţin minte pe Radu spunându-ne atunci, soţului meu şi mie, că am fost înţelepţi alegând profesii care „lasă ceva în urmă”. „Eu, a urmat el, ce-aş putea spune? Doar că m-am străduit să veghez la respectarea legii”. N-am intrat în detalii despre natura acelei legi. Radu a murit pe la cincizeci de ani şi ceva, după ce a trăit cumplita încercare de a-şi găsi mama, pe care o adora, strivită de cutremur sub blocul din Piaţa Rosetti, unde el copilărise.

Amintirile m-au dus mult prea departe în timp; să revenim la toamna 1946. Deschiderea cursurilor se amâna din nou, urma să aibă loc abia la începutul anului următor. Toamna aceea lungă, din care am consacrat pregătirii examenului de drept roman doar vreo trei săptămâni, s-a desfăşurat lin, dominată de ataşamentul care, între noul meu prieten – să-i spunem N. – şi mine, devenea tot mai puternic. Aş vrea să schiţez aici un portret al lui N. care să-i facă dreptate, şi nu ştiu nici acum dacă sunt în stare s-o fac. Nu cred în astrologie şi nu sunt nici măcar în stare să-mi reamintesc tipurile diferitelor zodii, pe care n-am reuşit încă să le iau în serios, deşi moda le dă astăzi atâta importanţă. Dar am găsit de

curând, cu mirare, o descriere a raporturilor ce se nasc între zodiile noastre şi nu pot să n-o transcriu aici: „Între Taur şi Scorpion se produce şocul antagonismelor sau unirea zbuciumată a complementărilor; aceste două fiinţe se atrag irezistibil şi nu întotdeauna spre fericirea lor, iar altfel se resping. Nu-şi sunt niciodată indiferenţi unul altuia”.

Conştient, refuzam să dau prea multă importanţă acelei legături afective pe care mă încăpăţânam s-o văd ca pe o simplă povestioară de tinereţe, cum trebuie să aibă oricine şi care e sortită să dispară la un moment dat în neant. Şi totuşi era evident că orice incident care putea duce la o întrerupere, fie şi doar pentru câteva zile, a întrevederilor noastre mă cufunda într-o disperare neagră de care nu mă vindeca decât dulceaţa regăsirii. O minte subtilă, multă delicateţe şi un umor de cea mai bună calitate sunt însuşiri de preţ, când se află reunite într-o aceeaşi persoană. Veneam însă din lumi culturale cât se poate de contrastante: în partea mea, aportul important al protestantismului francofon; în a lui, mentalitatea orientală şi pătimaşă a românilor macedoneni. Docilitatea femeilor, preeminenţa fratelui mai mare (el era cel mic) rămăseseră în familia sa dogme încă active; ele îmi contraziceau spiritul de independenţă, după cum neîncrederea lui în loialitatea mea, neîncredere pe care o luam ca pe o insultă, dădea naştere unor scene de gelozie pe cât de nemeritate, pe atât de dureroase. Rămânea soluţia adoptării unui ton de glumă afectuoasă care, într-adevăr, era culoarea dominantă a după-amiezilor noastre.

Nu mai vedeam decât foarte puţină lume. Marinette plecase peste vară în Elveţia, unde dăduse naştere, în septembrie, unei fetiţe, Catherine acolo, Catrinel aici. Două ocazii „profesionale” îmi aduseseră nişte bani: o traducere documentar-informativă, pentru un teatru, a unei piese de bulevard franceze; trei zile de stenografiere a lucrărilor unei conferinţe interbalcanice sportive. Aceste experienţe de început, prima mai ales, mi-au dat oarece curaj în privinţa posibilităţilor mele de a-mi câştiga existenţa, lucru ce se vădea tot mai necesar. Inflaţia era galopantă: cu preţul unei perechi de pantofi buni în ianuarie (140.000 lei) nu mai

puteam cumpăra în decembrie decât două perechi de ciorapi. Am împărţit totalul câştigurilor mele în două: jumătate a fost întrebuinţat pentru mici cadouri în jurul meu (un guleraş cu pliseuri şi broderie fină pentru mama, un portţigaret de ambru pentru tata, un şirag de mărgele pentru Maria), iar restul l-am „investit” la anticariatul lui „Alexandru” în două volume format mare, legate în piele, apărute în secolul XIX, unul cu ilustraţii despre secolul lui Ludovic al XIV-lea şi altul, o ediţie masivă a scrisorilor doamnei de Sévigné, cu gravuri de epocă *hors-texte* şi semnătura fostei posesoare, Constance Cantacuzene (cărţile, după cum se vede, îmi stau şi acum la îndemână). Aşadar, deşi efectele lipsei de bani începeau să se simtă în casă tot mai mult, mi se permiteau încă asemenea fantezii, iar criteriile mele rămâneau departe de orice considerente practice.

Părinţii se învăţaseră cu prezenţa lui N., cu care – în afara după-amiezilor în patru, împreună cu Radu şi preferata lui de moment (un timp a fost chiar d’Artagnan şi am fost foarte fericită) – jucam şah şi *rummy* cu pietre, ca doi copii, sau stăteam de vorbă ceasuri întregi. Tata se uita la el fără simpatie, cu gelozia caracteristică a părintelui care descoperă că fiica lui se apropie de vârsta măritişului; mama, căreia-i cerusem părerea despre el, îmi răspunsese concesiv: „*c’est un bon moyen”,* adică „e puţin deasupra mediei” sau „e un mediocru cumsecade”; atitudinile lor mă întristau. Puţină lume părea să-l înţeleagă; în societate era, cred, şi foarte timid. Nu ne dădeam măsura decât în dialoguri.

Am văzut în anul acela o sumedenie de filme cu un fel de sete: parcă am fi presimţit că în curând, şi timp de vreo cincisprezece ani, n-aveam să mai asistăm, decât cu rare excepţii, la proiecţia vreunui film occidental. Titlurile, consemnate cu grijă în carneţelul meu, sunt ale multor filme devenite clasice: *Pride and Prejudice, Tales of Manhattan, The Golden Gate, You were never lovelier, A Great Man*’s *lady, I Married a Witch, It happened tomorrow, L’Éternel retour, Les enfants du Paradis* şi multe altele, ba chiar şi un basm rusesc, *Floarea de piatră,* care ne surprinsese plăcut. La teatru am văzut atunci, între altele, *Gaiţele* în celebra şi

mult pomenita „distribuţie de aur”; *Mitică Popescu,* delicata comedie a lui Camil Petrescu, *Unchiul Vania* şi câteva comedii bulevardiere de succes: Bucureştiul se amuza.

Dar evenimentul major, cel care a concentrat toate speranţele, toată atenţia şi toată energia oamenilor au fost alegerile din 19–2 l noiembrie 1946. N. era implicat în ele cu deosebire, pentru că tatăl său acceptase să candideze pe lista brătienistă pentru Bucureşti; fiul vorbea despre asta ca despre un fel de prostie donquijotescă, dar nu-şi ascundea afecţiunea şi sentimentul de mândrie. Candidaturile pe listele opoziţiei implicau, într-adevăr, asumarea unui risc evident. De ce natură avea să fie rămânea încă imprevizibil, dar el exista şi nenumărate „incidente”, percheziţii, molestări de tot felul în timpul scurtei campanii electorale o dovedeau la tot pasul; atâta doar că, fiind cu toţii siguri de rezultat, necazurile astea erau socotite tranzitorii. Avea să se dea o luptă, iar adversarul, o ştiam, va recurge la orice mijloace pentru a zădărnici voinţele noastre. Ne trebuia curaj şi unire, dar rezultatul final avea să fie totuşi bun, pentru că ştiam bine că suntem foarte numeroşi. Curajul şi unirea erau necesare pentru a rezista intimidărilor şi a preîntâmpina fraudele presupuse: bătăi, violenţe, furtul urnelor, înşelăciuni la numărătoare şi aşa mai departe, cum ştiam, desigur, că existaseră şi înainte, mai ales la ţară (din ce în ce mai puţine totuşi, de vreme ce în 1937 partidul liberal *aflat la guvernare* n-a obţinut decât 38% din voturi, ceea ce dovedeşte corectitudinea scrutinului).

În agenda mea, cele două zile – 19 şi 20 noiembrie – poartă un singur cuvânt extins pe două pagini: „A – le – geri!” Seria noastră încă nu avea drept de vot: împlineam în anul acela douăzeci de ani (eu, de abia în anul următor), iar maturitatea politică era fixată tocmai la majorat, adică la împlinirea vârstei de douăzeci şi unu. Nu ţin minte ce-am făcut în prima zi, dar în cea de-a doua am stat tot timpul acasă, primind la telefon comunicările lui N. şi ale lui Radu (implicat şi el, nu prea ştiu cum, în consemnarea rezultatelor). Le însemnam pe un caiet (dispărut şi el, vai! ca atâtea altele) pe măsură ce secţiile de votare din Capitală îşi încheiau numărătoarea.

Memoria mea îmi restituie destul de bine cifrele însemnate pe hârtia albă. Erau monotone, cu unele variaţii în funcţie de cartiere: procentele ţărăniştilor, în Bucureşti, oscilau între 55 şi 60%; cele ale liberalilor brătienişti, între 11 şi 16%; la un loc, majoritatea anticomunistă era arhisuficientă. Procentele de 25% realizate de autorităţi păreau a fi rezultatul fraudelor, căci ele n-ar fi trecut, corect, de 10% (şi încă!). În după-amiaza aceea am trăit o senzaţie de linişte fericită, ca după o bătălie în sfârşit câştigată sau mai curând cu sentimentul unei ordini restaurate în drepturile ei fireşti.

*

Foarte curând însă, probabil de a doua zi, se instaurează luciditatea. Guvernul anunţă câştigarea alegerilor de către Blocul Partidelor Democratice (comunişti plus formaţiuni anexe), fără să avanseze însă cifre; partidele „istorice" protestează public împotriva neregularităţilor; publicarea cifrelor oficiale întârzie, un sentiment de perplexitate, apoi de incertitudine şi în sfârşit de grijă se accentuează tot mai mult; în 23 noiembrie se publică rezultatele oficiale, care precizează că BPD ar fi obţinut, pe toată suprafaţa ţării, 71,80 %, PNŢ Maniu doar 12,92 %, iar liberalii brătienişti 4,72 %.

Anunţul a căzut ca un cuţit de ghilotină. Circulaseră între timp nenumărate povestioare despre falsificări petrecute în satul X sau Y, la centrul de votare cutare sau cutare, dar tocmai faptul că circulau arăta că ele fuseseră descoperite. Cifrele aveau o vagă asemănare cu cele din carneţelul meu, dar nu ne-a trecut prin cap, şi nici n-am auzit vorbindu-se în jurul meu de inversarea rezultatelor de care pomeneşte Adriana Georgescu[21], fosta secretară a generalului Rădescu şi care, prin experienţa şi relaţiile ei, a fost mai bine informată decât oricine. Pentru publicul obişnuit, cifrele au părut doar pure invenţii, şi la drept vorbind ce importanţă mai avea? Dacă îşi puteau permite falsificări atât de uriaşe,

[21] Adriana Georgescu, *La început a fost sfârşitul,* Ed. Humanitas, Bucureşti, l992

pe cine mai interesa metoda exactă pe care o întrebuinţau? Partida era jucată, şi asta definitiv.

Adriana Georgescu relatează informaţii căpătate de la Mihai Romniceanu, pe atunci încă ministru. Sesizat de guvernul român, care a comunicat victoria de aproape 80% a opoziţiei, Kaftaradze, ministrul sovietic la Bucureşti, ar fi transmis de la Moscova soluţia de a trece voturile opoziţiei „pe seama coaliţiei guvernamentale şi viceversa". Oricum am lua-o, aceasta poate fi o mărturie, o informaţie, un zvon, dar nu o probă. La fel, Radio Europa Liberă a transmis cândva informaţia că un delegat al partidului comunist italian ar fi declarat în anii '70 că, aflându-se în Polonia la un congres, în 1947, Gheorghiu-Dej i-ar fi mărturisit inversarea rezultatelor. Poate asta constitui o probă? Juridic, desigur că nu. Toate buletinele de vot, se spune, de pe toată suprafaţa ţării ar fi fost arse în zilele următoare. Au fost, n-au fost? Probe în sens strict nu se mai pot afla, probabil, decât în arhivele sovietice, şi ce interes ar fi avut să le păstreze? Desigur, faţă de procentele cu care ne-au obişnuit, timp de cincizeci de ani, ţările cu guverne comuniste, alese cu procente variind între 98 şi 99 %, acest ciudat „71,80%" poate da de gândit. Desigur, iarăşi, pentru fondul problemei nu are prea multă importanţă. În 1953, după aproape nouă ani de guvernare şi îndoctrinare, conducerea partidului comunist român, convocată la Moscova, auzea din gura lui Molotov cuvintele: „Fără sprijinul nostru, nu v-aţi menţine nici două săptămâni!"[22] Dar problema probelor, în sine, rămâne să fie regândită în secolul nostru. Nu din arhivele regimurilor totalitare se pot obţine probe cu adevărat credibile. Ocazia ce s-a prezentat armatelor germane la ocuparea Smolenskului nu se iveşte uşor. De atunci încoace, posesorii arhivelor au avut tot răgazul să ardă documente, să înlocuiască, să falsifice sau să creeze absolut tot ce au dorit. Holocaustul însuşi a subliniat importanţa *mulţimii de mărturii convergente* ca probă în sine. Istoria comunismului nu va putea fi scrisă altfel.

---

22 *Magazinul istoric,* iulie l999, p. 27

Personal, rămân cu amintirea acelor telefoane care timp de o zi întreagă îmi dictaseră cifre concrete, reale, şi cu dezolarea de a nu fi păstrat acel carnet cu mai multă grijă, deşi, evident, nici el n-ar fi constituit vreo probă în toată puterea cuvântului.

Şi totuşi, în ultimii ani, cercetătorii români şi străini au început să publice documente de arhivă în care viitoarele cifre oficiale sunt vehiculate cu mult înainte de alegeri. E destul să amintim că într-o conversaţie înregistrată la data de 6 noiembrie 1946 – cu treisprezece zile înainte de data fixată pentru alegeri – Emil Bodnăraş anunţa consilierului ambasadei URSS în România, D. Iakovlev, viitoarea victorie a grupului de partide conduse de comunişti cu 90% din voturi, echivalentul a 344 de mandate. „Noi sperăm, se lăuda Bodnăraş în faţa reprezentantului sovietic, să avem 55–65% din voturi, dar noi trebuie să luăm 90%, şi asta se va face cu ajutorul acelor posibilităţi pe care ni le conferă legea electorală şi al unei anumite «tehnici»”.

Într-adevăr, la 23 noiembrie s-a comunicat că în Camera Deputaţilor blocul comunist plus formaţiunile maghiare dirijate de el au obţinut împreună 376 mandate (corespunzând unui procent de 90,8% din voturi), iar BPD singur 347 mandate, cu trei mai multe decât „prevăzuse” Emil Bodnăraş, ale cărui „tehnici” s-au dovedit cât se poate de eficiente[23].

*

În săptămâna care a urmat alegerilor, preşedinţii celor două partide tradiţionale l-au rugat pe Rege să nu deschidă lucrările Parlamentului nou, ca să nu legitimeze astfel comedia alegerilor. Pe de altă parte, în sânul partidului

[23] Documentul, publicat în *Magazinul istoric* nr. 11 (344) din noiembrie 1991, pp. 11-12, de către cercetătoarea T.A. Pokivailova (Federaţia Rusă) este analizat, împreună cu altele, de prof. Dinu Giurescu în patru numere succesive din *Arhiva,* supliment de istorie al ziarului *Cotidianul,* apărute între 23 noiembrie 1996 şi 28 februarie 1997.

ţărănesc au fost numeroşi cei care, aleşi după înseşi criteriile guvernului comunist, ar fi dorit să participe efectiv la noua viaţă politică, măcar pentru a crea probleme şi prilej de discuţie. Regele, care la data aceea ştia din experienţă că nu se bucura de niciun sprijin internaţional, a chibzuit îndelung, cu bine cunoscuta-i onestitate; se pare că s-ar fi consultat[24] cu preşedintele Curţii de Casaţie, Anibal Teodorescu (pe care aveam să-l cunoaştem în anul doi ca profesor de drept administrativ). Acesta l-ar fi sfătuit pe Rege să deschidă Parlamentul, pe considerentul formal că în decursul istoriei partidele care au pierdut alegerile protestează întotdeauna, denunţând neregularităţile petrecute, dar niciodată vreun suveran n-a luat atitudine în favoarea lor.

Problema se poate dezbate la nesfârşit; ea nu mai are nicio utilitate practică. Partidele istorice şi-au retras din guvern cei doi miniştri fără portofoliu, care oricum nu jucaseră decât un rol simbolic. Puţinii parlamentari ai opoziţiei, acceptaţi conform procentelor trucate, au fost sfătuiţi de şefii partidelor lor să nu se prezinte la lucrări; oricum, imunitatea parlamentară avea să li se ridice global după doar câteva luni. „Primul Parlament democratic al României", cum scrie *Micul Dicţionar Enciclopedic* în 1972 (un dicţionar destul de deschis pentru vremea lui şi care a fost curând de negăsit) şi-a început activitatea la 2 decembrie 1946, practic în absenţa opoziţiei şi sub preşedinţia prof. C.I. Parhon.

*

Încetează astfel, din acel moment, rolul „partidelor istorice". Denumirea, utilizată în sens ironic de propaganda comunistă, a devenit cu timpul infamantă, dar ea rămâne un titlu de nobleţe. De la mijlocul veacului XIX şi până în 1946, viaţa politică din România trebuie raportată la stadiul mult mai puţin evoluat al celei din ţările înconjurătoare: abia atunci îşi dobândeşte fizionomia originală şi adevărata ei

24 Ion Varlam, „Înainte de deschiderea Parlamentului[11], *Analele Sighet 4,* p. 224.

statură.

Înfiinţat în 1848, partidul liberal a fost în perioada interbelică cea mai veche şi mai puternică formaţie politică. Aproape o sută de ani de prezenţă în istorie îi dăduseră o legitimitate pe care nu i-o contesta nimeni. Din nefericire, viaţa principalilor săi conducători (Ionel şi Vintilă Brătianu, I.G. Duca) a fost curmată în chip neaşteptat; totuşi, guvernarea sa din anii 1934–1937 a prilejuit o dezvoltare economică fericită, problemele sale interne trecând pe al doilea plan. La începutul perioadei, prăbuşirea vechiului partid conservator îl adusese în poziţia de centru-dreapta; principalul său adversar a fost Partidul Naţional-Ţărănesc al lui Maniu şi Mihalache. Prin chiar natura sa, acest partid agrarian (cum existau în aproape toate celelalte ţări din zonă) se afla situat în centru-stânga, în condiţiile în care insuficienta industrializare încă nu putea da naştere unui partid social-democrat muncitoresc puternic. Alternanţa la putere a acestor două forţe ar fi putut, în condiţii de linişte internaţională, să asigure acea pace socială de invidiat în care guvernele şi compoziţia parlamentelor se schimbă, dar cetăţenii continuă să-şi vadă de treabă, principiile de bază ale statelor democratice – constituţionalitatea legilor, separarea puterilor în stat, garantarea dreptului de proprietate şi libertăţilor cetăţeneşti – nefiind puse în discuţie. Circumstanţe internaţionale (menghina în care zona a fost prinsă de către cele două puteri totalitare), dar şi locale (turbulenţa creată de personalitatea Regelui Carol al II-lea şi de existenţa Mişcării Legionare), au anulat, la sfârşitul anilor treizeci, această perspectivă de dezvoltare. Ea a fost însă resimţită ca o variantă fericită nu numai de întreaga clasă de mijloc, dar şi de cei de la sate, adică de majoritatea statistic zdrobitoare a populaţiei de atunci. Votul universal introdus după Primul Război Mondial adusese oricum în prim-plan notabilităţi ale satelor şi ale oraşelor de provincie, pentru întâia oară propulsate într-un asemenea for. Nu exista, aşadar, nici cea mai mică urmă de „mentalitate revoluţionară” în acel moment al istoriei ţării în care fiecare dorea, după încetarea ostilităţilor, să-şi gospodărească în

sfârşit în linişte micul avut, cu speranţa îmbogăţirii într-un răstimp rezonabil, în respectul tradiţiei istorice, culturale şi religioase comune. La alegerile din 1946, refuzul cvasi-unanim al regimului comunist s-a sprijinit pe bunul-simţ şi pe o liniştită demnitate: „Nu ştiam noi de revoluţia din Rusia că au omorât numai chiaburii şi bogaţii, şi oamenii de seamă care le-a fost învăţători?" îşi aminteşte astăzi un ţăran supravieţuitor. „Bă, decât să ajungă românu' să trăiască ca rusu, mai bine să nu existe", spunea pe atunci altul, care fusese în război în Uniunea Sovietică, iar un al treilea încheie: „Nici nu m-am gândit vreodată că minciuna o să înlocuiască adevărul. Dar uite, aşa s-o întâmplat."[25] Nu este aici nici urmă de ură de clasă: este acceptarea rezonabilă a unor ierarhii, chiar cu un sentiment de recunoştinţă în faţa superiorităţii; este o clară despărţire, în morală, a apelor de uscat. Iar în concluzie: „Era o ruşine pentru un român, la noi în România, în perioada aceea, în '46, să spui că eşti comunist."[26]

*

Enormitatea minciunii cu privire la rezultatul alegerilor a produs un fel de stupoare; aproape că nici n-a mai fost comentată. „Cortina de fier" căzuse de data asta definitiv. Graniţele încă nu se închiseseră ermetic, dar viitorul care se profila începea să suscite în tot mai multe minţi ipoteza, până atunci inimaginabilă, a emigrării. Am încercat chiar eu să i-o sugerez tatii, fără multă speranţă că va fi acceptată; mi-a răspuns cu mult bun-simţ că medicii occidentali obişnuiau să ridice un adevărat baraj în faţa străinilor şi că tot ce ar putea el spera, la vârsta lui, ar fi vreun post în coloniile franceze, ceea ce nu era de natură să-l ispitească. Îşi făcuse în tinereţe specializarea la Paris şi ştia ce spune. Am înţeles şi n-am

[25] *Analele Sighet 3,* comunicare semnată de Daniel Focşa, Iaşi, care a interogat locuitori în vârstă din diferite comune ale fostului judeţ Fălciu.
[26] *Ibid.*

revenit asupra ideii. Aici, argumenta el, oricum, ne mai descurcăm.

Devenea însă din ce în ce mai greu. Cam pe atunci şi-a făcut apariţia în casa noastră un misit destul de tânăr şi simpatic, pe nume Segal, care a început cu tata o sumă de „afaceri”. Dispăreau una câte una colecţiile de timbre, una în special la care tata ţinuse foarte mult, un album de blocuri de patru din secolul trecut. Se goleau unul câte unul cartoanele îmbrăcate în fină catifea vişinie, cu lăcaşuri rotunde, în care odihniseră piesele colecţiei lui de monede romane şi greceşti, pe care ni le arăta cu atâta mândrie de mulţi ani încoace. (Poate totuşi că tata le ceda pe acestea direct unor specialişti; în 1947, era încă membru în comitetul de conducere al Societăţii Numismatice). Domnul Segal ne strecura în schimb mărfuri cu totul neaşteptate, cum ar fi fost un balot de mătase albă de paraşută, rămas de la nemţi, sau excelente cutii de *pâte* de ficat provenite din rezervele puţinelor unităţi militare din SUA staţionate pe teritoriul nostru în 1945 şi dispărute acum ca prin farmec. Ba chiar, într-o zi, domnul Segal m-a „preţuit” dintr-o privire şi m-a întrebat dacă nu voiam să-mi găsească el un băiat bun, ceva fain, foarte potrivit, avea el pe cineva. Eu am izbucnit în râs cu mare poftă, habar n-aveam pe atunci că meseria de intermediar în asemenea probleme e foarte stimată la evrei; printre multele prejudecăţi de care m-am descotorosit de atunci încoace figurează şi cea pe care o aveam împotriva acestei îndeletniciri, fără îndoială folositoare în multe cazuri.

Blocul din Piaţa Amzei, ca multe altele, avea dificultăţi serioase cu păcura. Apa caldă devenise o raritate şi toată lumea făcea baie o dată pe săptămână, miercurea, când duduiau cazanele şi ţevăria huruia de la parter până la ultimul etaj. În domeniul acesta, ca şi în multe altele, de pildă în raţionalizarea alimentelor, nu înţelegeam de ce erau necesare acum privaţiuni care nu existaseră în tot timpul războiului; dar acest război noi îl pierduserăm, iar acum trebuia să plătim. În apartament era teribil de frig; numai iarna aceea binecuvântată îl făcea suportabil. Mai grav era că administraţia blocului ne făcuse proces şi eram ameninţaţi cu

evacuarea: contractul nostru de închiriere era făcut pe numele prietenilor noştri rămaşi în străinătate, adică „fugiţi”, cum se spunea acum, iar drepturile noastre de subchiriaşi încetau odată cu ale lor. Eu insistam pe lângă tata să ofere administraţiei ceea ce se chema pe atunci o *filodormă* (cuvânt cu care anunţurile de la Mica Publicitate fuseseră pline), dar înţelegerea n-a avut loc, fie pentru că el n-avea bani pentru aşa ceva, fie pentru că aceia nu se lăsau tentaţi. Un an şi ceva mai târziu, când am părăsit noi apartamentul, s-a mutat în el chiar administratorul. Băteam la maşină actele procesului şi-i spuneam tatii că avocatul lui e neserios, că nu avem absolut nicio şansă, dar poate că el doar „trăgea de timp”, având celebra speranţă într-o intervenţie occidentală de un fel sau altul (era pe vremea supremaţiei militare absolute a americanilor). Deschiderea cursurilor la facultate se amâna mereu. Mă susţinuse moralmente, în toamna aceea şi după expedierea examenului de roman, doar patima lecturii: în meandrele magicelor fraze proustiene regăseam acea linişte pură, netulburată, pe care o instaurează contemplarea artei şi în lipsa căreia atâţia dintre noi am pieri.

Atunci am văzut la biblioteca Institutului francez, de unde mă tot aprovizionam cu cărţi, un anunţ care avea să fie decisiv pentru mica mea traiectorie individuală. El reproducea un comunicat apărut în presă, pe care-l pot transcrie aici integral, dintr-un ziar din 16 noiembrie 1946:

Institutul Francez de înalte Studii din România a creat nişte cursuri de studii superioare ale căror programe sunt echivalente cu prepararea anumitor certificate de licenţă la Sorbona, şi anume: Literatură franceză, Istorie modernă şi contemporană şi Ştiinţe (fizică, chimie, ştiinţe naturale).

Aceste cursuri sunt destinate să înlesnească studenţilor o eventuală continuare a studiilor lor superioare în Franţa. Înscrierile se primesc... (etc.).

Literatură şi istorie! Cele două direcţii, încă neexplorate, din cele trei care mă ispitiseră! Şi amândouă în franceză! Bineînţeles, m-am înscris la amândouă. Istoria a avut probă scrisă; literatura, numai orală. În ziua oralului am găsit cu stupoare întregul parter al Institutului, sub frumoasele sale

balcoane de lemn sculptat, plin ochi de candidaţi în picioare, iar rândul mi-a venit abia spre seară. Se spunea că se înscriseseră în total, spre surpriza profesorilor, peste trei sute de inşi. La 18 decembrie se afişau rezultatele: fuseserăm admişi vreo şaisprezece la istorie, vreo patruzeci la literatură; doar numele meu figura la amândouă. Sfârşitul acelui an a fost în întregime luminat de noile perspective care, gândeam eu, mi se deschiseseră. Eventualitatea unei burse era doar una dintre ele; încântarea mea venea din posibilitatea de a prospecta cele două teritorii amintite şi de a mă lămuri, în sfârşit, pe mine însămi.

*

Sărbătorile n-au fost marcate de cine ştie ce abundenţă, dar nici de mare sărăcie. Chiar şi un ziar guvernamental ca *România liberă* mărturiseşte că pe Lipscani vitrinele sunt „luminoase şi decorate”, nu fără să insinueze că ceea ce se află în ele e numai pentru bogătaşi, deşi strada Lipscani nu era de cel mai mare lux. În ziare, fotografiile cu inaugurări oficiale şi alte ocazii festive ne prezintă oameni îmbrăcaţi elegant, care mai au încă un aer de „domni”. În Ajunul Crăciunului, un comisionar ne-a adus de la florărie o coroană mare de brad cu globuri şi lumânări, care ne-a ţinut loc de pom; cadoul venea de la soţul lui Marinette (ea se afla încă în Elveţia cu fetiţa). De Revelion, unchiul Ionel şi Tilly ne-au invitat la restaurant la Athénée Palace: am fost doar tata şi cu mine (mama n-avea niciodată chef de aşa ceva). A fost prima (şi ultima) oară când am făcut un Revelion la restaurant, şi am privit sala cu multă curiozitate. La o masă vecină, împreună cu un domn mai în vârstă, stătea o femeie elegantă, într-o rochie lungă, neagră şi cu tot spatele decoltat: avea într-adevăr nişte umeri superbi. Era o actriţă de care se vorbea mult pe atunci, Nadia Cantacuzino (îşi păstrase numele istoric după divorţ). Ceva mai târziu, după plecarea ei în Occident (unde a făcut oarece carieră în cinema sub numele de Nadia Grey), se povestea că,

refuzându-i-se într-un prim moment paşaportul, îi ceruse o audienţă Anei Pauker şi-i căzuse în genunchi, implorând-o să-i aprobe plecarea: „Uitaţi-vă la mine! Ce să caut eu într-un regim comunist? Îmi distrug viaţa şi vă încurc şi pe dumneavoastră!” Aceste fraze de bun-simţ se pare că au amuzat-o pe „tovarăşa Ana”, care i-ar fi dat aprobarea cerută.

Am din noaptea aceea două mici instantanee în alb-negru în care unchiul Ionel şi cu mine purtăm nişte pălării caraghioase de carton: el alesese un fes turcesc, roşu cu pompon negru, dar acesta nu apare în cadru. Pozele stau pe aceeaşi pagină de album cu alte două, făcute la o serată organizată de „Principele Mircea”, o societate de binefacere a vremii, unde apare grupul nostru de tineri. D’Artagnan, care participase la un număr de dansuri, e în costum naţional. Eu port în amândouă ocaziile fusta plisată neagră, inaugurată la 8 noiembrie 1945, şi o bluză de voal de culoarea lămâii; pe amândouă aveam să le îmbrac şi doi ani mai târziu la cununia civilă. Pozele îmi sunt foarte dragi şi sunt printre puţinele care mi-au rămas din acea perioadă: filme pentru bătrânul nostru Kodak nu se mai aduceau şi în curând aveau să dispară de pe piaţă cu totul. Nimeni nu are decât puţine imagini din anii grei.

*

În „iarna lui Topor”, Bucureştiul parcă ar fi fost pe Riviera. Am umblat în capul gol din noiembrie până în martie; toate amintirile mele sunt în culori. În Grădina Icoanei şi în parcul Ioanid frunzele s-au făcut castanii, au căzut, apoi au crescut din nou, verzi, explozive, de parcă în amorţirea lor nu trecuse decât o lungă toamnă. Poate şi de aceea prima jumătate din anul 1947 mi-a rămas în amintire ca ultima frântură din viaţă trăită fără griji şi fără răspundere, un fel de răgaz pe care destinul ni-l îngăduia ca să ne mai jucăm puţin, înainte de încercările presimţite. Răspunderea şi grijile erau pe umerii părinţilor; nu mi se cerea decât să învăţ sau mai exact mi se

oferea zilnic bucuria de a putea învăţa. Cursurile de la Institutul francez aveau loc de obicei după-masa, cele de la facultate dimineaţa. Nu eram niciodată singură; trăiam într-un fel de cocon de caldă, afectuoasă şi glumeaţă solidaritate, ca să spun aşa, de generaţie. N. mă ducea şi mă aducea de la Institut; seara mai aveam timp pentru un cinema sau un teatru. Îmi cercetez acum însemnările din carneţelul roz, aproape ilizibile, unde trei cruciuliţe arată aprecierea maximă, două sau una, o judecată cu rezerve, iar x respingerea totală.

Sunt consemnate surprinzător de multe spectacole. La operă, unul de balet şi *Faust* de Gounod cu Secăreanu, Ştirbey, Arnăutu şi, cred, Valentina Creţoiu. În continuarea revelionului, o seară de revistă cu nişte artişti unguri de mare farmec, Roszi Barsony şi Oskar Deneş. Apoi o sumă de piese de teatru, de obicei la Naţional (mutat, după bombardament, în fosta sală de festivităţi a Liceului Sf. Sava) sau, şi mai des, la Studio, care era la doi paşi de casă. Sunt în general piese de autori clasici, dar şi româneşti: eram un grup de tineri cuminţi. Un Goldoni *(Bădăranii)* cu Maria Voluntaru a fost o încântare; la fel o dramatizare după *Anna Karenina,* cu Marietta Anca, N. Bălţăţeanu şi M. Gingulescu. *Arleziana, Fedora* lui Sardou, *Ruy Blas, Fortunio,* precum şi *Nunta din Perugia* de Al. Kiriţescu, *Nepotul din Giurgiu* de Al. Şahighian, *Mânzul nebun* de Cezar Petrescu trezesc în mintea mea chipurile actorilor de prim ordin din acea vreme: Marioara Zimniceanu, Sonia Cluceru, tânăra Elvira Glodeanu, Niky Atanasiu, Finteşteanu, Costache Antoniu, V. Valentineanu, Cella Dima, Lilly Popovici, Al. Critico, N. Brancomir, Victoria Mierlescu, Al. Ciprian... Dar ce pot spune atâtea nume uitate celor care nu pot lega de ele niciun chip, nicio inflexiune de voce? Doar generaţia noastră, azi pe punctul de a ieşi biologic din scenă, mai poate tresări la atare evocări. Şi cum să descriu oamenilor de astăzi care văd, ca şi mine, în fiecare seară cel puţin un film la televizor, emoţia magică de dinaintea ridicării cortinei în sufletele noastre proaspete, curioase, departe de orice blazare? În antracte ne simţeam bucuroase noi, fetele, dacă „arătasem bine” timp de o seară;

a doua zi, reintram în realitatea cotidiană cu un surplus de bună dispoziţie.

Nu pomeneam între noi vechiul Teatru Naţional, aşa cum uneori eviţi să vorbeşti despre morţii dragi. Copii sau adolescenţi, fuseserăm cu toţii în acea clădire în care păşeam cu bucurie şi sfială. Astăzi, singur Teatrul Naţional din Iaşi, construit probabil în aceeaşi vreme, mai păstrează ceva din stilul său; acesta ocupă însă o largă suprafaţă orizontală şi culoarea sa dominantă este albastrul, pe când cel din Bucureşti era clădit pe verticală şi îmbrăcat în roşu, alb şi aur. În el se suprapuneau trei rânduri de loji şi o galerie superioară, în care nimerisem odată la un spectacol cu şcoala; abia dacă zărisem creştetul unor mogâldeţe care se agitau pe un segment al scenei, dar nu pierdusem niciun cuvânt. Nu ştiu de ce, în ultimii zece ani, n-a propus nimeni să fie reclădit întocmai. Un prieten cu care mai depăn amintiri şi care-mi vorbeşte de trăsurile muscalilor, aliniate pe Câmpineanu şi urcând una câte una spre peronul de ieşire, evoca sentimentul de „a fi important” pe care-l trăiai în acel spaţiu oarecum sacru. În Bucureştiul zilelor noastre, ceva asemănător mai resimt astăzi, cu o undă de duioşie însă, sub o frescă naivă şi atemporală, doar familiarii Ateneului: din fericire, în ceea ce avea să fie ultimul său an de domnie, Elena Ceauşescu n-a mai apucat să-l transforme din sală de concert în muzeu al chimiei.

Teatrul Naţional se prăbuşise sub bombe, dar martore ale istoriei rămăseseră, la încrucişările de drumuri, statuile. Întretăierea celor două mari bulevarde centrale era dominată de un grup de figuri simbolice înconjurându-l pe Ion C. Brătianu; Kogălniceanu îl privea dinspre Cişmigiu; la fel, din partea opusă, C.A. Rosetti. La hecatomba bronzurilor, care avea să vină în curând, ultimii doi, acceptaţi pe lista de protocol a noilor ocupanţi, au scăpat, dacă se poate spune aşa, cu viaţă; Brătienilor şi altora nu li s-au recunoscut aceleaşi merite. Nu le-a putut invoca nici măcar bietul Pache Protopopescu, harnic primar al Capitalei silit să-şi cedeze locul, în rotonda din faţa restaurantului „Izvorul rece”, unei fântâni dintre cele mai banale. Pe axa nord-sud, în preajma

magazinului Leonida, care prezenta ultimele modele de automobile Lincoln şi Ford, Take Ionescu era o figură mai discretă, dar în Piaţa Romană întreaga circulaţie se organiza în jurul lui Lascăr Catargiu. Toţi aceşti domni în redingotă sumbră de bronz, foşti oameni de acţiune deveniţi acum paşnici zei tutelari, creau în oraş o atmosferă binevoitoare. În lungile noastre plimbări de toamnă şi de iarnă, tot întâlnindu-ne cu ei, ne aminteam că de vremea dinainte de Primul Război puteam fi mândri. Mai frapant modernă, ca pentru a sublinia apartenenţa modelului la o categorie superioară, era statuia lui Carol I din faţa Palatului, pe un cal puternic şi cam brutal, imaginată de Mestrovici în perioada interbelică. Acelaşi artist cioplise în granit, nu departe de Calea Victoriei, monumentul lui Ion I.C. Brătianu; în sfârşit, statuia ecvestră a regelui Ferdinand, străjuită de patru figuri pe socluri înalte de marmură vişinie, era situată mai poetic, cum i se şi cuvenea celui reprezentat, într-un pâlc de arbori de pe şoseaua Kiseleff. În jurul ei, toamna, adunam uneori roşcove sunătoare al căror cântec reînvia pentru noi, cine ştie pe ce căi, o copilărie nu demult dispărută.

*

Aud spunându-se că generaţia noastră ar fi una dintre ultimele care s-au lăsat profund marcate de magia lecturii. Asemenea presupuneri sunt periculoase şi, oricum, există atâtea feluri de a citi! Există consum de informaţie, consum de emoţie, consum de sinteze şi aşa mai departe. Lectura pe care o practicam în acel sfârşit de adolescenţă răspundea tuturor acestor exigenţe. În pragul vieţii adulte şi al existenţei active, lumea reală se prezintă ca o învălmăşeală cumplită, în care unii se avântă şi-şi croiesc drum cu toată energia, pe când alţii se retrag la o parte, încercând „să înţeleagă” înainte de a acţiona. Cine citeşte cu predilecţie, la acea vârstă, romane, eseuri şi reconstituiri istorice se situează, conştient sau nu, în această a doua categorie.

În cărţi – în orice carte – găseşti nu o „oglindă” a vieţii (ce

plictisitor ar fi!), ci un material selectat şi organizat pentru transmiterea unui anume sens, la care ţi se solicită implicit adeziunea. Şi nu descoperi doar unul singur, ci o varietate de sensuri, intelectuale, afective, metafizice chiar, organizate în sinteze ce se suprapun la rândul lor spre a forma fascinante edificii abstracte. Apare astfel o plăcere suplimentară, cea de a savura (sau de a respinge) construcţia de sinteze, echilibrul şi forţa ei de coeziune. Îi poţi depista faliile sau zonele incerte, dar te poţi lăsa şi subjugat, vrăjit, când este cazul, de măreţia, proporţiile şi armonia întregului: utilitatea practică a „înţelegerii” cedează atunci locul bucuriei de a contempla.

E drept, cei ce au căpătat acces la toate aceste experienţe pot fi tentaţi să minimizeze experienţa concretă a „faptelor”, care e departe de a le aduce aceleaşi satisfacţii. La limită, ei ar putea trăi toată viaţa cufundaţi într-o dulce şi voluptuoasă identificare cu imaginarele lor trăiri: de aici ideea de „viciu”, atât de des asociată cu această activitate. Dar viciul unui anume tip de lectură pasivă se încadrează, mai simplu, în două dintre păcatele capitale, lăcomia şi lenea; n-are rost să instituim o nouă categorie numai şi numai pentru că ele se manifestă şi în cadrul lecturii.

Cultura apropie oamenii între ei, sau cel puţin asta îşi propune, dar îi poate şi despărţi. N. nu era un „mare cititor” şi nici n-avea nevoie să fie. Inteligenţa lui era de tip pragmatic, iar înţelepciunea, mult mai mare decât a mea, şi-o extrăsese nu din lecturi, ci din observaţii şi experienţe concrete. Deşi era şi el atât de tânăr, în scrisorile care mi-au rămas de la el sunt pasaje cărora nu le-am pătruns cu adevărat seriozitatea decât după câteva decenii. Nici jucăria literară nu-l prea interesa, dar îmi tolera acest „hobby”, cum am zice noi astăzi; îl clasa la capitolul „trăsnăi” din care, spunea el cu umorul lui obişnuit, aveam destule. Nu-mi dădeam seama, dar cultivarea intensă, din nou, a laturii mele „franceze” (pun ghilimele pentru că franceză era doar literatura, mentalitatea indusă prin educaţie fiind aceea, mult mai strictă şi mai plină de tabuuri, a Elveţiei romande) avea să adâncească între noi o falie ireparabilă.

*

Institutul francez şi-a deschis cursurile la 15 ianuarie, cu aproape trei săptămâni înaintea Facultăţii de Drept. Cursul de literatură avea trei titulari, domnul Régnier, domnul Sirinelli şi doamna (sau domnişoara) Lebel. Ne adunam în diferite săli, de cele mai multe ori în micile încăperi de la subsol. Acolo, cel puţin, îl revăd în minte pe domnul Régnier, asociat pentru mine cu descoperirea singurei metode de învăţare a literaturii pe care mi-a fost dat s-o practic.

Domnul Régnier ne-a anunţat că avea de gând să studieze cu noi, în acel an, un singur autor (Flaubert) şi din acel autor o singură lucrare *(Madame Bovary).* Metoda lui de analiză însă, ne-a explicat el, va fi cea pe care va trebui s-o folosim în cursul tuturor studiilor noastre, aplicând-o pe rând la autorii şi operele pe care va fi necesar sau doar vom dori să le aprofundăm – numele şi numărul lor depinzând exclusiv de voinţa şi hărnicia noastră. Rămânea de la sine înţeles că examinatorii ne vor putea interoga dintr-o arie mult mai extinsă.

Lucrul ar putea părea banal dacă nu ar fi fost trăit, de o parte şi de alta, aşa cum a fost. Régnier era, după câte îmi amintesc, mic de stat, cu un profil ascuţit şi o chică de păr roşcat şi ondulat – cam aşa cum îl descriu contemporanii pe Berlioz. Îşi începea invariabil orele cu lectura, melodioasă şi plină de sens, a unei pagini, cel mult două din *Madame Bovary.* Apoi urma comentariul, şi aici lucrurile deveneau fascinante. Nu-mi închipuisem că poţi găsi chiar atâtea lucruri în interiorul unui text, sub şi pe deasupra cuvintelor, în jurul lor şi al omului care le scrisese. Intrau în comentariu şi celelalte opere ale lui Flaubert, şi considerente istorice şi sociale, şi analiza stilistică şi, desigur, o sumedenie de idei generale, dar niciodată nu era pierdut firul conducător al paginii studiate. Crezusem că lucrarea mi-era destul de bine cunoscută; o citisem pe la şaptesprezece ani cu admiraţie; o avusesem şi ca subiect la teza de bacalaureat (după lectura căreia profesoara examinatoare, străină de şcoala noastră,

venise să mă caute, insistând cu vehemenţă să nu care cumva să fac greşeala de a opta pentru altă facultate decât cea de Litere). Vedeam însă acum că în acel text familiar rămăsese de perceput şi de analizat, în adâncime, o lume întreagă de sensuri. Flaubert a rămas pentru multă vreme unul din centrele mele de gândire; într-un an, mult mai târziu, am strâns note pentru un eseu, niciodată scris; dar nu asta are importanţă, ci faptul că în tot cursul vieţii am căutat să reînviu în lecturile mele metoda lui Régnier. Am făcut tot posibilul să cunosc nu numai una, ci toate lucrările unui anumit autor; am încercat să pătrund în reţeaua organică a unei scrieri cu atenţia, răbdarea şi respectul pe care ne învăţase el să le practicăm. Entuziasmul lui, când exista – şi de multe ori frumuseţea arhitectonică şi muzicală a textului îl declanşau –, era cenzurat de o rezervă care-l făcea şi mai tulburător. A nu abdica de la luciditatea raţionamentului se putea deci asocia – o constatam de fiecare dată *în act* – cu cea mai adâncă şi sensibilă comunicare cu diferitele nivele ale analizei. În plus, atât studiul nostru, cât şi acea capodoperă, reprezentativă pentru toate celelalte, se integrau prin comentariul său în viaţa noastră, a fiecăruia, în problematica ei secretă şi în imaginea sintetică pe care zi cu zi încercam să ne-o precizăm, la acea vârstă, despre lume şi rostul nostru în ea.

N-am apucat să am cu profesorul Régnier acea întrevedere personală pe care aş fi putut s-o provoc de mult; dintr-un motiv sau altul am tot amânat-o, la început din sfială, apoi din cedarea la prea multe solicitări – iar la sfârşitul cursului, când speram s-o avem după ce mi-ar fi citit lucrarea cerută, redactată cu fervoare şi bătută la maşină, el plecase înapoi în Franţa pentru ceea ce, credeam eu, avea să fie doar o vacanţă de o lună, două. În toamnă el nu s-a întors, cursurile nu s-au reluat, iar eu, care oricum părăsisem cu familia mea Bucureştiul, nu l-am mai revăzut niciodată. Desigur, el nu mai este astăzi pe lume, dar acestui pivot central al reflecţiei mele de o viaţă trebuie să-i închin acum cea mai statornică şi caldă mărturie de recunoştinţă. Vai! prea adesea suntem nerecunoscători cu dascălii noştri, prea adesea uităm sau

amânăm, chiar faţă de cei mai buni prieteni, acel gest suplimentar de afecţiune a cărui amintire le-ar prinde atât de bine în ceasurile lor de luptă cu deznădejdea.

Domnul Sirinelli era un personaj cu totul diferit. Tânăr, destul de chipeş, vesel şi extravertit, putea totuşi desfăşura, la nevoie, o erudiţie autentică. Vivacitatea şi supleţea excursului său o dovedeau de altfel, dar îmi trezeau acea rezervă pe care o avem de multe ori faţă de cei înzestraţi cu un talent prea vizibil ca să nu-i suspectăm de neseriozitate. Îmi amintesc o după-amiază în care ne-a vorbit despre Musset. Alesese pentru analiză un poem pe care-l ştiam aproape pe dinafară, celebrul *Stances a Ninon („Şi je vous le disais, pourtant, que je vous aime*...”). Era o badinerie elegantă şi-l găseam potrivit pentru vârsta de cincisprezece ani, nu mai mult; dar îi iubeam gingăşia şi aproape că mă durea să-l văd utilizat, sau cel puţin aşa mi s-a părut, ca un mijloc de a repurta un succes personal în faţa unui auditoriu predominant feminin, care chiţăia cu delicii. Eram fără îndoială nedreaptă; omul era foarte tânăr şi era normal să-şi experimenteze toate armele; recent i-am văzut unele lucrări comentate cu elogii şi înţeleg că a făcut o carieră universitară serioasă.

Nici la Drept, nici la Institut frecvenţa nu era obligatorie, dar şi dacă aş fi vrut, n-aş fi putut asista la toate cursurile. Făceam deci o selecţie, de foarte multe ori subiectivă. Domnişoara Lebel ne ceruse la un moment dat o lucrare despre La Bruyère. Cartea exista în lăzile bine închise despre care am vorbit, o ştiam şi, cel mult, m-am obosit s-o reiau pentru o zi de la Institut. Am înşirat cu dezinvoltură, pe două pagini de maşină, o serie de platitudini şi de consideraţii superficiale. La Bruyère, pe care-l iubesc acum atât de mult, mi se părea „prea cuminte” şi nici profesoara nu mă inspira. Mă întrebam de ce femeile intrate în carierea universitară păreau nevoite să renunţe la orice feminitate. Şi dânsa, şi profesoara de istorie, care preda un curs arid despre războaiele religioase din Franţa secolului al XVI-lea, îmi apăreau nu foarte tinere şi cu o expresie mai degrabă amară pe chip; le bănuiam solitare şi nefericite. Poate greşeam, dar

era aici miezul ascuns al unei probleme căreia multă vreme nu i-am dat de capăt. Textul lucrării mele poartă, de mâna domnişoarei Lebel, unele însemnări judicioase, care mi-ar fi fost utile dacă m-aş fi hotărât să adâncesc subiectul.

Dar nu mă hotăram deloc. Urmăream cursul de istorie al domnului Singevin aproape cu aceeaşi pasiune ca pe al domnului Régnier. Şi aici intervenise o metodă nouă pentru minţile noastre: istoria Franţei (şi nu numai) fusese împărţită în tranşe, fiecărui an de studiu revenindu-i câte o secţiune din diferite secole; la sfârşitul ciclului de învăţământ, după cum ni se explicase, studentului avea să i se completeze în minte tabloul întreg. Am avut de studiat, sub îndrumarea profesorului, două teme pasionante: prima a fost Franţa între 1715 şi 1789, adică Regenţa, domnia lui Ludovic al XV-lea, anii premergători (şi pregătitori) ai Revoluţiei; a doua temă, perfect adecvată curiozităţii noastre, a fost principiul naţionalităţilor în Europa Centrală şi Orientală (cum li se spunea pe atunci). Domnul Singevin (Charles?) era o specie nouă pentru mine, un reprezentant al ideilor (moderate) de stânga. Înfăţişarea şi comportamentul său i-ar fi atras fără îndoială, la noi în ţară şi câţiva ani mai târziu, calificativul de „burghez”; în ochii mei el era doar, şi cred că nu greşeam, un intelectual civilizat, care nu părea a avea probleme financiare personale. Cine stătea, pe vremea aceea, să distribuie oamenii în clase sociale de la prima vedere? Simpatiile lui de stânga se manifestau cu precădere în tratarea celui de al doilea subiect, în expunerea căruia se vedea bine că ideile sociale generoase de la 1848 îi apăreau, ca oricărui francez, mult mai importante decât ideile naţionale. Dar se dovedea extrem de strălucitor şi în cazul primei teme, pe care o alesese şi poate că o adâncea odată cu noi. Regenţa era pentru el un teren cu adevărat familiar: ora despre Law – sistemul său financiar şi consecinţele lui sociale – a rămas pentru mine echivalentul unui film pasionant în culori, deşi n-am văzut niciodată vreun film care să aibă precizia şi seriozitatea acelei evocări.

Rolul lui Singevin în existenţa mea a fost scurt, dar radical. Îmi repartizase o lucrare despre „Problema naţională în

Polonia între 1815 şi 1846”; am uitat ce bibliografie am avut. Am luat-o în serios, m-a pasionat, iar el mi-a înapoiat textul cu o notă rar acordată în sistemul francez, 15 sau 16 din 20 (e o corectură cu creionul, cred că s-a răzgândit de la 16 la 15). Dar nu asta a avut importanţă, ci mica frază pe care a însemnat-o pe ultima pagină, urmată de câteva sugestii amănunţite de specialitate, şi pe care o transcriu cu înduioşare: *Bien. Vous avez un style vivant, pittoresque* (soignez cela), *mais vous êtes quelquefois un peu trop subiective; un expose d’histoire ne doit pas porter d’apréciations personnelles.*

De ce am transcris-o? Pentru că aceste câteva cuvinte au tranşat definitiv ezitarea mea între literatură şi istorie. N-aveam voie să fiu subiectivă? Atunci istoria înceta să existe în ceea ce avea ea mai fascinant! S-ar fi limitat la acea seacă înşiruire de date, de bătălii sau tratate de pace din expunerile domnişoarei Greget! S-ar fi putut mulţumi cu tabele cronologice, statistici şi grafice. Ar fi încetat cu totul să fie ceea ce mă cucerise, o succesiune de evenimente pe care mintea noastră nu se satură să le ordoneze şi să le reordoneze sub semnul feluritelor sensuri pe care le descoperă sau crede că le-a descoperit; o desfăşurare în ritm variabil a unor imagini în culori, cu o extindere din ce în ce mai largă; o galerie de portrete de oameni excepţionali, din traiectoria cărora poţi încerca să afli (fără să speri că vei reuşi vreodată) care e proporţia între circumstanţe şi voinţa umană, istoria universală putând servi, la urma urmei, drept paradigmă pentru orice destin individual (şi invers). Dacă exigenţa momentului cerea, în slujba istoriei, o renunţare la toate acestea (şi nu mă îndoiam că judecata lui Singevin era în acord cu cerinţele vremii), atunci nu, mulţumesc, n-aveam să-mi mai pierd timpul cu disciplina în cauză.

Şi am socotit într-adevăr, din clipa aceea, capitolul „istorie” definitiv închis.

*

Citam foarte des, pe vremea aceea, o maximă atribuită lordului Palmerston, pe care o pescuisem cine ştie de unde: „Nu-mi daţi sfaturi; ştiu să greşesc şi singur”. Era clar că nu ieşisem încă din perioada de frondă care urmase cuminţeniei mele din liceu.

Aveam pe atunci un caiet „secret” în care, într-o manieră foarte confuză, însemnam gânduri de ordin general, mici cuceriri pe care le făceam pas cu pas asupra haosului – vreau să spun: observaţii, concluzii, păreri. Degajându-le din marea lor neîndemânare stilistică, pot constata azi, cu oarecare uimire, că unele dintre ele au rămas valabile, pentru mine, şi acum.

Prima însemnare (cronologic vorbind) afirmă în chip surprinzător că nu s-ar cădea să scrii, adică să împărtăşeşti altora punctul tău de vedere, decât spre sfârşitul vieţii sau cel puţin în deplină maturitate, când experienţa şi studiul, conduse multă vreme paralel, te vor fi adus într-un stadiu în care să poţi împărtăşi altora mai mult decât simple aspiraţii, stări de suflet sau nedumeriri.

În al doilea rând, în caiet figurează o sumă de observaţii de ordin mai restrâns. Într-un ceţos proiect de roman, evocam problema raporturilor de putere în cadrul cuplului, o temă la care de multe ori întorsăturile vieţii aveau să mă silească să revin. Altă remarcă era că intensitatea raporturilor afective, chiar şi a celor mai armonioase, riscă să izoleze cuplul într-un mod aproape ermetic, închizându-l egoist în sine însuşi şi făcându-l insensibil la problemele celorlalţi. Nu cunoşteam metafora breugheliană a oului transparent în care pictorul îşi închide perechea de îndrăgostiţi; aş fi aderat la ea fără ezitare.

Dar revelaţia, dacă pot spune astfel, a acelor luni a fost conştiinţa imanenţei divine. „Doamne, care eşti în lume” a fost o formulă decisivă, un fel de prim vers al unui poem niciodată scris, pentru că acel prim vers era prea puternic şi nu vedeam ce i-aş mai fi putut adăuga. Lumea era sacră, prezenţa divină se afla peste tot, timpul şi viaţa ne-au fost date pentru a-L cunoaşte şi a-L slăvi pe El, indiferent de reprezentarea – în mod necesar inadecvată – pe care fiecare

dintre noi ne-o facem despre divinitate. Sentimentul acesta nu era neapărat creştin; diviziunile în cadrul creştinătăţii erau pentru mine, oricum, doar opoziţii de rit şi opoziţii de limbă, iar problemele doctrinare mă depăşeau cu totul. Acea firavă şi totuşi fermă intuiţie a sfinţeniei tuturor lucrurilor, formulată atunci pentru prima oară, a rămas o constantă a întregii mele existenţe.

Cu pagina de faţă se apropie de sfârşit rolul precumpănitor pe care l-am rezervat, în ultimele capitole, problemelor subiective care mă stăpâneau atunci. Hotărâsem că aceste amintiri nu se vor ocupa de „mine" decât tangenţial. Totuşi, în acest moment al istorisirii, am fost nevoită să insist mai mult asupra unor aspecte personale, tocmai în speranţa că în continuare nu va mai fi nevoie să le ating. Ne aflam atunci cu toţii pe punctul de a adopta decizii uneori radicale, în cadrul unei situaţii generale constrângătoare, dintre cele care ne arată deschis limitele foarte strâmte ale libertăţii noastre. Pas cu pas, aflam că această libertate nu este de fapt nici atât de reală, nici atât de iluzorie cât ne plăcea uneori s-o spunem; cu certitudine însă, aria ei se revela infinit mai îngustă decât ne-o închipuiserăm mulţi dintre noi.

*

În ianuarie 1947, facultatea tot nu se deschisese. Urmăream în oraş punctele maxime, pentru mine, de interes. Astfel a fost un matineu în care actori români şi membri ai Institutului francez a oferit recitări de poezie. În partea a doua a spectacolului, s-au prezentat numere de balet inspirate de poeme celebre: Trixy Checais, tânăr pe atunci, a construit un moment remarcabil pe *L'après-midi d'un faune* al lui Mallarmé (acompaniamentul debussyst era la pian), şi unul încă mai impresionant, cu un mai ştiu ce muzică, pe *El desdichado,* sonetul nervalian care-l urmăreşte toată viaţa pe cel ce a avut imprudenţa să-l primească, fie şi o singură dată, în lumea sa interioară.

Ziua de 21 am petrecut-o aproape exclusiv în sala Dalles,

transformată în expoziţie de carte franceză. Clădirea fundaţiei, unde mai târziu s-au ţinut cursurile Universităţii populare, era pe atunci o clădire scundă, dar elegantă; doar mai târziu a fost ascunsă după o faţadă de bloc, în felul bisericilor izolate de către Ceauşescu prin acelaşi procedeu. În faţa clădirii, două alei semicirculare şi nişte suprafeţe de gazon creau o oază plăcută privirii în plin bulevard (pe atunci Brătianu) şi întâmpinau cu o sugestie de linişte pe cei ce se pregăteau să asiste la o conferinţă, la un recital sau un spectacol de teatru. Ziua aceea însă a fost un adevărat calvar. Sute de inşi ocupau toată curtea, iar dinăuntru, odată intrat, era cu neputinţă să mai ieşi.

Cartea franceză fusese prezentă în epoca interbelică în toate librăriile, şi deci în foarte multe case; în timpul războiului aproape că dispăruse din magazine. Frecventam pe atunci o librărie elveţiană (ţară neutră) pe Calea Victoriei, „Domus”, unde puteau fi găsiţi, tipăriţi la Neuchâtel, câţiva dintre autorii francezi care se opuneau regimului de la Vichy. În 1946 se deschisese nu departe de „Capşa” un mic magazin, totdeauna ticsit, „Studio 42”, care oferea mai ales cărţi engleze şi americane, precum şi numere de revistă de tip „Time”, pentru noi încă destul de exotice; nu cred să fi funcţionat, în total, mai mult de un an. Singură avea să prospere, lângă biserica Kretzulescu, librăria „Cartea rusă” în care situaţia se inversa: cărţile din rafturi, exclusiv în chirilice (nu începuse încă marea epocă a traducerilor), erau infinit mai numeroase decât rarii cumpărători, pierduţi în spaţiul prea vast şi ale căror siluete, întrezărite prin vitrine, trezeau celor de pe trotuar o senzaţie de inconfort greu de analizat.

Aşadar, în ziua aceea, la Dalles, reapariţia târzie a cărţii franceze a fost irezistibilă pentru atâţia bucureşteni, încât amintirea pe care am păstrat-o a fost a uneia dintre înghesuielile cele mai cumplite în care m-am aflat prinsă vreodată – afară poate de alta, pentru cumpărat pantofi pe puncte, în era stalinistă. Dispuneam de o sumă foarte mică şi cărţile care m-ar fi interesat o întreceau cu mult; oricum, le-am putut cel puţin răsfoi ceasuri întregi, dar cu un fel de descurajare: marele număr de coperte noi au produs în

mintea mea blocajul pe care aveam să-l retrăiesc, după o întrerupere mult mai lungă, în primele librării occidentale în care m-am aflat după 1968. Nu m-am întors acasă decât spre seară.

*

Cursurile de la Drept au început la 3 februarie. Aveam aceiaşi patru profesori, cărora li se adăugaseră Vintilă Dongoroz pentru dreptul penal şi Anibal Teodorescu pentru dreptul administrativ. Toţi erau flancaţi de asistenţi care-i înlocuiau uneori la cursuri sau se ocupau de seminarii. Au avut loc, în acele luni, şi dispariţii cărora nu le-am dat importanţa cuvenită. Astfel cursul care urma să fie deschis, conform agendei mele, de I.V. Gruia la 6 februarie încetează să mai fie menţionat: de ce oare? Evident, gândesc eu astăzi, după alegerile din noiembrie dreptul constituţional devenise pentru autorităţi o materie cu totul supărătoare. După expunerile din anul precedent, mai mult de istorie a disciplinei, ar fi venit rândul analizei regimurilor din Europa modernă şi contemporană – monarhii şi republici, democraţii reale şi sisteme totalitare –, inclusiv propria noastră monarhie constituţională. Cum ar fi putut noua stăpânire să tolereze aşa ceva?

Destul de vag, îmi amintesc că se răspândise zvonul că profesorul ar fi decedat în urma unui atac de cord. Adevărul este cu totul altul: în revista *Memoria* nr. 7, la capitolul „Catalogul celor ucişi în lupta contra comunismului”, găsesc astăzi alineatul următor: „Gruia V. Ion. Profesor universitar de Drept Constituţional, decan al Facultăţii de Drept, ministrul Justiţiei (4. VII.–4. IX.1940). Bătut permanent în temniţa de la Sighet, a şi murit acolo în noiembrie 1952”.

Se poate deci presupune că a fost arestat aproape imediat după acea deschidere de curs. Cât despre materia pe care ar fi trebuit s-o predea, ea a dispărut pur şi simplu în neant. Cei mai mulţi dintre noi n-au ştiut nimic, iar cei ce au ştiut sau măcar au bănuit au tăcut.

Scrierea acestor amintiri poate fi uneori foarte dureroasă. Precizări de acest fel se ivesc pe neaşteptate şi trebuie integrate memoriei generale, tot mai încărcate cu orori.

Gheorghe Strat, la cursul de Istoria doctrinelor economice, era încă prezent şi multe din expunerile lui mi-au rămas în minte – poate pentru că, în timp, confruntate cu experienţa concretă, ele se verificau. Astfel, de pildă, teoriile clasice şi moderne, dar nemarxiste, ale valorii, aşa cum ni le-a descris el, s-au vădit mereu mai adecvate realităţii decât cea din ideologia socialistă. În cadrul cursului de drept administrativ, s-a organizat în acel an un „proces" simulat, cu o „cauză" bine definită, un „procuror", un „judecător" şi un „avocat al apărării" prilej de afirmare pentru stelele anului: Dinu Medianu, Radu Brădiceni, Alexandru Duţu şi alţii. Profesorul Anibal Teodorescu, în sarcina căruia cădea acel curs, n-avea darurile necesare ca să ne stârnească admiraţia – era uscăţiv, sever, lipsit de farmec sau poate doar obosit, nemaifiind de mult tânăr –, dar adeseori cursurile erau ţinute de asistentul lui, Vermeulen. Mihai Rarincescu rămăsese egal cu sine însuşi, cu acelaşi calm, aceeaşi claritate, aceeaşi ordonată prezentare a unui curs imprimat impecabil, pe care era o plăcere să lucrezi. Totuşi faptul că, nu după multă vreme, Luţescu, asistentul său, a rămas la Paris n-a mai mirat pe nimeni.

În schimb Vintilă Dongoroz, noul profesor care preda dreptul penal, era o prezenţă neobişnuită. O certă distincţie fizică şi o rezervă distantă izolau omul de materia predată; vocea cu vibraţii egale înlănţuia frazele fără cabotinism, fără puncte culminante, fără persiflare şi fără salturi dinamice; dinamismul se refugiase în succesiunea organizată a ideilor. Ele se aflau toate sub acel veşmânt sonor monocord din care nu trebuia să pierzi nicio silabă, iar descoperirea lor era o adevărată încântare. Astfel peisajul faptului penal, care ar fi putut deveni patetic sau sinistru, rămânea încadrat raţional, deci decodabil şi făcând parte oarecum din normalitate prin aspectul său de abatere, ce întărea implicit existenţa legii. Cursul putea exercita o adevărată fascinaţie.

În 26 februarie am avut parte de un eveniment din unele

puncte de vedere memorabil: am fost convocaţi după-amiaza, la o oră neobişnuită, în aula mare, fiind prezenţi şi studenţii din alţi ani. Vorbitorul a fost Lucreţiu Pătrăşcanu, ministru de justiţie din 1944. Era prima personalitate comunistă cu care luam contact şi impresia a fost amestecată. Omul se prezenta, desigur, ca un intelectual (am spune astăzi „ca un domn”, expresie cu totul inexistentă într-o vreme în care „domnii” umblau, ca să zicem aşa, pe toate drumurile), dar ceva, în felul său de a fi, rămânea neclar: profesorii noştri erau mult mai uşor de descris. Poate că se ştia deja urmărit. Nu era nici patetic, nici persuasiv; nu se făcea remarcat nici prin erudiţie, nici prin umor; părea lipsit de libertate interioară. Poate că se ştia deja urmărit. Nu este exclus nici să se fi simţit complexat în acel mediu. Nana Osiceanu, prietena şi cvasi-vecina mea din Drumul Taberei, îşi aduce aminte de o diatribă lansată în timpul unui curs de Gheorghe Strat împotriva celor ce sunt numiţi dintr-odată profesori, fără să treacă prin treptele obligatorii (asistent, lector, conferenţiar), cu efortul subînţeles de studiu şi practică universitară. Aluzia, pentru cine voia s-o priceapă, era limpede: Pătrăşcanu fusese numit profesor universitar din oficiu, odată cu răsturnarea politică pe care o trăiam cu toţii.

Destinul a atribuit celor doi protagonişti sfârşituri de viaţă comparabile. La 22 februarie 1948, la aproape un an după acea deschidere de curs, Pătrăşcanu avea să fie „demascat” la Congresul Partidului de către Teohari Georgescu; arestat şi anchetat conform sistemului pe care el însuşi îl pusese în practică, a fost executat în 1954.

Profesorul Strat avea să sufere timp mai îndelungat. Scos din învăţământ în vara sau toamna lui 1947, a fost arestat în 1948 şi condamnnat la şapte ani temniţă grea. La expirarea pedepsei, în 1955, i s-a stabilit domiciliu obligatoriu în Bărăgan, de unde a fost ridicat şi condamnat din nou, după revoluţia din Ungaria, la 25 ani, în cadrul represiunii împotriva ultimilor membri marcanţi ai partidului liberal. Condiţiile de viaţă în detenţie fiind cele pe care le cunoaştem astăzi, nu e de mirare că s-a sfârşit la 67 de ani, într-una din multele închisori prin care a trecut. Faţă de asemenea

destine, soarta lui Pătrăşcanu sau, de pildă, a lui Codreanu, amândoi ucişi violent, nu cu încetul, îmi pare categoric mai puţin dureroasă.

*

În lunile acelea în care orizontul meu personal rămăsese strict studenţesc, „adulţii" din jurul meu cunoşteau cu totul alte tensiuni. Până şi tata, în ciuda temperamentului său flegmatic, începuse să se întrebe ce aveau să mai aducă zilele acelui an.

La 1 ianuarie 1947 fusese etatizată Banca Naţională (ceea ce a dus, între altele, la confiscarea seifurilor pentru naivii care-şi mai păstraseră în ele niscaiva obiecte de preţ). Măsura naţionalizării era presimţită şi aşteptată cu îngrijorare. Înainte de etatizare, Banca Naţională emisese un număr însemnat de monezi de aur, oferite spre cumpărare la un preţ abordabil: era o măsură destinată a proteja populaţia, a retrage o parte din rezerva de aur din stăpânirea statului şi a o răspândi în buzunarele locuitorilor de pe toată suprafaţa ţării, între altele şi pentru a împiedica preluarea ei de către ruşi. Dată fiind deprecierea accelerată a leului, în tot anul 1947 n-a fost tranzacţie cât de cât importantă între particulari care să nu se efectueze în „medalii". Se practica intens şi jocul la bursă: nu numai oamenii de afaceri, dar şi simplii particulari urmăreau cotele acţiunilor, cumpărau, vindeau şi-şi contabilizau de la o lună la alta profitul şi pierderile. Cu o extremă candoare, îşi închipuiau că acumulează astfel rezerve pentru zile grele. Cei mai mulţi făceau provizii, dar nu doar de alimente: banii lichizi se „plasau" în metraje de stofă, în obiecte de decor, în tablouri şi bijuterii, în fel şi fel de investiţii fanteziste. „Cumpăr orice, că mâine se scumpeşte", anunţ ipotetic la „Mica Publicitate", era o glumă care circula cu succes.

În februarie, încheierea tratatului de pace la Paris fusese o amară decepţie. Ştiam cu toţii că Basarabia era pierdută; nu ni se recunoscuse nici statutul de cobeligeranţă, în ciuda

sacrificiilor făcute de unităţile armatei noastre pe frontul de vest în ultimele opt sau zece luni de război: eram socotiţi doar înfrânţi şi, în ce privea despăgubirile, trataţi în consecinţă. În plus, influenţa preponderentă a Uniunii Sovietice era recunoscută formal în diferite articole ale tratatului. Acea măsură care mi se păruse moralmente atât de stranie, „întoarcerea armelor", se dovedea acum şi contraproductivă, ea contribuind în timp la proasta noastră imagine în ochii altora şi, mai ales, în propriii noştri ochi.

Demoralizarea profundă se accentua în contact cu realităţile vieţii de zi cu zi. Ştiri înspăimântătoare veneau dinspre răsărit: în Ucraina se murea de foame şi vedeam oameni umblând înnebuniţi din Moldova în Ardeal şi Bărăgan după ceva bani sau ceva de-ale gurii. Seceta era reală, dar mai importantă era la noi totala dezorganizare a agriculturii în urma confiscării pământurilor, repartizării lor haotice şi neîncetatelor măsuri contradictorii luate de guvern, în special în domeniul transporturilor unde ministru era Gheorghiu-Dej. Mai exact, măsurile *păreau* contradictorii pentru că noi ne închipuiam că erau luate cu un minimum de bune intenţii, pe când realitatea era exact pe dos: cu cel mai mare cinism, ele erau menite să distrugă orice structură viabilă şi să instaureze penuria, haosul şi deruta, după care „ordinea" noului regim avea să pară acceptabilă sau chiar bine-venită. Explicaţia pe care ne-o dădeam atunci era doar că ruşii luau cu lăcomie, în cadrul despăgubirilor de război, de trei-patru ori mai mult decât era prevăzut. Era, desigur, adevărat şi asta, dar raţiunea profundă era de natură politică, nu economică.

Banca Naţională etatizată tipărea bani în neştire, accelerând inflaţia. Preţurile creşteau aiuritor. În primăvară circula hârtia de cinci milioane, în vară avea să apară cea de zece. O telegramă din aprilie a lui Burton J. Berry către Departamentul de Stat din Washington indică pentru un dolar valoarea zăpăcitoare de 900.000 lei.[27] Pe carneţelul meu de

[27] „Arhivele Statului din România. Viaţa politică în documente, l947", în *Analele Sighet 5,* p. 72.

cheltuieli, o pereche de ciorapi costă 500.000 lei, iar o pereche de sandale ieftine de vară, două milioane cinci sute; o sumă egală e plătită unei croitorese modeste pentru manopera unei rochii. Lucrurile nu puteau continua aşa multă vreme, dar nimeni nu-şi putea zugrăvi cu precizie viitorul: se trăia de pe o zi pe alta. O oarecare încredere era întreţinută de prezenţa în guvern a celor câţiva liberali (Dodel, de pildă, îşi păstrase postul şi datorită protecţiei lui Petre Bejan, prieten cu socrul său), dar mai ales de instituţia monarhică şi de persoana Regelui. Se auzea de arestări, dar ele încă nu erau un fenomen de masă. Apăreau în *Scânteia,* după câte se spunea (n-o citea nimeni), oribile articole de instigare la ură, dar încă li se răspundea în ziare ca *Dreptatea, Semnalul* şi altele.

N-am vorbit încă de persoana şi activitatea lui Gheorghe Tătărescu („Guţă" pentru toată lumea), dar ea a fost extrem de importantă în acea perioadă. Încă din 1944, fostul prim-ministru se despărţise de „bătrânii" liberali de sub conducerea lui Dinu Brătianu. Exista într-adevăr o problemă de generaţii. În timpul celor patru ani de rodnică guvernare interbelică, Tătărescu se înconjurase cu prioritate de liberali „tineri" cu bună pregătire profesională, socotindu-i mai deschişi, cu o mentalitate mai modernă şi mai pragmatică decât vechile cadre rămase credincioase curentului brătienist tradiţional. Sprijinit de un grup dintre aceştia, acceptase în 1945 funcţia de vicepreşedinte al guvernului şi ministru de externe, partizanilor săi atribuindu-li-se şi alte portofolii, cum ar fi cele ale finanţelor, cultelor şi lucrărilor publice. Soluţia, sugerată pare-se chiar de Moscova, convenea comuniştilor din considerente de imagine; el însuşi şi colaboratorii săi sperau să poată astfel încetini sau chiar evita unele măsuri comuniste prea păgubitoare pentru ţară (la fel, în 1968, o sumă de intelectuali au sperat că intrând în partid ar putea ameliora unele stări de lucruri). În plus, Tătărescu voise desigur să-şi răscumpere colaborarea personală cu Carol al II-lea sau, poate, reprimarea necesară, dar foarte dură, ordonată de el, a „răscoalei" de la Tatar-Bunar, o acţiune destabilizatoare organizată în anii douăzeci de comuniştii ruşi

de peste graniţă în satele din estul Basarabiei. S-a bizuit, desigur, pe experienţa lui politică; a ascultat, probabil, şi de un impuls pur egotist. Oricum, eşecul său final, comparabil cu al tuturor „tovarăşilor de drum” din diferitele ţări ale Europei de Est, n-a făcut decât să confirme natura ireductibil dictatorială şi totalitară a partidului de guvernământ.

Când, în primăvara lui 1946, şi-a făcut publică intenţia de a candida în alegeri pe liste comune cu comuniştii, cei mai oneşti dintre foştii săi simpatizanţi (Aznavorian, Bentoiu, Tătăranu, D. Alimăneşteanu şi alţii) l-au abandonat fără ezitare şi, după publicarea unei „scrisori deschise” în presă, s-au întors în rândurile vechiului partid liberal.

La Paris, în timpul tratativelor de pace, delegaţia română condusă de Tătărescu nu părea să fi obţinut vreun mare succes (deşi el se străduise, cu un mare efort de documentaţie, să obţină pentru noi restituirea integrală a Transilvaniei), iar în guvern puterea lui se vădea tot mai limitată. Un memoriu prezentat de el membrilor guvernului şi şefilor de partide guvernamentale, în mai 1947, descrie situaţia ţării în culori de-a dreptul tragice. Şi totuşi, cum am mai spus-o, simpla existenţă a *Drapelului* şi prezenţa în guvern a celor câţiva liberali, oricât ar fi fost ei de „colaboraţionişti” întreţineau încă în populaţie, în prima jumătate a anului 1947, o oarecare speranţă, ba chiar mai îngăduiau unor activităţi economice să se desfăşoare cât de cât satisfăcător.

*

Odată cu revenirea primăverii, dublului meu program de cursuri – dimineaţa la Drept, după prânz la Institut – i s-au adăugat din nou plimbările şi bucuria zilelor cu soare. Intrată sub imperiul orelor magice de după-amiază, participam la cursurile juridice cu o detaşare crescândă. În ore îmi permiteam acum să mă şi joc. Odată am făcut cu Saşa un schimb de versificări pe rime date. Eu adoptasem nota romantic-ironică:

Are surâsul bleg, profilu-*anost.*
E lung şi slab cam cât o zi de *post.*
Dar gându-mi, prins de-al dragostei *catarg.*
Zboară spre el, ca pasărea spre *larg.*

Catrenul lui Saşa a fost mult mai direct:

Exemplu vreţi de *catalizator*?
Răspundem foarte simplu: în *amor.*
Combinezonul mamei cu *dantele*
Şi cu perechea tatii de *bretele...*

Saşa Georgescu avea să devină, pentru câteva decenii, unul dintre textierii cei mai iubiţi ai Teatrului de Estradă.

Majoritatea numelor de colegi care-mi revin astăzi în minte sunt ale unor persoane care nu şi-au petrecut viaţa în mediul juridic şi dintre ele prea multe, vai! nu mai sunt în viaţă. Şerban Goiceanu, fiu de fruntaş ţărănist, care-şi aflase un mijloc de trai ca şofer de ambasadă, şi-a pierdut viaţa împreună cu tânăra lui soţie pe o şosea din Cehoslovacia, la prima lor ieşire din ţară. Natalia Florin (Stănescu) a realizat decenii la rând traduceri din rusă şi franceză. Constantin (Bebe) Maneca a devenit autor de dicţionare. Vladimir Gheaţă, fiul fostului ministru liberal, a ales să fie inginer. Prin anii şaizeci m-am întâlnit pe stradă cu Marcel Vasiliu, nu demult campion de tir. Dinu Giurescu, Vlad Mugur, Virgil Cândea, Cornelia Papacostea, Alexandru Duţu şi-au făcut fiecare un nume, dar în alte discipline decât dreptul. Mulţi şi-au căutat un loc în administraţie şi au încercat să echilibreze, printr-o viaţă particulară cât mai înţeleaptă, regretul vocaţiei contracarate sau dispărute cu totul.

Oricum, practica dreptului dominat de ideea „justiţiei de clasă” nu mai avea absolut nimic comun cu idealul pe care-l întrevăzusem. În reprezentările artelor plastice, justiţia tocmai de aceea avea ochii legaţi, ca să nu se lase influenţată. O justiţie *părtinitoare din principiu* era un fel de monstru logic pe care era cu atât mai greu să-l slujeşti cu cât fuseseşi mai atras de pura, necondiţionată libertate a adevărului.

Mult mai târziu, am auzit vorbindu-se despre o tânără profesoară de istorie care, la începutul anilor cincizeci, părăsise învăţământul şi-şi alesese o slujbă măruntă de conţopistă. Celor care se mirau le răspundea: „Cum aş fi putut să-i învăţ pe copii minciuni despre Basarabia şi Bucovina, când jumătate din familia mea a rămas dincolo de graniţă?”

Cazuri ca acesta, exemplare şi rămase anonime, au fost mult mai multe decât credem. Nenorocirea este că despre ele nu vorbeşte nimeni. Binele se apropie mai mult de normalitate decât răul şi, ca atare, de prea multe ori pare neinteresant.

*

Într-o dimineaţă de primăvară, mergeam spre facultate pe strada Ştirbei Vodă. Cineva m-a ajuns din urmă.

— Mi se pare că am întârziat la Roman, a zis el.

L-am privit cam de sus. Nu vorbeam cu cei care nu-mi fuseseră prezentaţi. Dar evident, de vreme ce ştia de Roman, era un coleg şi trebuia să fiu politicoasă.

Am continuat să vorbim de una, de alta, eu cam din vârful buzelor. La un moment dat mi-a arătat o scurtătură a drumului, parcă printr-o curte părăsită. Ajunşi în aulă, am luat-o fiecare în altă direcţie; eu am mers la locul meu obişnuit, în prima bancă din dreapta, unde stătea de obicei tot grupul meu. Eram supărată pe mine că mă lăsasem agăţată atât de uşor.

Mai târziu mi-am adus aminte că Marcela Tănăsescu (o viitoare mare avocată, emigrată mai la urmă în Germania) îmi vorbise şi ea de o scurtătură a drumului, pe care o învăţase de la „Bobiţă Bentoiu”. Acela să fi fost?

Nu-i reţinusem bine nici trăsăturile. Doar că avea ochelari. Un timp l-am confundat cu unul mai grăsuţ, care mă privea cu totul indiferent. Ce obrăznicie! Să nici nu mă mai salute!

După un timp şi-a făcut reapariţia adevăratul împricinat. Am început să stăm de vorbă, iar el să se alăture grupului

nostru. Într-o dimineaţă am intrat cu toţii la un cinema de pe bulevard, la un film imposibil, cu Dorothy Lamour. Prezenţa asta nouă îmi părea bizară. N. venea mai rar, poate că învăţa pentru examene. Eram în mai.

Credincioasă vechiului meu principiu, acela de a nu refuza niciodată o ocazie de a investiga domenii şi personalităţi noi, am început să accept, nu fără remuşcări, unele propuneri de program: o plimbare cu o conversaţie foarte intelectuală în Grădina Botanică, peisaj nou pentru mine şi de o liniştită armonie; o invitaţie la un concert al unei pianiste renumite, Monique de la Bruchollerie; ba chiar şi vreo două ceasuri petrecute în sala de disecţii a Facultăţii de Medicină, nu din vreun impuls morbid, ci pentru a cunoaşte cât mai multe despre ineluctabilul nostru destin. Fiecare din aceste prilejuri se însoţea de dialoguri care-mi dezvăluiau în interlocutorul meu o personalitate complexă, ale cărei preocupări răspundeau unora dintre aspiraţiile mele cele mai adânci. „Creatorul trebuie să fie un univers întreg pentru sine”, glăsuia unul din motourile mele pentru anul 1947 – şi descopeream acum, la cel cu care vorbeam, un univers interior de o mare bogăţie, strunit de o voinţă şi o disciplină cu totul neobişnuite la cei de vârsta noastră. Omul citise multe din cărţile ce-mi erau familiare, precum şi altele, care erau lecturi temeinice; îi plăceau limbile străine, făcuse câţiva ani de pictură, dar domeniul lui de predilecţie rămânea muzica simfonică. Se retrezea în mine un strat de amintiri foarte vechi, cele ale anilor copilăriei, în care-i întorceam paginile mamei care cânta la pian, cu degetele ca nişte ciocănele, reducţii din *Peer Gynt*, *Pierrette* de Chaminade şi dansuri poloneze de Scharwenka! Mă puteam apropia acum, cu o iniţiere mult mai serioasă, de *musica seria*; tânărul pe care-l aveam în faţă intenţiona să-i consacre întreaga existenţă, dreptul fiind o disciplină pe care o studia doar la stăruinţele tatălui său: acela era unul din maeştrii baroului şi totuşi fiul îi ţinea piept cu hotărâre. O existenţă consacrată artei, o familiaritate frapantă cu ideile generale, o strunire a tuturor facultăţilor intelectuale şi afective în vederea unui singur scop, şi mai ales acel centru de energie misterios care

se cheamă personalitate, în jurul căruia eşti tentat să gravitezi ca un corp ceresc relativ fragil, intrat în orbita unuia cu o densitate incomparabil mai mare...

Am crezut, la început, că voi putea adăuga această nouă prezenţă universului meu, ca un model şi un stimul continuu. Foarte curând, a devenit evident că soluţia nu era acceptabilă nici pentru el, nici pentru N. Tonul detaşat cu care vorbesc acum n-are nicio legătură cu adâncimea crizei străbătute atunci. Am dat, ca într-un coşmar, două-trei examene luate cu cel mai modest rezultat obţinut vreodată. Astăzi încă, îmi e greu să evoc acele zile, acele săptămâni în care culorile verii rămâneau strălucitoare şi nimic nu părea să se fi schimbat.

Cât timp am mai vieţuit amândoi în această lume, nu l-am revăzut pe N., după despărţire, decât de vreo trei ori, totdeauna pe stradă şi din întâmplare. Dintre toţi colegii noştri, cred că soarta lui a fost cea mai dureroasă. După copilăria umbrită de firea dominatoare a fratelui său, după tristeţea pe care i-am pricinuit-o, şi-a pierdut relativ curând părinţii şi, la puţină vreme după ce împlinise treizeci de ani, a suferit o congestie cerebrală extrem de gravă. Şi-a revenit doar parţial; a mai supravieţuit vreo cincisprezece ani, necăsătorit, pensionat pe viaţă şi cu facultăţi mult diminuate.

Una din ultimele imagini ale zilelor noastre împreună îmi restituie grădina Cişmigiului într-o dimineaţă cu soare, în toată splendoarea începutului de mai. Eram singuri pe băncile uneia din rotondele de piatră de pe care privirea cuprinde toată perspectiva dintre cele două alei, până în bulevard. Câţiva păuni umblau pe atunci liberi printre straturi; unul dintre ei a trecut pe iarbă chiar lângă noi, în haina sa de un alb imaculat, neverosimil ca o minune angelică. Încet şi cu mare grijă să nu-l sperii, m-am apropiat de el, încercând să ating lungile pene albe pe care le purta imperial, ca pe trena unei rochii de mireasă. La câţiva centimetri de mâna mea ele se îndepărtau uşor, după câţiva paşi ai delicatelor picioruşe: mişcarea era făcută ca în joacă, fără grabă, exact în clipa şi în cadenţa necesare. Era însăşi emblema fericirii, pe care de atâtea ori încercăm s-o fixăm în

timp, fără să ştim cum s-o păstrăm şi nici măcar ce să facem cu ea.

La mijlocul lunii iulie am plecat cu mama la Buşteni, unde Marinette închiriase o vilă întreagă pentru ea, fetiţa ei de zece luni şi o ajutoare: ne propusese să mergem să-i ţinem de urât. După arşiţa din Bucureşti, ploaia şi umezeala de acolo ne-au întâmpinat ca un balsam.

*

În primele două zile a plouat fără încetare şi aproape n-am ieşit din casă. Vila avea un geamlâc în care mă instalasem să citesc nişte cărţi despre Revoluţia franceză (în prelungirea uneia dintre temele lui Sangevin); a treia zi, pe la şase după-amiază, pe cine văd apropiindu-se surâzând, uşor timid şi într-un impermeabil prea lung? Pe Bobiţă Bentoiu.

Trebuie să spun că am de gând să-l indic aici, de acum încolo, cu numele de „Pascal” pe care l-a adoptat la prima sa ieşire în public cu o lucrare muzicală. Mulţi ani de zile rudele, prietenii şi eu însămi am folosit diminutivul întrebuinţat în copilărie, la care se părea că ţine chiar el. Dar, pe de o parte, în cei peste cincizeci de ani petrecuţi împreună, am schimbat între noi multe feluri de diminutive care nu interesează pe nimeni; pe de alta, la ora asta nu i se mai spune altfel decât Pascal. Primul său nume de botez este Aurelian, ca al tatălui său; al doilea i s-a dat pentru că s-a născut în Vinerea Mare, chiar la ora trei după-amiaza, şi în semn de simpatie pentru Pascal Rădulescu, prieten al tatălui din vremea războiului şi creator, în *Universul copiilor,* al unei benzi desenate de mare succes, „Tudorică şi Andrei”. Existenţa acestui al doilea nume a fost o împrejurare fericită; numele de „Aurelian Bentoiu” n-ar fi putut fi folosit, în vremea stalinistă, în nicio împrejurare publică; mai mult, ar fi fost păcat să nu-i rămână exclusiv celui care l-a purtat şi l-a înnobilat atât prin merite, cât şi prin suferinţă.

Pascal, aşadar, se afla la Buşteni, în pragul vilei Tatuşescu, iar eu nu-mi puteam crede ochilor. Coincidenţă? Dar de unde!

Era un om care ştia ce vrea. În ultimele zile făcuse o vizită doctorului Costel Nicolau, care-l îngrijise din copilărie, şi-şi expusese cererea foarte clar: să i se recomande, pe motivul unei vagi boli de plămâni avute cândva, câteva săptămâni la munte şi anume nu la Sinaia, unde climatul era prea umed, nici la Predeal, unde era prea uscat, ci tocmai la Buşteni, care era cât se poate de potrivit. Dragostea părintelui pentru fiu era prea mare ca să se ivească vreo împotrivire şi, prin urmare, găsirea unei pensiuni şi făcutul bagajelor s-au rezolvat ca prin farmec.

Bineînţeles, timp de o lună, Pascal a fost la noi în fiecare zi. Jucam în trei cu Marinette *nain jaune* (jocul îl adusese ea); ne încânta pe toţi dulceaţa şi graţia fetiţei (care a devenit o femeie frumoasă, elegantă şi a rămas la fel de alintată). Conversaţiile noastre – în grădină, pe Zamora sau pe Valea Cerbului – erau interminabile.

Dar chiar a doua zi după sosirea lui, pe la prânz, mă întorceam cu Marinette dintr-o plimbare spre Azuga; în mijlocul şoselei fără maşini – îl văd şi acum – Pascal ne-a întâmpinat, ţinând în mâini un ziar larg deschis. Era „fuga de la Tămădău”, acea capcană în care căzuseră principalii fruntaşi ţărănişti care intenţionaseră, se pare, să formeze în străinătate – intenţie perfect legitimă – un guvern în exil, cum avea să aibă în curând Polonia. Extraordinar de stranie era însă fotografia, tipărită pe toată lăţimea ziarului şi în care pe o pajişte, în faţa unui avion minuscul, se înşirau vreo cincisprezece persoane, aliniate ca pentru o fotografie oficială; erau şi vreo două femei, una dintre ele chiar elegantă, poate Lilly Carandino, care era actriţă. Era ceva cu totul patetic în acea fotografie în care arestaţii aveau pe braţ câte un pardesiu, la picioare o valiză sau două şi pe chipuri un amestec de demnitate şi stupoare pe care nu-l pot uita. În toată povestea era şi ceva neverosimil, şi ceva autentic; noi priveam chipurile şi citeam lista de nume ca pe o lungă serie de condamnări la moarte.

Priveam şi, cu cât priveam mai mult, cu atât înţelegeam mai puţin. Cum putuseră să fie atât de naivi? Evident, graniţele erau acum ermetic închise, mai ales pentru ei, aşa

încât acest tip de aventură era singura soluţie. Şi totuşi: cum de fuseseră atât de creduli? Cum au putut să expună un număr atât de mare de oameni politici unui proiect atât de riscant? Pe de altă parte: cel sau cei care-i ispitiseră, ce fel de oameni erau? Cum au putut ei vorbi ochi în ochi cu viitoarea lor victimă, pledând pentru a o convinge să adere la o acţiune pe care o ştiau sinucigaşă? Cât de mult poţi să vinzi din tine? mă întrebam eu într-o vreme în care încă nu mi se risipiseră cu totul iluziile despre natura umană. Şi iar mă întorceam la acea fotografie care avea un aer atât de ciudat de trucaj. Să nu fie nimic adevărat? Să fi fost doar arestaţi rând pe rând, apoi adunaţi ca să joace acea scenă dintr-o comedie de proastă calitate? Unii dintre cei fotografiaţi jucau, într-adevăr, doar nişte roluri, dar asta n-aveam s-o aflăm decât mult mai târziu. În orice caz, autenticul şi mizanscena erau strâns amestecate, iar sentimentul nostru era când de revoltă, când de milă. Oricum am fi luat-o, ceea ce ni se întâmplase era o catastrofă, nu putea fi altceva.

La douăzeci de ani, asemenea şocuri se absorb şi se vindecă repede; programul nostru de vacanţă nu s-a schimbat în zilele următoare şi totuşi amintirile subzistă, incredibil de intacte, în adâncul minţii, inimii şi ţesuturilor noastre. Pot să reactualizez când vreau lumina printre nori, aerul încărcat cu aburi de ploaie, impermeabilul bej al lui Pascal, figura năucită a lui Marinette, hârtia proastă de ziar sub degetele mele reci. Prăbuşirea presimţită atunci avea să aibă loc întocmai, şi foarte curând: s-a aflat peste câteva zile de arestarea lui Maniu, cel care prin rectitudinea şi fermitatea lui simbolizase rezistenţa unui neam întreg; Partidul Naţional-Ţărănesc, adevăratul câştigător al alegerilor, a fost dizolvat în mai puţin de două săptămâni; patrimoniul şi arhivele i-au fost confiscate, ziarele interzise, iar noi toţi am aşteptat cu inimile strânse nenorocirea care nu putea să nu se abată, cel puţin temporar, asupra foştilor săi diriguitori. Nu bănuiam însă adevărul, şi anume că valul de arestări avea să se extindă tot mai mult, în toate straturile sociale şi în toate colţurile ţării.

*

— Vrei să mergem acolo sus? a zis Pascal. Eu am fost.

În zilele cu vreme umedă, munţii, care la Buşteni sunt mai aproape decât oriunde, îşi arătaseră toate detaliile, brazii, pietrele şi, pe linia de creastă, cabana mică a Schiel-ului, decupată ca o jucărie. Acum reapăruse soarele şi munţii se îndepărtaseră, traşi înapoi ca de o mână nevăzută şi înfăşuraţi într-o boare blândă.

— Ştii ce? a mai zis el. Pornim dimineaţa şi mergem până unde poţi. Dacă oboseşti prea tare, ne oprim şi ne întoarcem jos.

Am intrat pe Valea Jepilor într-o dimineaţă fără nori, eu în pantofi plaţi, şosete albe şi fustă sport. După agenda mea, am plecat pe la opt dimineaţa. A fost prima dintr-un mare, foarte mare număr de zile petrecute în Bucegi, un peisaj resimţit uneori ca un fel de a doua casă a noastră.

Pe vremea aceea, în afară de tineri şi de câţiva vârstnici împătimiţi, nu urca multă lume pe munte, dacă exceptăm ciobanii, forestierii şi pe cei care, la îndemnul câtorva societăţi particulare de drumeţie, se ocupau cu marcajele, repararea treptelor şi podeţelor, fixarea de cabluri în locurile periculoase şi aşa mai departe. Nu existau funiculare: excepţie făcea, sub cabana Schiel, un şir lung de stâlpi şi odgoane cu care se coborau din munte trunchiurile tăiate pentru fabrica de hârtie din Buşteni. Marcajele însă erau excelente şi reînnoite în fiecare primăvară. Iar natura se desfăşura liber, într-o revărsare de bogăţie inocentă, de neînchipuit. Într-o jumătate de zi de umblet pe vreme bună, abia dacă te întâlneai de două, trei ori cu câte cineva. Codul de politeţe al muntelui cerea să dai bună ziua oricui şi să răspunzi aşijderea.

Asupra mea şocul a fost extraordinar de puternic. Valea Jepilor e îngustă şi pare sălbatică: cred că rar poţi întâlni o cale de acces atât de rapidă şi de spectaculoasă. Panta destul de abruptă îţi permite să câştigi înălţime cu un efort serios, dar de scurtă durată; apa care şerpuieşte de sus până

în vale, cu ochiuri albastre neverosimil de limpezi, e geamănă cu cea care se transformă în cascada Urlătoarea chiar deasupra Buştenilor. Ţineam minte legenda povestită de regina Elisabeta (Carmen Sylva) în *Poveştile Peleşului*: doi fraţi s-au luptat vitejeşte pentru dragostea unei fete care, nevrând sau neputând să aleagă între ei, se aruncă în prăpastie: ei sunt preschimbaţi în cei doi Jepi, iar fata în cascada spumoasă pe care o ştim cu toţii. Cărarea marcată trecea de mai multe ori de pe un mal pe altul al firului de apă; când ne opream din mers şi ne odihneam, aşezaţi pe marginea lui, brazii, stâncile, norii păreau fiinţe vii şi în tăcerea în care şuşotea doar apa, nu-ţi mai auzeai decât inima bătând.

Bătea tare la urcuş, mereu aveam senzaţia că-mi plesnesc urechile, că-mi va fi cu neputinţă să fac pasul următor şi totuşi continuam, mi-ar fi fost ruşine să protestez sau să mă vait; o făceam numai când eram cu adevărat la capătul puterilor. În curând Pascal a introdus un fel de ordine: cinci minute pauză la un ceas de mers. Mergea înaintea mea, totdeauna a dorit şi a obţinut acel loc pe care l-aş fi vrut şi eu; pentru a avea o vedere mai largă împrejur, neobturată de lăţimea umerilor săi, nu-mi rămânea decât să las între noi o distanţă mai mare. Îşi îndeplinea bine rolul de călăuză, avea un simţ al orientării excelent şi imprima mersului nostru un ritm constant, destul de susţinut, care ne-a permis itinerarii din ce în ce mai lungi.

Prima treime a drumului traversa pădurea; farmecul acestui tip de peisaj e cunoscut de mulţi, dar poate nu toţi au trăit extraordinarul sentiment de eliberare ce te cuprinde în clipa în care, tot urcând, pădurea rămâne în urmă şi privirii i se dezvăluie peisajul auster al stâncilor dezgolite, îngrămădite una peste alta spre cer şi odihnindu-se în lumină, într-o nemişcare ce pare a fi oprit în loc şi timpul. În Valea Jepilor, atât de strâmtă încât cerul e mărginit jur-împrejur de creste, atât de maiestuoasă încât te simţi mai mărunt şi mai neînsemnat decât te-ai perceput vreodată, sentimentul sacrului este covârşitor. Respiraţia aproape că se opreşte, apoi, după ce contemplarea durează destul timp ca

miraculosul peisaj să devină firesc, îşi reia ritmul, smerită şi purificată. Iar tu, la rândul tău, începi din nou să urci. Cu încetul valea se lărgeşte, pereţii ei sunt tot mai aspri şi mai stâncoşi, urci mereu şi din când în când se petrece un nou miracol: prin câte o nebănuită adâncitură poţi zări în urmă, incredibil de mică şi de îndepărtată, Valea Prahovei cu orăşelele din care ai pornit. Par nişte jucării, le priveşti uimit, apoi te întorci şi-ţi reiei drumul. În faţă ai doar înălţimea aspră a pereţilor de stâncă spre care te îndrepţi, la capătul cărării va fi ceva, dar ce anume? Descoperirea crestei, desigur, dar cum va fi ea? Spre ce te duci, ce te cheamă oare cu atâta putere încât nu mai ai răbdare să aştepţi, oricât ar fi de dureros efortul? Chiar dacă ar fi să-ţi dai duhul acolo, ştii că tot nu te-ai opri. Încetineşti doar puţin pasul ca să mai inspiri un pic de aer şi continui, încă un pas, încă unul, nu-i mai numeri, uiţi că trăieşti şi gândeşti, ştii doar că te vrăjesc jocurile luminii pe feţele geometrice ale stâncilor, că ochii absorb verdele catifelat al peticelor de iarbă, albul şi griurile pietrei, albastrul intens al cerului şi mai ales golul, spaţiul uriaş dintre ele toate... E o lume fermecată, cum n-ai fi putut-o visa. Se roteşte sus, în albastru, câte un şoim sau un vultur; ei sunt de acolo, e lumea lor; ţie doar ţi se îngăduie s-o cutreieri, ca o participare la săvârşirea unei neîncetate minuni.

Ieşirea sus, pe platou, e treptată; doar cu încetul ţi se va dezvălui adevărata lui întindere. Am ajuns acolo puţin înainte de douăsprezece şi, în acea dimineaţă, ne-am oprit întâi la cabana Brav. Spre sud-vest, peisajul vertical dispăruse, lăsând locul unei largi văluriri de culmi ierboase, străbătute doar de înguste cărări de picior ce se pierdeau în depărtare, unind, cum aveam s-o aflu, trei cabane despărţite de câte o jumătate de ceas de mers. Perspectiva aproape de necuprins, scăldată în lumină şi cer, apa curgând în jgheabul din faţa casei, dramaticul perete al Caraimanului într-o parte, dincolo de prăpastie, locul ascuns unde se deschide Valea Jepilor aproape până jos şi în care, în chip evident, e atât de simplu să te sinucizi (sau să omori) – pe toate le-am descoperit sfielnic şi cu încetul.

Am mers apoi pe platou preţ de vreo douăzeci de minute şi ne-am oprit la o fostă cabană militară, numită cândva „Marele Voievod Mihai”; fusese folosită probabil de regimentele vânătorilor de munte şi de cel de Gardă regală de la Peleş. Mai era pe platou şi alta, ridicată la Vârful cu Dor de o asociaţie sportivă săsească şi zisă de cabanieri „Escafaua”, de fapt *Sächsischer Karpaten Verein* sau aşa ceva; aceea însă ni s-a părut prea departe şi am rămas pe loc, cerându-i cabanierului ceva de mâncare. În aşteptare m-am pomenit, uluită, că deşi mă feream de pâine din copilărie, devorasem în câteva clipe, singură, o jumătate de pâine neagră: era la mijloc, desigur, şi o satisfacţie pur sportivă, cea a depăşirii limitelor de efort obişnuite. Esenţial era însă altceva, pe care nu reuşeam să-l formulez. Şi astăzi, în amintire, acea emoţie adâncă, acea tulburare a sufletului în faţa extinderii lumii cunoscute spre o nemărginire încărcată de mister mă înfioară. Am înţeles, între timp, de ce primele civilizaţii şi-au clădit altarele pe înălţimi, unde spaţiul deschis e o imagine a absolutului. În Buşteni, la întoarcere, n-am prea fost în stare să povestesc mare lucru. Dintr-odată, tot ce se petrecea „jos”, în lumea oraşelor, în aşezări înghesuite şi parcă lipsite de cer, devenise strâmt, neinteresant, aproape sordid. Cine nu ştia cum e acolo „sus” aproape că nici nu merita să i se spună.

După două, trei zile am urcat din nou. Itinerarul se lungea de fiecare dată. Într-o zi am fost până la Omul; altă dată am făcut autostop spre Sinaia, am urcat pe la Vârful cu Dor şi am coborât, prin pădurile de pe muntele Cocora, la Peştera Ialomicioarei, întorcându-ne pe la Babe. Cabana Padina văzută acum de sus, în depărtare, pe malul celălalt al apei, fără zăpadă, într-o armonie de tonuri verzi – cât de neaşteptate îi erau transfigurările! În altă zi, pe la amiază, întinşi pe iarbă cu faţa spre cer, la doi paşi de norii care din timp în timp ne învăluiau, scăldaţi într-o neverosimilă tăcere, am petrecut pe spinarea Coştilei un ceas de neuitat, ca la o întemeiere a lumii. Când întâlneam, rar de tot şi departe de drum, câte o turmă de oi, priveam păstorii cu un respect fără margini. Ei trăiau mereu pe acele tărâmuri magice, în dialog

cu soarta şi cu Dumnezeu. Nu cunoşteam pe atunci extraordinara bijuterie poetică pe care Densuşianu o socoteşte mai presus de *Mioriţa,* dar o presimţeam cu toată fiinţa:

— Şi de ce moarte-ai murit?
— De trăsnet, când a trăsnit...
— Lumânarea cin' ţi-a pus?
— Soarele, când a fost sus.
— De-ngropat, cin' te-a-ngropat?
— Trei brazi mari s-au răsturnat.
Pe mine că m-a-ngropat...

Există călătorii iniţiatice? Da, fără îndoială, deşi astăzi, în ignoranţa noastră superinformată, nu prea mai ştim să le recunoaştem.

*

Ultima dintre excursii am făcut-o în patru. Venise în Buşteni pentru câteva zile Marta, sora lui Pascal. Cu trei ani mai mică decât noi, blondă, măruntă şi foarte graţioasă, îi mergea mintea repede, avea un umor contagios şi o fantezie inepuizabilă. Între ei doi era o asemănare de trăsături frapantă şi o dragoste trainică, temeinic clădită în copilărie şi care nu s-a dezminţit niciodată. Se mai afla în apropiere, în stagiu la spitalul din Azuga, Mircea Alexandru Pop, pe atunci în anul doi la medicină, coleg de bancă şi, mai ales, cel mai bun prieten al lui Pascal. Fiu de medic ardelean, sportiv, îndrăgostit de literatură şi filosofie, Mircea mi-a părut atunci fragil, deşi toată existenţa lui avea să-mi dezmintă acea primă impresie. Pascal avea pentru el o dragoste şi o admiraţie fără rezerve. Pseudonimele Marta Cozmin şi Alexandru Miran îi aşteptau încă, ascunse în necunoscut.

Până în ultima seară, am crezut că Marinette va merge şi ea cu noi; sosirea neaşteptată a şefului ei de la Bucureşti, domnul Tzenkoff, care venise s-o ia pentru nu ştiu ce reuniune urgentă, avea să ne dea proiectul peste cap. Domnul Tzenkoff şi-a sfârşit viaţa scurt timp după aceea, în

circumstanţe tragice. Noul guvern bulgar nu glumea cu cei ce nu i se supuneau.

Am făcut, aşadar, acea excursie în patru şi dat fiind că perechile stabilite atunci, Marta şi Mircea, Pascal şi cu mine, sunt încă statornice şi fiecare dintre noi am rămas credincioşi aceloraşi linii de forţă, revăd întotdeauna filmul imaginar al acelei excursii cu un sentiment al destinului, de o neobişnuită intensitate.

*

Eram de aproape o lună în Buşteni când s-a anunţat la radio, în seara zilei de 11 august, o reformă monetară având drept scop stabilizarea valorii leului.

În sine, cuvântul „stabilizare” n-avea nimic înfricoşător. Inflaţia fusese de asemenea natură încât ceva trebuia s-o oprească. Oamenii nu-şi mai păstrau de mult leii ca atare: investeau în cumpărături mai mult sau mai puţin utile ori îşi procurau aur sub orice formă, mai ales a celebrelor „medalii” (zise şi „cocoşei” prin analogie cu napoleonii francezi, purtători ai cocoşului galic şi la fel de respectabili, cândva, ca leul-aur al nostru). Desigur însă, cei care erau angajaţi în activităţi economice propriu-zise, negustorii, de pildă, continuau să manevreze sume foarte mari de lei. În termenii anunţului, bancnotele existente îşi pierdeau valabilitatea începând cu data de 15 august. Persoanele fizice puteau obţine prin schimb, la centrele înfiinţate în toate localităţile din ţară, nişte sume despre care nimeni nu ştia ce reprezintă ca viitoare putere de cumpărare. Sumele erau variate: ţăranii păreau favorizaţi, putând schimba câte cinci milioane, salariaţii trei, liber-profesioniştii şi membrii de familie, numai 1,5 milioane. Tot ce depăşea acest plafon era aruncat, în chip neverosimil, în neant dintr-o singură trăsătură de condei. Stabilizarea se vădea a fi o uriaşă confiscare. Cât despre regimul firmelor comerciale, el nu era încă precizat.

În dimineaţa următoare, Pascal a plecat spre Bucureşti în mica maşină trimisă cu şoferul de către tatăl său: era un

Hanomag cu două uşi (rezultat din vânzările succesive ale altor maşini mai mari), pe capota căruia s-a oferit să încarce valiza noastră cea mare, mama şi cu mine urmând să venim cu trenul şi cu un simplu bagaj de mână. Cu tata nu puteam lua contact: trecuse într-o seară prin Buşteni, dându-ne întâlnire în gară, în drum spre moşia unuia dintre partenerii săi de bridge care organizase acolo o sesiune de vreo săptămână, „departe de lumea dezlănţuită” (cum suna pe atunci titlul unui film american la modă). Cât despre Marinette, împreună cu fetiţa, îngrijitoarea şi tot rostul lor, ele urmau să fie readuse la Bucureşti de către soţul ei ceva mai târziu.

Dat fiind că în primele două zile cozile de la centrele de schimb erau uriaşe, iar în Buşteni nu se mai găsea nimic de cumpărat, am avut ideea să plec cu trenul la Braşov ca să caut ceva (orice) în schimbul puţinilor bani ce ne rămăseseră după încheierea socotelilor cu Marinette (participam doar la cheltuielile zilnice; vila fusese închiriată de ea pe toată durata verii în schimbul, dacă mi-aduc bine aminte, a trei „cocoşei”). În trenul relativ gol nu mi-a controlat nimeni biletul, iar în Braşov am dat de o privelişte care mi-a amintit de străzile cu obloane trase ale Olteniţei, la sosirea armatelor „eliberatoare”. Magazinele păreau ferecate, nu doar închise; trecătorii erau puţini. Am mers până în piaţă cu vaga speranţă să găsesc acolo nişte lână toarsă, o specialitate locală; tejghelele erau pustii, în spaţiile dintre ele bătea vântul, răscolind nişte hârtii.

M-am întors după-masa în Buşteni fără niciun fel de bilet: abia dacă găsisem un covrig şi ceva de băut.

Ne-am schimbat banii în după-amiaza zilei de 13, examinând cu mare respect bancnotele primite, şi în dimineaţa zilei următoare ne-am dus la gară pe la 9, cu o valiză mică şi întrebându-ne ce ne aştepta. Din nou nu ni s-a cerut niciun ban, călătoria era gratuită, dar nici într-un coşmar nu mi-aş fi putut închipui ce aveam să văd. Gara gemea de lume, revărsată mult în afara peronului; călători erau de tot felul, dar mai ales o puzderie de turişti cu familiile lor şi bagaje de nedescris, pătuţuri de copii, aragaze, băiţe de

zinc, baloturi, valize şi saci. Copiii plângeau, neavând loc nici măcar să alerge; adulţii tăceau. Din când în când intra în gară, fără grabă, câte un tren ticsit; de scările vagoanelor atârnau ciorchini de oameni. Jumătate de ţară părea că se scurge spre Bucureşti. Noi două nici nu încercam să ne apropiem de şine. Câte un bărbat reuşea să-şi facă loc cum putea; grupurile de familişti rămâneau mai departe nemişcate, în aşteptarea trenului următor. Era un exemplu clar de fatalitate acceptată.

Pe la patru după-amiaza, am reuşit în sfârşit să ne urcăm într-un vagon de vite, din fericire gol, în care nu numai că am avut loc berechet, aşezate pe jos, dar am şi putut călători pe tot traseul cu cele două uşi din mijloc larg deschise, având aer din belşug şi putând contempla în voie lunecarea peisajului. Era, din fericire, vreme bună. În gara Poiana Ţapului, apoi la Sinaia, înghesuiala din gară ni s-a părut şi mai mare ca la Buşteni: cu cât ne apropiam de Bucureşti, cu atât se împuţinau şansele călătorilor de a se urca în vagoane. Trenul înainta foarte încet, cu lungi opriri în staţii sau în câmp: am ajuns la Bucureşti pe la miezul nopţii. Tramvaiele se retrăseseră. Un taxi? Puteam noi să cheltuim necugetat preţioşii noştri lei noi? Am mers pe jos până în Piaţa Amzei, sporovăind cu multă bună dispoziţie, mândre că „ne descurcaserăm”. Mama n-avea pe atunci decât cincizeci şi şapte de ani, era subţire şi vioaie, iar în faţa greutăţilor s-a comportat întotdeauna cu o perfectă sportivitate.

Acasă, Maria ne-a întâmpinat ca pe o salvare. Nu se pricepuse să schimbe nimic, iar în răcitor se aflau numai două kilograme de struguri. A doua zi avea să sosească şi tata, care nici el, în conacul acela îndepărtat, nu schimbase niciun ban. Spre totala noastră stupoare, am putut citi în ziar primele preţuri noi, printre care cele ale călătoriilor pe CFR: cotele mamei şi a mea, adunate, n-ar fi putut acoperi nici măcar un singur bilet Buşteni-Bucureşti.

În zilele următoare a început să se dezvăluie dimensiunea dezastrului. Preţurile în piaţă au crescut vertiginos. Firmele comerciale n-au avut dreptul să schimbe nicio sumă şi şi-au pierdut toate lichidităţile; nu le rămânea decât să-şi vândă

marfa, bineînţeles, cât se putea de scump. La început, d’Artagnan fusese entuziastă: noua ei leafă lunară se apropia de costul unui paltonaş din blană de oaie zisă „mouton dore”, care era pe atunci visul tuturor bucureştencelor. Dar o lună mai târziu preţurile o luaseră razna din nou, iar ea avea să-şi piardă în decembrie slujba de la Telefoane, obţinută cu doi ani înainte prin concurs.

O nouă lege specială anunţase că deţinătorii de aur şi valută erau obligaţi să convertească totul în lei noi până la data de 6 septembrie, la o cotă, evident, extrem de scăzută. Cozile care s-au format la ghişeele Băncii Naţionale nu dovedeau vreo deosebită conştiinţă civică, ci doar nevoia stringentă de bani lichizi pentru cheltuielile zilnice. Mulţi au schimbat atunci doar o parte din rezervele lor, încercând să păstreze restul pentru zile negre, ceea ce avea să provoace în curând, şi în toţi anii următori, nenumărate drame, deţinătorii dovediţi fiind condamnaţi la ani grei de închisoare.

Tata nu făcuse genul acesta de plasament; şi-a vândut probabil o nouă tranşă din colecţia de monezi romane, iar într-o seară mi-a frânt inima, rugându-mă *să-i dau voie* să schimbe o monedă de 20 franci elveţieni aur, pe care o mătuşă mi-o dăruise cândva, în copilărie. „Ţi-o înlocuiesc eu în curând, să n-ai grijă”, mi-a zis el cu un surâs jenat şi a fost, cred, prima oară când a trebuit să-mi fie milă de cel care încă mă intimida, cu toată dragostea pe care i-o purtam.

Mai e nevoie să spun că n-a putut să mi-o „înlocuiască” niciodată?

*

Începând cu septembrie 1947, agenda mea se desfiinţează. În acele luni Pascal şi cu mine aveam să ne vedem zilnic, învăţând să ne cunoaştem cu mai multă luciditate, recunoscându-ne reciproc defectele dar silindu-ne, într-un dublu efort de generozitate, să ni le atenuăm. La drept vorbind, eu îi vedeam mai mult calităţile; îi recunoşteam atâtea superiorităţi încât propriul meu rost îmi

părea a fi doar, de acum încolo, să-i fiu reazem şi secund. Îi admiram hărnicia, inteligenţa, numeroasele daruri, dar îi preţuiam lealitatea mai presus de orice.

La sfârşitul lunii august, el se hotărâse să renunţe total la studiile lui de drept, pe care le vedea doar ca pe un consum inutil de timp şi energie; amândouă îi trebuiau întregi pentru studiile de compoziţie cu Mihail Jora, mentor artistic şi totodată spiritual. Pentru tatăl lui, dar şi pentru ceilalţi membri masculini ai familiei, hotărârea asta părea un capriciu periculos; erau încă încredinţaţi (şi asta ne mira pe noi, cei tineri) că profesiunile juridice vor putea fi exercitate în continuare aşa cum trebuia şi că ofereau o perspectivă mai sigură de câştig şi afirmare socială decât orice carieră artistică. Pătrăşcanu nu trecuse încă la acea reformă a justiţiei care avea să schimbe radical toate datele problemei, dar avea s-o facă începând chiar de la sfârşitul acelei luni.

Este momentul să spun acum câte ceva despre tatăl lui Pascal, pe care în acele luni aproape că nu l-am văzut, dar de care m-am apropiat foarte mult în anii 1956—57, când, între două detenţii, a locuit împreună cu noi şi cu fetiţa noastră. Sper că voi ajunge cu povestirea mea la acei ani şi chiar ceva mai departe, dar pentru moment nu pot spune aici decât ceea ce ştiam în toamna 1947, sau ceea ce aş fi putut afla.

Avea atunci cincizeci şi cinci de ani şi un fizic foarte caracteristic, al cărui tip l-aş situa, apelând la actori celebri pentru a sugera ceva din imaginea lui, între Louis Jouvet şi Anthony Quinn. Era o imagine imediat pozitivă şi de fapt am văzut destul de rar o asemenea prestanţă naturală. Şi el, şi tatăl meu, de altfel, aveau o statură, o fizionomie ce par a aparţine unor neamuri ţărăneşti foarte vechi, selecţionate în timp şi înzestrate cu o deosebită dârzenie, dar şi cu o conştiinţă precisă a propriei lor demnităţi (se poate întâlni acest tip, de pildă, în Maramureş). Aurelian Bentoiu avea reputaţia de a fi unul dintre avocaţii cei mai străluciţi – şi temuţi – ai baroului bucureştean, în care debutase ca discipol favorit al lui Istrate Micescu. În calitate de specialist al profesiunii sale şi membru al partidului liberal, fusese subsecretar de stat, apoi ministru al justiţiei în mai multe

guvernări tătărăsciene; cum am spus, se despărţise de acea fracţiune liberală înainte de alegerile din 1946, în care candidase pe listele brătieniste, fiind cap de listă pentru judeţul Ialomiţa, unde se afla satul lui de baştină şi unde se bucura de un prestigiu categoric. Înainte de alegeri locuinţa lui fusese perchiziţionată, ca a atâtor alţi candidaţi ai partidelor istorice, pe care Teohari Georgescu îi numea „terorişti". Împreună cu avocatul Cameniţă, alt jurist de renume, îl apărase şi pe generalul Aldea în procesul „Sumanelor Negre"; îl simţeam, aşadar, tot mai ameninţat pe măsură ce lucrurile evoluau aşa cum ştim.

El însă avea o fire deschisă şi optimistă; conta pe intervenţia americană, care nu putea să nu se producă odată şi odată (în jurnalul lui Pascal aluziile la eventualitatea catastrofică a unui nou război sunt relativ dese; ele lipsesc cu desăvârşire dintr-al meu). Aici vreau însă să vorbesc despre dragostea pe care Aurelian Bentoiu o avea pentru copiii săi. Noi, fetele, aveam mai puţină importanţă pe vremea aceea, dar Marta beneficiase de aceeaşi grijă părintească şi era la fel de înzestrată ca fratele ei. În septembrie dăduse examenul de absolvire pentru penultima clasă de liceu (pe care o făcuse în parte sub pregătirea profesorului N. Creţu, dând două clase într-un an ca să câştige timp) şi se calificase prima din 140 de concurenţi.

În portretul pe care Mircea Manolescu, un avocat mai tânăr care-l admira şi-l cunoştea bine, i-l face lui Aurelian Bentoiu, trăsătura asta părintească este bine subliniată. După ce enumeră calităţile şi înzestrarea lui Pascal, Manolescu adaugă: „Bentoiu îşi organizează fiul aşa cum s-a organizat şi pe sine; îl formează, îl făureşte, fericit că are un material atât de dăruit". Şi mai departe: „Preocuparea pentru fiul lui este cea mai importantă, fiindcă, după cum el însuşi mărturiseşte, cea mai bună pledoarie a sa a fost aceea făcută adresându-se lui Dumnezeu, cerându-i şi obţinând un fiu astfel dăruit."[28]

Zece ani mai târziu, în vremea când a stat la noi, socrul

[28] Mircea I. Manolescu, *Arta avocatului,* Ed. Humanitas, Bucureşti, l998, p. 270.

meu îmi vorbea încă, plin de emoţie, de încrederea pe care trebuie s-o arăţi unui copil, de felul în care trebuie să-i dezvolţi, cu orice sacrificiu, toate aptitudinile, de mulţumirea pe care ţi-o dă propria lui realizare. Poate că cea mai pură bucurie a lui a fost să audă la radio retransmisia unui concert simfonic în care se executase *Suita ardelenească,* una dintre primele lucrări ale lui Pascal.

O altă prezenţă tutelară era, pe lângă acesta din urmă, unchiul copiilor, Ion Bentoiu, cu nouă ani mai mare decât Aurelian. Profesor de greacă şi română la liceul „Mircea cel Bătrân" din Constanţa, al cărei primar fusese în calitate de ţărănist (se vede că într-o familie pot domni opiniile cele mai diferite, fără ca armonia să fie zdruncinată), nenea Ionel, cum îi spuneau Pascal şi Marta, era o fire cu totul diferită, blajină, liniştită, şi el un împătimit de literatură, cum o dovedeau traducerile din Heine cu care se îndeletnicea, pe una *(Călătorie în Harz)* o şi publicase. Tatăl, unchiul şi prietenii lor, printre care unul din cei mai constanţi şi afectuoşi era Camil Petrescu, alcătuiau o mică societate intelectuală foarte vie, căreia i se adăuga grupul de cântăreţi de operă, Tassian, Dinu Bădescu, Nicolae Secăreanu, aflaţi de multe ori în casa din Intrarea Amzei nr. 2. Tatăl lui Pascal se despărţise de mama copiilor, Alice Niculescu, şi se recăsătorise cu Lucreţia Enescu, o soprană dramatică a cărei carieră se desfăşurase predominant în Italia. Între cei doi copii şi mama lor vitregă existau tensiuni despre care Pascal aproape că nu vorbea, dar care-i întunecau uneori dispoziţia.

Cam asta era ceea ce ştiam sau aflam despre familia lui. Eram însă în acea perioadă de început a dragostei în care contează aproape exclusiv ceea ce poate favoriza, sau împiedica, „acordul fin", cum spun radiofoniştii, cerut de un dialog real. Toamna aceea mi-a rămas în amintire aşa cum este caracterizată într-un pasaj al jurnalului meu de atunci: „Perioada asta e ostenitoare într-un sens, şi interesantă: maximum de fericire (dragostea) învecinându-se cu maximum de supărare, grijă şi umilinţă în toate celelalte domenii". Şi în altă parte: „Nu văd apropiindu-se o perioadă de criză trecătoare, de dificultăţi materiale după care au să

vină iar celebrele «vremuri bune». Sunt convinsă că totul se transformă şi că, în orice caz, chiar dacă regimul şi situaţia de azi sunt sortite să se schimbe, nu va fi fără zdruncinări în moralul nostru, ca şi în situaţia noastră materială, absolut iremediabile”.

Într-adevăr, noi, în Piaţa Amzei 15, simţeam aceste zdruncinări din ce în ce mai mult. Pierduserăm procesul cu administraţia blocului şi trebuia să evacuăm apartamentul. Cum am mai spus, încercasem în zadar să-l conving pe tata că întoarcerea la Olteniţa era contraindicată, ba chiar riscantă. Nu ştiam că mă lupt cu influenţa unchiului Mitică, al cărui prestigiu de frate mai mare acţiona încă, iraţional, şi acum: nici el nu vedea apropiindu-se pericolul. Mi se părea clar că tata, cel puţin, era ameninţat şi că a ne întoarce în oraşul în care eram familia cea mai bătătoare la ochi era o prostie. Se izbiseră de noi de trei generaţii, cum aveau să ne-o ierte? În Capitală, gândeam eu, tata s-ar fi putut pierde. Acum socotesc că greşeam şi eu: arestările s-au făcut, în parte, pe baza numirilor din Monitoarele Oficiale ale celor douăzeci de ani precedenţi; aşadar, „ei” l-ar fi găsit oriunde, şi cu atât mai uşor dacă, reapucându-se de medicină, ar fi figurat în evidenţele Ministerului Sănătăţii. Întoarcerea la Olteniţa mă îngrijora şi personal, din cauza despărţirii de Pascal şi a dificultăţii de a continua Dreptul fără să asist la cursuri; în acel an mai funcţiona însă posibilitatea de a te prezenta la examene fără frecvenţă, aşa încât n-aveam ce argumente să opun. O tristeţe suplimentară fusese desfiinţarea cursurilor de la Institutul francez, pentru mine atât de importante. În toată acea toamnă am învăţat la civil şi economie, luându-mi bine examenele, dar nu pot să uit frigul îngrozitor care domnea în cameră şi care a înduioşat-o pe Maria într-atât încât mi-a făcut rost de o lampă de gaz, pe care o puneam pe jos şi care răspândea un miros îngrozitor. În sfârşit, colac peste pupăză, tata a făcut o gravă hernie de disc şi a trebuit să se opereze, stând mai multe săptămâni internat în spital.

Destinul e destin. Poate că acele două luni suplimentare de stat în Bucureşti au cimentat legătura dintre mine şi Pascal. I

se părea că dacă el ar reuşi să-şi câştige viaţa, ne-am putea căsători chiar de pe atunci. Cum ar fi putut s-o facă în acel moment, şi anume din muzică? A făcut o sumă de încercări absurde, cum ar fi să trimită prin Marinette un exemplar din prima lui sonată de pian în Elveţia, la fratele ei care era regizor de teatru; adevărata absurditate a fost însă să-i comunice tatălui său decizia de a se însura, şi asta fără măcar să mă întrebe pe mine.

A fost singura dată când chiar m-am supărat. Mă puneam în locul unui părinte şi eram la fel de indignată cum a fost el. La douăzeci de ani, fără studii terminate, şi ce studii! Muzica! Mă auzeam repezindu-mi fiul cu fraze mai dure decât cele pe care le-a auzit. Mentalitatea de atunci era infinit mai severă decât cea de astăzi. N-am cerut prea multe detalii, dar nu era greu de imaginat.

Mai uşor ar fi fost să găsesc eu de lucru şi o locuinţă în Bucureşti. M-am dus să mă sfătuiesc cu doamna Soare, directoarea şcolii de stenografie, care-mi arătase totdeauna simpatie.

Mi-a zis că-mi găseşte cu siguranţă ceva, cu condiţia să mă înscriu în partid. Se oferea să mă pună în legătură cu cine trebuia. Altminteri, n-aveam nicio şansă. Şi, desigur, îmi dădea timp – nu prea mult – să mă hotărăsc.

Până după-amiaza, m-a bântuit ideea s-o fac şi pe asta. Cineva trebuia să ne salveze, îmi ziceam eu. De tata nu putea fi vorba; de mama, încă mai puţin. O singură conversaţie cu Pascal, care mai mult a râs de naivitatea mea, a fost de-ajuns ca să mă reaşeze cu picioarele pe pământ. Mai târziu, am tremurat retrospectiv imaginându-mi ce s-ar fi putut întâmpla. Foarte curând, aveam să aflu că în cererea respectivă, de pildă, se afla între altele o rubrică: „Ce anume vă determină să doriţi să fiţi primit în partid?” şi m-am întrebat, cu spaimă, ce aş fi răspuns. Obişnuinţa de a nu spune minciuni fiind înrădăcinată în mine de atâta vreme, aş fi scris oare „vreau să-mi salvez familia”, aşteptând liniştită să fiu dată afară – sau şantajată cine ştie cum? Dar amintirea acelor câteva ceasuri în care am luat în considerare această variantă mi-a ajutat să-i înţeleg pe cei care aveau cu

adevărat de „salvat” ceva, o familie cu copii mici, poate cu bolnavi, şi care nu-şi puteau permite să rămână fără salariu cine ştie câtă vreme.

Odată ipoteza asta îndepărtată, a trebuit să rezolv chestii mai simple şi mai practice. Tata era în spital, iar noi n-aveam bani nici pentru coşniţă. M-am uitat prin casă, unde mobilele nu ne aparţineau şi am desprins din cui o mandolină, obiect cu desăvârşire inutil, rezultat din investiţiile propuse de domnul Segal; am luat în geantă şi o lucrare dentară de aur, nefolosită, a unuia din părinţi. O zi întreagă am colidant oraşul, dar seara m-am întors victorioasă: căpătasem până la urmă ceva bani pe lucrare, intrând rând pe rând în toate prăvăliile de ceasuri şi bijuterii pe care le întâlnisem, iar mandolina îmi fusese primită de un magazin de muzică ce se oferise să mi-o pună în vitrină cu eticheta „de vânzare”. Marinette se afla la noi şi m-a felicitat călduros; curând, mandolina s-a vândut şi ea destul de bine, iar eu am rămas cu sentimentul că într-un fel sau altul, necăzându-mi nasul în faţa greutăţilor, tot aveam să mă descurc.

Marinette venise să ne comunice că luaseră şi ei o hotărâre, mai importantă însă şi mult mai aventuroasă. Anume aveau să introducă o acţiune de divorţ, astfel ca ea să se întoarcă în Elveţia cu fetiţa, urmând să-l cheme după aceea şi pe el. Planul mi se părea ciudat, dar îl acceptam şi, de altfel, demersurile erau începute. Marinette avea să părăsească ţara într-adevăr peste câteva luni, dar nu aşa cum ne imaginaserăm nici ea, nici noi.

*

Toamna lui 1947 trebuie să fi rămas în amintirea celor mai mulţi ca primul anotimp de mari încercări. Habar nu aveam, desigur, că în acel septembrie se reînfiinţase, în locul Kominternului hulit şi care se pretindea desfiinţat, un Kominform cu aceleaşi atribuţii de coordonare internaţională a activităţilor tuturor partidelor comuniste. Nu vedeam decât aparenţa lucrurilor, dar chiar şi acea aparenţă era destul de

îngrijorătoare. Pentru a nu încurca ordinea amintirilor, despre care ştim cu toţii cât este de labilă, sunt nevoită să recurg din când în când la presa vremii, dar până şi asta se dovedeşte destul de greu. La fosta BCS (Biblioteca Centrală de Stat de pe strada Bursei), secţia de periodice din anii mai vechi este închisă de la cutremurul din 1977 (pare de necrezut, dar aşa e). La Biblioteca Academiei, am putut consulta în voie *Liberalul,* dar colecţia se încheie cu câteva zile înaintea alegerilor din 1946, deşi ziarul şi-a continuat apariţia până în noiembrie 1947. Printr-un noroc neaşteptat am putut răsfoi în cu totul altă parte, deşi nu pe îndelete, colecţia *Universul* din septembrie-decembrie 1947; sub diferite pretexte, la Academie accesul la această colecţie îţi este refuzat. Câteva ceasuri petrecute cu ochii pe acele pagini mi-au reconstituit destul de bine atmosfera acelor luni.

În primele zile din septembrie, populaţia este anunţată că se vor distribui raţiile de zahăr pe două luni: pare a fi o veste bună. Din amintirile mele, raţiile prezentau avantajul de a costa destul de puţin, dar se mai găsea încă zahăr şi „la liber”, mai exact „la negru”, cu preţuri mult mai mari desigur, date fiind riscurile. Kilogramul de zahăr tos costă 37 lei, cel cubic 40: cu cât mi se dăduse voie să schimb la stabilizare puteam deci cumpăra legal mai puţin de două kilograme. Totuşi chiar şi atât mi-era interzis: raţiile difereau în funcţie de apartenenţa socială. Categoriile erau următoarele: minerii, 1,500 kg; muncitorii „grei”, 1,000 kg; „restul populaţiei urbane”, 500 g. „Populaţia rurală, pe bază de liste nominale: 100 g”. Bănuiesc că asta este raţia pe o singură lună; deşi comunicatul e cam încâlcit, cifrele rămân de neocolit.

În acelaşi timp, se instituie vânzarea „pe puncte”: „În magazinele obişnuite care funcţionează astăzi, vor fi introduse articole raţionate care nu se vor putea vinde decât pe baza cartelelor individuale”. Trebuie să ne reprezentăm situaţia de atunci: existau în toată ţara mii de magazine care vindeau fel şi fel de lucruri, dar ele aveau să-şi înceteze unul câte unul existenţa, rămânând pe piaţă doar articolele prevăzute în cartele, produse de firme de stat şi distribuite prin noile magazine de stat, dintre care, spre sfârşitul anului,

cel dintâi avea să fie inaugurat sărbătoreşte în Piaţa Domenii, devenită „Piaţa 7 Noiembrie”. Până atunci, negustorii aveau să fie toleraţi, lăsaţi să-şi scurgă cum puteau stocurile existente, împiedicaţi în toate felurile să-şi constituie altele noi, supuşi la impozite catastrofale şi la continue percheziţii în căutare de mărfuri „dosite”, adică nepuse în vânzare la preţurile cerute de autorităţi. Între timp costul transportului, stabilit tot „de sus”, creştea disproporţionat. „Dosirea” era considerată „sabotaj” şi se pedepsea nu cu amenzi, ci cu ani de închisoare. În decembrie, un comerciant la care se găsiseră 3.000 kg de zahăr şi tot atâtea de fasole este pedepsit cu cinci ani muncă silnică.

Dacă asta era situaţia negustorilor, cea a eventualilor cumpărători nu era mai fericită. Nimic nu e mai elocvent decât să urmăreşti evoluţia rubricii de „vânzări” de la „Mica Publicitate”. Coloanele se lungesc din ce în ce mai mult; în decembrie ele ocupă câte o pagină întreagă, iar micul spaţiu ocupat de „Cumpărări” dispare aproape cu totul. E vizibil că în primele săptămâni e lovită mai întâi categoria foştilor posedanţi, ale căror venituri încetaseră brusc. Nu oricine poate formula următorul anunţ: „Brillant cca 3 carate montat chevalieră aur”. Se vând pianine, colecţii de timbre, covoare, case de bani, sufragerii şi altele asemenea. În curând însă vor apărea articole de uzul cel mai comun: maşini de scris, de cusut, de gătit, de ştanţat, articole electrice şi mecanice, rochii, pantofi, lămpi, bibelouri şi aşa mai departe, într-o inimaginabilă bogăţie de oferte, la care participă în mod evident întreaga populaţie.

La fel se lungeşte şi lista vânzărilor de imobile, nu putem şti astăzi cu cât succes. În schimb criza de locuinţe sare în ochi: la rubrica bizar intitulată „Închirieri goale” toate anunţurile încep cu „Caut”. Fenomen interesant, din ce în ce mai numeroase sunt propunerile de căsătorie, redactate, de altminteri, şi de o parte, şi de alta, cu o decenţă care ar trebui să ne facă astăzi să roşim.

Curând însă se anunţă că vor fi „dirijate” (adică raţionate), pe lângă zahăr şi ulei, şi alte alimente: grâul şi derivatele, carnea, peştele, conservele, untul. Optimist, ziarul titrează

această ştire pe un ton triumfal: „Porumbul, mălaiul, cartofii, toate legumele, ouăle, brânzeturile, untura şi mezelurile au fost lăsate libere la vânzare, cumpărare şi transport”. Da, într-adevăr, îmi amintesc că apăruseră pe trotuare, peste vară, zeci de mici grătare improvizate pe care se vindeau ştiuleţi de porumb copt. Erau delicioşi şi ronţăiam cu toţii, tineri şi bătrâni, cu mare poftă, uitând de buna-cuviinţă care interzisese până atunci mâncatul pe stradă.

Mai grave sunt însă ştirile care apar, ştiri despre arestări şi dări în judecată ale tuturor posesorilor de aur şi devize. Ele încep imediat după expirarea termenului de predare la 6 septembrie, apoi se întrerup temporar (cred că se acceptase o mică prelungire a termenului de depunere) şi reîncep cu o frecvenţă impresionantă. În cazul unor curajoşi care zidiseră sau îngropaseră cantităţi mari de monede, ajutaţi de câte un binevoitor, este evident vorba de un denunţ; alteori excesul de severitate sare în ochi. Toţi cei asupra cărora s-a găsit fie şi o singură monedă, necum două, fie şi un singur dolar sau o sută de franci francezi sunt trimişi în judecată: au loc sau perchiziţii, sau razii. Într-o lungă listă de nume îl găsesc pe al Marinei Basarab Brâncovan (două monede) şi-mi amintesc de fotografiile acelei ultime căsătorii somptuoase, în palatul Mogoşoaia, care unise două dintre cele mai vechi familii boiereşti ale ţării. Într-alta îl găsesc pe al soţului lui Marinette, asupra căruia se găsise, la o razie, „o monedă de aur elveţiană” şi fusese trimis, ca atare, în judecata Curţii de Apel: nu-mi aduceam aminte de această întâmplare. Pentru cincizeci sau o sută de dolari, care până atunci circulaseră la fel de firesc ca astăzi, te pomeneai „cu cazier” ca ultimul borfaş. Una dintre relatările cele mai savuroase priveşte o constănţeancă din locuinţa căreia s-au confiscat, inventariate cu grijă, mici sume din numeroase valute, lăsate probabil de prietenii ei marinari, dar şi un corp delict mai puţin obişnuit: „45 perechi de ciorapi de sticlă (era numele dat, nu ştiu de ce, primilor ciorapi de nylon) de provenienţă americană”.

Burlescul şi tragicul se înrudesc cumva, deşi uneori e extrem de delicat să încerci să le desparţi. Nu poate fi întâmplător (Stalin nu lansase încă această sintagmă) faptul

că cel mai citit ziar din ţară publică, sub semnătura unui medic neurolog, un lung serial de articole despre sinucideri. Ele pot avea, subliniază specialistul, diferite motivaţii imediate, cum ar fi câte o dramă sentimentală, dar acestea devin mai apăsătoare, mai greu suportabile în unele perioade traumatizante, cum ar fi cele ce urmează unui război.

Războiul militar se încheiase, într-adevăr, dar cel civil abia începea.

*

Maniu era încă sub anchetă când la radio Moscova se difuzează un text de o violenţă rară. În Europa de Est, se spune acolo, s-a intrat într-o fază nouă şi trebuie să ne felicităm pentru desfiinţarea partidelor agrariene din lugoslavia, Bulgaria şi România. Dar dacă primele două ţări sunt abia amintite, României şi mai ales lui Maniu personal i se rezervă un spaţiu important. Într-un limbaj violent şi trivial, Maniu este zugrăvit ca un personaj odios. Indicaţia este cât se poate de clară pentru toată lumea.

În timpul procesului apar din când în când ştiri la fel de descurajante, cum ar fi un text în care o asociaţie de „avocaţi profesionişti" cer condamnarea lui Maniu, manifestare destul de stranie pentru nişte jurişti însărcinaţi de obicei cu apărarea acuzaţilor.

La începutul lunii noiembrie încep să fie publicate, pe pagini întregi de ziar, interogatoriile diferiţilor împricinaţi. E o lectură deprimantă, care lasă gustul cel mai amar. Răstălmăcirile şi interpretarea tendenţioasă, asociate cu un ton neutru ce se vrea imparţial, creează o senzaţie de inconfort permanent. Nu se publică niciuna dintre pledoariile apărării, dar rechizitoriul e redat integral. Sentinţele principalilor acuzaţi, publicate la 13 noiembrie, sunt cumplite. Maniu şi Mihalache sunt condamnaţi la muncă silnică pe viaţă, alţi membri ai partidului la 20 şi 25 de ani. Cifrele amintesc pedepsele, publicate în luna septembrie, cu privire la o dramă petrecută la mănăstirea Răteşti, unde două

călugăriţe o asasinaseră pe cea de-a treia la instigarea şi cu ajutorul unui dezertor de prin vecini. Şi atunci principalul vinovat a fost condamnat la muncă silnică pe viaţă, iar ajutoarele sale la câte 20 ani muncă silnică.

Sentinţa în procesul lui Maniu era previzibilă, dar în cazul acestui gen de procese politice lumea începe să spere în amnistii, în modificări ale situaţiei internaţionale şi aşa mai departe. În planul politicii mondiale însă, tot ce se petrecea era nou şi de neînţeles. La ONU, concepută iniţial ca un loc de dezbateri rodnice pentru ameliorarea situaţiei generale şi ale cărei reuniuni aveau loc la New York, Vîşinski, reprezentând Uniunea Sovietică, se purta cu o agresivitate şi o rea-credinţă extraordinare, care îi luau mereu prin surprindere pe adversari. Marea lui virtuozitate dialectică, îndelung exersată în calitate de procuror, dar şi în cadrul unui tip de viaţă de partid despre care occidentalii n-aveau nici cea mai mică idee, îi permitea să triumfe în faţa oricărui ziarist, chiar dacă acesta îi cerea socoteală pentru că îndrăznise să-l compare pe Truman cu Hitler. Deşi înţelegerile procentuale, pe care astăzi le ştim, atribuiseră occidentalilor 90% din influenţa asupra Greciei, ruşii suscitaseră acolo un adevărat război civil cu ajutorul partidului comunist local, iar „chestiunea greacă”, în care occidentalii erau prezentaţi ca vinovaţi, ocupa cea mai mare parte din discursurile fostului procuror, ceea ce îi permitea să nu răspundă la nicio întrebare incomodă privind Europa de Est.

„Cea mai bună apărare este atacul” a fost pesemne un precept studiat cu sârg în învăţământul superior de partid. Calul de bătaie al lui Vîşinski era „dezarmarea”, Statele Unite având pe atunci monopolul armei atomice, dar la fel de mult îl exaspera Planul Marshall, ale cărui consecinţe pozitive pentru Europa occidentală erau uşor de prevăzut. Aceste dispute oratorice care îi scandalizau pe oamenii de bună-credinţă erau de fapt o foarte utilă perdea de fum, ascunzând înstăpânirea tot mai radicală a Uniunii Sovietice asupra Europei de Est.

Românii urmăreau toate acestea cu sentimente diferite. Cei mai realişti înţeleseseră de mult care e situaţia şi

încercau să se descurce în consecinţă. Trebuia însă pentru asta o doză de cinism care nu era încă la îndemâna oricui. Ziarele erau foarte strâns controlate, aşa încât protestele lor se mărgineau la câte un titlu exasperat, dar cu totul minor, de tipul „Lipseşte laptele!” sau „Unde au dispărut chibritele?”. Câte o ştire mai picantă făcea plăcere, cum a fost de pildă isprava unor „trădători” care au forţat aterizarea unui avion în Turcia, unde li s-a acordat statutul de refugiaţi politic şi unde dădeau interviuri, povestind tot ce se întâmpla în ţară. Dar, la drept vorbind, singura (şi foarte vaga) speranţă rămânea legată de prezenţa în guvern a lui Gheorghe Tătărescu, dispreţuit şi de unii, şi de alţii (adică şi de românii formaţi în epoca interbelică, şi de tovarăşii săi de guvernare), dar sugerând totuşi, prin chiar prezenţa lui fizică în fotografiile oficiale, un oarecare aer de normalitate pentru cei ce voiau să spere cu orice preţ.

„Cumplite vremi mi-a fost dat să trăiesc, copilule”, îşi aminteşte doamna Sanda Tătărescu-Negroponte, singura lui fiică, în câteva pagini foarte sobre, că i-ar fi spus părintele său pe patul de moarte, în 1957, după o îndelungată perioadă de detenţie. Iar la întrebarea pusă atunci: „Care zi din viaţa dumitale ai fi vrut să o faci să fie altfel decât a fost?”, el a răspuns: „Niciuna.”[29] Dacă într-adevăr, îndată după conferinţa de la Teheran din decembrie 1943, el a fost informat de fostul preşedinte al Cehoslovaciei Edvard Beneš (un vechi prieten din vremea Micii Înţelegeri şi a guvernărilor sale interbelice) de faptul că unele ţări din Europa fuseseră plasate sub influenţă rusească pe un termen putând merge până la 50 de ani[30], atunci se explică întreaga lui activitate politică după acea dată: atât încercările lui febrile de a determina desprinderea României de Axă în prima jumătate a anului 1944, cât şi activitatea lui „colaboraţionistă” imediat după actul de la 23 august. Doar astfel mai putea lucra în favoarea ţării pe care o slujise constant încă din prima

[29] Gheorghe Tătărescu, *Mărturii pentru istorie,* Editura Enciclopedică, Bucureşti, l996, p. 545.

[30] Dan A. Lăzărescu, *Confesiuni,* Ed. Hestia, l997, p. 101.

tinereţe, ca fiu de militar şi ca om politic de crescândă energie. (Informaţia primită de la Beneš el ar fi comunicat-o confidenţial şi şefilor celor două partide istorice, care însă ar fi refuzat s-o ia în serios.)

Teatrul antic ne-a arătat de mult că regii sau echivalenţii lor, adică cei ce ţin în mâinile lor destinele popoarelor mici şi mari, pot deveni într-o clipă personaje tragice. În zilele noastre desacralizarea lor, marele lor număr, îmbrăcămintea lor neutră, cotidiană, obişnuinţa noastră de a-i vedea şi auzi în desfăşurări oratorice competitive, convingerea că le putem hotărî destinele prin votul nostru şi că, oricum, avem dreptul să le cerem să ne spună tot, ei răspunzând cu capul pentru ceea ce au făcut – toate acestea au ocultat pentru noi caracterul esenţialmente tragic al existenţei lor. La drept vorbind, dacă i-am urmări cu mai mult respect, poate că şi seninătatea vieţii noastre interioare ar fi mai mare.

Acuzat în presa comunistă, după episodul Tămădău, de a fi „trădător de ţară" (ţara fiind identificată, după dialectica marxistă, cu partidul comunist, iar Tătărescu manifestându-se în mod deschis şi constant ca un apărător al Coroanei, al demnităţii naţionale, al dreptului de proprietate şi al principalelor libertăţi individuale), îndepărtarea lui de la guvernare se apropia văzând cu ochii. Şi totuşi căderea lui şi a colaboratorilor săi din guvern (prin demisia lor în bloc, după un vot de neîncredere al Parlamentului), dar mai ales numirea, chiar de a doua zi, a Anei Pauker în fruntea Ministerului de Externe şi a lui Vasile Luca la Ministerul de Finanţe, aveau să fie percepute ca o gravă şi ameninţătoare lovitură. Nimeni nu uitase cum fuseseră stigmatizate acele două nume în celebrul discurs al generalului Rădescu din februarie 1945. Reapăreau acum, tot alături, dar investite cu mari puteri, şi ce puteau ele prevesti decât o mai adâncă înfeudare faţă de Uniunea Sovietică şi încă prea puţin cunoscutului, dar tot mai înspăimântătorului său regim?

*

Eram acum câţiva ani, într-o după-amiază, la Irina Eliade (cu a cărei dispariţie, în septembrie trecut, nu reuşesc să mă împac) şi depănam amintiri. De fapt, ea depăna şi eu ascultam.

— Ştii când mi-am dat seama că totul e pierdut? a spus ea. Nu pot să-ţi spun acum în ce an a fost, nu mai ţin minte. Era pe vremea când lucram la Externe.

Licenţiată strălucită în franceză şi engleză, Irina fusese angajată ca traducătoare la unul din serviciile ministerului condus de Guţă Tătărescu. Era înconjurată numai de prieteni: logodnicul ei, Mihai Rădulescu, reuşise primul la celebrul concurs pentru posturi de ataşaţi, organizat (ultimul în mod liber) în 1946. (La fel fuseseră în Franţa, în alte epoci, Jean Giraudoux, Paul Morand sau viitorul Saint-John Perse.) Pe locul al patrulea reuşise Alexandru Paleologu. Între ei se clasase o femeie, Mariana Zlatcu.

Nana Osiceanu, colega mea de la Drept, mi-a povestit că a asistat la sfârşitul anului întâi, deci în vara anului 1946, la susţinerea unui doctorat, după recomandarea făcută de profesorul Gruia la încheierea cursului. Visa şi ea o carieră diplomatică. A văzut cu surprindere, drept candidată, o femeie tânără pe care a ascultat-o atent, găsind-o demnă de toată admiraţia: Mariana Zlatcu. La sfârşit, înmânând proaspetei titulare diploma de doctor şi felicitând-o în numele comisiei pe care o prezida, profesorul Gruia i-a spus: „Îţi doresc să ajungi o a doua doamnă Kollontai”... Ce iluzii îşi făceau mai marii noştri!

Povestirea Irinei continua aşa: într-o seară, abia întoarsă acasă de la serviciu, primeşte un telefon de la şefa ei ierarhică (pe nume Florica Spirescu, dacă ţin bine minte) şi aceea o roagă insistent să mobilizeze degrabă câţiva traducători dintre cei mai buni, convocându-i pe toţi la minister, a doua zi la prima oră, pentru o lucrare de extremă urgenţă. A găsit câţiva; îmi descria masa mare în jurul căreia fuseseră înşiraţi, fiecare primind câte două pagini de tradus în engleză şi franceză cu cea mai mare exactitate şi repeziciune (erau toţi foarte buni) dintr-un acelaşi text. Lucrau concentrat, în tăcere, când se deschide uşa şi apare

doamna Spirescu – palidă, albă ca varul. Le cere înapoi hârtiile aşa cum erau, original, ciornă, tot. Apoi intră Tătărescu. Alb ca varul şi el. Irina îl vedea pentru prima dată. Se asigură că n-a rămas nicio urmă din text pe nicăieri. Şi iese din cameră.

— Şi ce era, am întrebat eu, textul acela?

— O propunere de aderare a ţării la Planul Marshall, a zis Irina.

Vorbeam adineaori de personaje tragice...

*

Trebuie să fac zilele astea o vizită, promisă de altfel de mult, prietenilor noştri Alice şi Ginel Teodorescu.

Pe Alice o ştiu din liceu, de când eram amândouă interne la Şcoala Centrală. Era ceva mai mare decât mine, dar nu arbora niciun aer de superioritate; dimpotrivă, chiar dacă nu ne vorbeam, ne salutam totdeauna foarte afectuos.

Ne-am împrietenit cu adevărat în a doua jumătate a anilor cincizeci, când locuiam pe străzi foarte apropiate. Ginel (George Teodorescu), care aparţinuse aceluiaşi grup de tineri străluciţi de la Ministerul de Externe, absolvise după „cutremurul" anului 1947 Institutul de Teatru şi a fost toată viaţa un regizor de mare rafinament, iar la operă, poate cel mai remarcabil, date fiind pregătirea şi facultăţile sale muzicale. Ginel a pus în scenă amândouă operele scrise de Pascal pentru scenă (cu premierele în 1965 şi 1975), ceea ce a cimentat definitiv prietenia noastră. Spectacolul cu *Hamlet* a fost o reuşită practic atemporală (se poate vedea şi astăzi cu mare satisfacţie estetică), dar şi cel cu *Amorul doctor,* mai iute dispărut de pe afiş, era fermecător. Cât despre Alice, numai cei ce o cunosc de aproape îi ştiu resursele de dăruire şi seriozitate, erudiţia şi simţul artistic, puterea de muncă şi foarte sigura scară de valori.

Pe lângă multele încercări dificile prin care a trebuit să trecem, am avut în viaţă şi foarte adânci bucurii, iar una dintre cele mai însemnate a fost ceea ce am numit

întotdeauna „norocul la prieteni”.

Alice şi Ginel însă nu apăruseră în anul 1947, în care mă aflu cu povestirea, astfel încât nu pot vorbi încă despre ei. Vizita mea de acum ar avea doar rostul să mai aflu câte ceva despre cei al căror nume a figurat aici. Destinele mai multor generaţii la rând au fost în vremea aceea atât de violentate, încât aproape că nu poate fi citată o traiectorie simplă şi fără zguduiri. Despre Mihai Rădulescu, de pildă, pe care l-am pomenit, se spunea că se sinucisese în închisoare în cursul anchetelor, ca să nu fie silit să-şi implice prietenii în „loturile” neverosimile ce se alcătuiau atunci în jurul câte unei personalităţi proeminente, întrebuinţându-se toate numele proprii care apăreau, fie şi din întâmplare, în cursul epuizantelor interogatorii. Înainte de arestare tocmai reuşise să-şi facă un bun renume de critic muzical prin cronicile de excelent nivel pe care le publica.

Când am citit tulburătoarele „memorii” ale lui Şostakovici (a căror autenticitate este evidentă pentru noi, cei din Est, chiar dacă sovieticii le-au dezminţit, sau poate tocmai pentru că s-au ostenit s-o facă), am fost impresionată de faptul că aproape toate numele proprii care apăreau în cursul dialogurilor erau însoţite de note de subsol, foarte necesare de altfel, invariabil încheiate cu menţiunea că purtătorul lor dispăruse în lagăre ori în deportări, sau fusese executat. La noi lucrurile nu au mers chiar aşa: au existat totuşi supravieţuitori (cu toate infirmităţile fizice şi psihice pe care le implică termenul), dar încă nu-mi dau seama dacă politica românească de a înlocui lichidarea fizică imediată prin cumplitele condiţii de existenţă în închisorile timpului trebuie interpretată ca un semn de blândeţe (mai mult sau mai puţin mioritică) sau ca o simplă manifestare de oportunism: cei ce aveau atunci în mână pâinea şi cuţitul îşi spuneau poate că există un risc, fie şi redus, ca lucrurile să se schimbe şi atunci clemenţa lor ar fi căpătat o înaltă apreciere.

*

Stimulat de hotărârea pe care o luase de a abandona dreptul, Pascal lucra cu sârg sub îndrumarea maestrului Jora, dar s-a hotărât să se prezinte şi la admitere la Conservator. Şi-a recapitulat, aşadar, teoria, armonia şi solfegiul, s-a prezentat la examene şi a fost admis direct în anul patru. Curând după aceea, i s-a cerut o declaraţie de venituri din partea tatălui: Aurelian Bentoiu era încă în barou, câştiga bine, taxele pentru fiul său n-ar fi putut fi decât maxime. Pe o listă afişată la intrare, Pascal a văzut într-o seară o serie de cifre care l-au înspăimântat: taxele pentru cei înscrişi variau, ca mărime, de la unu la zece sau chiar, în unele situaţii, de la unu la o sută, fiind în acele cazuri o formă mascată de exmatriculare (sume de 300.000 lei, de pildă, atât de curând după stabilizare, nici n-ar fi putut fi reunite). Nu se hotăra dacă să-i vorbească ori nu despre asta tatălui său, şi sub ce formă, dat fiind că acesta se opusese continuării exclusive a studiilor muzicale. Timpul trecea; se apropia şi plecarea noastră la Olteniţa. Veştile de peste tot erau descurajante. Ştiam că fuseseră îndepărtaţi din învăţământ unii dintre profesorii de la Drept, dar când s-a aflat că se pusese în discuţie chiar şi prezenţa în facultate, ca pretins fost legionar, a lui Stihus, care în viaţa lui nu se interesase de altceva decât de dreptul roman, indignarea a fost generală. Incriminarea se baza pe faptul că Stihus purta... un costum verde! O delegaţie de trei studenţi, formată din Dinu Medianu, Yvonne Sachelarie şi încă o colegă, a cerut o audienţă la Lucreţiu Pătrăşcanu şi a fost primită: Pătrăşcanu a înţeles situaţia şi Stihus şi-a putut continua cursurile în linişte, aşa cum o făcuse ani şi ani de-a rândul. De curând l-am revăzut pe Dinu şi el mi-a mărturisit că visul lui fusese să-i devină asistent, iar apoi, poate, să-i urmeze la catedră...

Dintre vechile mele prietene, cea pe care o vedeam acum cel mai des era Monica (i-am modificat uşor numele). Eram colege la Drept şi se împrietenise cu Pascal; la unele examene învăţam împreună. Sosise pe la treisprezece ani la internat şi rămăsese cu noi până la bacalaureat. Era măruntă, veselă, energică şi entuziastă. În clasa noastră, era singura care se interesa cu adevărat de literatură, şi anume de cea

română; celelalte colege s-au orientat aproape exclusiv spre medicină, farmacie, chimie şi altele asemenea. O iubise pe doamna Gabrea ca şi mine; îi datoram Monicăi, între altele, descoperirea lui Ion Barbu, din care copiasem de pe caietele ei o sumă de poeme.

În primăvară se îndrăgostise de un tânăr care făcea parte dintr-un grup de evrei profund ataşaţi de ideile comuniste: lucraseră în taberele internaţionale de tineret din Iugoslavia şi, dacă nu mă înşel, la Salva Vişeu. Cel pe care-l admira Monica şi cu care, mai târziu, s-a căsătorit era un intelectual de formaţie ştiinţifică, dar interesat şi de problemele culturale: ea îi recunoştea superioritatea aşa cum i-o recunoşteam eu lui Pascal, poate şi mai mult pentru că el număra câţiva ani în plus. Părinţii Monicăi aveau pământ, nu ştiu ce suprafaţă, dar nu era mică; erau la origine oameni modeşti şi munciseră din greu ca să cumpere acel domeniu, pe care-l lucrau acum cu un minimum de ajutor. Monica avea şi o soră mai mare cu care nu se prea înţelegea: să fi fost şi aici o frustrare răscumpărată prin noul ideal social? Fapt e că în tot anul acela, şi chiar în anul următor, am dezbătut amândouă, pro şi contra, toate argumentele în favoarea şi în defavoarea adeziunii ei la acel ideal. Mie, o sumă de lucruri preconizate de noul regim nu-mi intrau în cap; generozitatea aparentă a programului se asocia cu prea multă minciună, prea multă exagerare, prea se baza totul pe ură. Ea îmi argumenta că aşa e la început, că mai târziu o să fie mai bine şi că erau necesare sacrificii. Îmi vorbea despre marea sărăcie a multora, despre măsurile de ajutorare urgentă şi aici eram cu totul de acord amândouă, aşa încât pe terenul ăsta n-aveam ce discuta. Când am întrebat-o însă ce părere are despre activitatea Kominternului, mi-a răspuns indignată: „Păi ăla s-a desfiinţat de mult!” şi n-am ştiut ce să-i răspund.

Citisem în acel an pe Engels, *Originea familiei, proprietăţii private şi a statului,* şi mi se păruse un eseu interesant şi frumos expus, dar câteva lucruri mă nedumereau: întâi, ce dovezi avea autorul că lucrurile se petrecuseră chiar aşa cum le povestea el cu un atât de evident talent literar; şi apoi, chiar dacă ar fi fost adevărat, de ce să ne întoarcem la o

stare de lucruri pe care evoluţia societăţii umane o lăsase vizibil în urmă, o refuzase implicit? Dimpotrivă, mi se părea foarte frumoasă evoluţia înceată care avusese loc în fapt: împărţirea bunurilor în cantităţi tot mai mici unui număr crescând de beneficiari, mai întâi şefilor de grupuri şi apoi, din ce în ce mai mult în vremea noastră, celor care le manipulau efectiv. Chiar dacă societatea în care ne născuserăm nu era încă perfectă, se puteau îndrepta multe lucruri fără o răsturnare brutală, fără mijloace violente şi învrăjbire între oameni.

La fel îmi părea a fi fost în istorie, după cum de altfel o constatasem la dreptul constituţional, evoluţia puterii: concentrată şi ea mai întâi în mâna unui şef absolut, apoi a marilor „baroni” şi fărâmiţată cu încetul, prin adoptarea unor legi tot mai democratice, mai mult sau mai puţin în mâna noastră, a tuturor.

Monica nu era de acord, contra-argumentele ei mă luau totdeauna prin surprindere şi de obicei îmi trebuia timp ca să le descurc; uneori nici nu reuşeam. Punctul culminant a fost însă discuţia noastră în jurul drepturilor individuale, care mi se păreau în acelaşi timp evidente şi strâns legate de răspunderile derivând din fărâma de putere sau de avere ce ne era încredinţată.

— Ştii că sunt unii care susţin, a zis ea, că eul nu este decât o ficţiune gramaticală?

Era exact unul dintre acele lucruri care mă luau pe nepregătite şi mă lăsau cu gura căscată.

— Cum adică?

— Am să-ţi aduc o carte, să vezi.

Cartea era *Le zéro et l’infmi* a lui Arthur Koestler: am petrecut atunci câteva zile cufundată în acel univers atât de straniu şi de greu inteligibil pentru mine, încât cred că am reluat lectura de la început îndată ce o terminasem. Devotamentul absolut al eroului pentru „cauză”, deşi constatase lucid crimele comise, procesul interior complicat şi dramatic care-l face să ia asupra sa, din ordinul Partidului, o sumă de vini imaginare, acceptând ca apoi să i se aplice pedeapsa cu moartea, îmi rămânea inexplicabil. Vedeam bine

caznele la care fusese supus, dar nu percepeam elementul interior care venea să întărească raţionamentele întortocheate şi perverse ale anchetatorilor; singura mea reacţie era de scârbă şi pentru unii, şi pentru alţii. Monica socotea însă că acel devotament era sublim, i se părea firesc ca cineva să se „dăruiască" fie şi în acele condiţii, nu mai vedea nici lumina orbitoare din ochii acuzatului, nici buimăceala din mintea lui lipsită de somn, nici cruzimea dezumanizată a celor ce-l torturau. Era prima oară când mi se întâmpla să citesc un text şi să-l discut cu cineva care înţelesese totul, dar totul pe dos. Ce se întâmpla oare cu noi, cu toţi? De curând am aflat că o minte atât de ascuţită ca a istoricului francez François Furet a cunoscut în tinereţe, cu privire la acea carte, aceeaşi obnubilare ca Monica şi prietenii ei. Astăzi, după o experienţă de viaţă în care am asistat la atâtea cazuri de extremă distorsionare etică sub imperiul ideologiilor, nu ne mai mirăm. Atunci însă, şi pentru multă vreme, atitudinea lor mi-a rămas total enigmatică, era ca şi când aş fi văzut cu ochii un abis periculos, foarte apropiat, de care trebuia doar să mă îndepărtez cât mai repede.

Şi am pus-o pe socoteala dragostei pe care i-o purta Monica viitorului ei soţ. Oare dacă Pascal, mă întrebam eu, ar fi avut asemenea convingeri, m-aş fi lăsat şi eu fascinată de ele?

Problema m-a preocupat o bună bucată de vreme, ceea ce nu face cinste isteţimii mele. Încă nu învăţasem că multe dintre problemele care par insolubile sunt doar prost puse. Într-o zi, o simplă tresărire de bun-simţ mi-a arătat că cineva dispus să urmeze cu o docilitate atât de absolută o ideologie care îţi cere fără încetare să urăşti şi să minţi, înăbuşindu-ţi spiritul critic şi revolta „ficţiunii gramaticale", n-ar fi putut în niciun fel, şi niciodată, să reprezinte pentru mine ceea ce reprezenta Pascal.

*

Frunzărirea ultimelor pagini din colecţia *Universului* pe anul

1947 suscită imagini amestecate: o vizită a mareşalului Tito e sărbătorită preţ de vreo patru zile, ca descinderea unui zeu. Ştirile interne sunt mai puţin festive: se distribuie cartelele pentru anul viitor, se votează nenumărate legi al căror conţinut lipseşte, iar pagina femeii conţine titluri grăitoare: „Transformaţi rochiile vechi”, „Masa gospodinei modeste”, „Cum să cârpiţi rochiile uzate”. Mă întorc la sfârşitul lunii octombrie şi recitesc textul intitulat „Darul maestrului George Enescu”: e vorba de actul prin care a fost donat Statului „domeniul Tescani din judeţul Bacău”. Ni se spune că „o comisiune desemnată de Ministerul Artelor a luat în primire domeniul”. Între altele, spune articolul, acesta cuprinde „o vastă bibliotecă cu zece mii de volume de mare valoare”. Şi rămân pe gânduri, nu pot să nu rămân, pentru că astă-vară am petrecut pentru prima oară două săptămâni la casa de odihnă care, după dorinţa Maestrului şi a soţiei sale, funcţionează în fostul conac.

Casa e situată pe o movilă deasupra satului, de care o desparte firul Tazlăului. E înconjurată de arbori mai mult decât centenari, de o înălţime şi frumuseţe rar întâlnită. Din 1968, când şi-a căpătat în sfârşit statutul prevăzut în actul de donaţie, clădirea e îngrijită, cuprinde o mare sală de muzică şi un mic muzeu. Doamna Elena Bulai, directoarea aşezământului, investeşte în munca ei o liniştită pasiune. De curând totul a fost zugrăvit şi pus la punct, iar cele vreo treizeci de locuri îşi aşteaptă sau îşi primesc oaspeţii din toate colţurile lumii. Cât timp am stat noi, a existat şi o „tabără” de artişti plastici în care se aflau, în afară de români, un japonez, doi indieni, o canadiancă, trei slovaci, un lituanian şi doi basarabeni. Ziua lucram fiecare în chiliile noastre, iar seara ne reuneam în sala de mese; în vreo două seri, Pascal ne-a pus discuri cu lucrări de George Enescu din discoteca aşezământului, ascultate cu admiraţie şi concentrare, iar bătrânele ziduri fără îndoială că au vibrat ceva mai îndelung, înfiorate de amintiri.

Conacul străjuieşte un fost domeniu feudal care a aparţinut Rosetteştilor timp de mai multe veacuri. Ultima moştenitoare a fost Maruca Rosetti-Tescanu, căsătorită întâi cu Mihai

Cantacuzino, apoi cu George Enescu. Acolo a copilărit, iar mai târziu, ani lungi, a locuit în conac împreună cu marele muzician, primind vizitele prietenilor, în special ale tânărului favorit al maestrului, Mihail Jora, care-şi avea odaia rezervată. Colecţionară de artă, Maruca umpluse încăperile cu tablouri, covoare, obiecte Art Nouveau şi altele asemeni. Marea bibliotecă, alcătuită de Rosetteşti în cursul veacurilor şi înglobând-o şi pe cea personală a lui Vasile Conta (prieten cu Constantin, fratele Marucăi), apare în fotografiile de epocă, unde frumoasele ei legături de piele stau aliniate cuminţi, la adăpostul dulapurilor cu geam. Virtuozul Enescu fiind mereu poftit să cânte cu toate orchestrele mari ale lumii, domeniul era administrat de oameni de încredere în perioadele în care el şi soţia lui nu se aflau în ţară.

Donaţia pe care au făcut-o în 1947 şi care cuprindea şi vila „Luminiş” de la Sinaia, clădită de artist exclusiv din câştigurile sale, era o necesitate: în Republica Populară regimul proprietăţii se schimbase radical şi cine hotăra să nu locuiască permanent în ţară îşi vedea confiscate toate bunurile. „Comisiunea” desemnată de Ministerul Artelor a luat deci în primire domeniul, făgăduind să-i dea întrebuinţarea stipulată în actul de donaţie.

Lucrurile aveau să se petreacă însă altfel. Doi ani mai târziu, domeniul a fost naţionalizat (guvernul îşi „naţionaliza” propriul minister!). Ca în multe locuri din ţară, măsura a dat semnalul prădăciunilor. Sătenii şi-au împărţit mobila, tablourile, lămpile şi covoarele, iar cărţilor din bibliotecă, strânse într-un mare morman în faţa casei, li s-a dat foc, cei mai zeloşi dintre cei de faţă răvăşindu-le cu furca. Şi astăzi trăieşte în regiune unul dintre autorii incendiului, un anume „Labă”, care se laudă: „Eu sunt ăla care am ars cărţile lui Enescu!” Locuinţa a căpătat apoi, timp de vreo douăzeci de ani, întrebuinţările cele mai diverse: a fost staţiune de maşini şi unelte agricole, şcoală agricolă profesională şi chiar crescătorie de găini. De abia în 1968, odată cu testamentul prin care Maruca Enescu dona statului şi Palatul Cantacuzino de pe Calea Victoriei, Tescanii şi-au asumat rolul de casă de odihnă pentru artişti, exclusiv români până în 1989, iar de

atunci încolo sosiţi din toate zările.

„Ei, şi tu! mi se va spune. Ai talentul să le înnegreşti pe toate! Aşa e la revoluţii. Uită-te la franţuji: nu e muzeu, biserică sau castel în care să nu ţi se vorbească despre distrugerile făcute în 1789 sau în timpul Comunei! Ce te aşteptai de la bieţii ţărani din Tescani? Ce ai fi vrut să înţeleagă?”

Ba înţelegeau foarte bine şi nu era niciun fel de revoluţie, atâta doar că unii dintre ei făceau exces de zel, se sileau să fie remarcaţi de stăpânire, alegându-se totodată şi ei cu câte ceva. Cetăţenii din Est de mult nu mai sunt naivi. Un simplu detaliu – „în faţa casei” – mi-a amintit arderea arhivei lui Gh. Tătărescu, tot „în faţa casei”. Toate distrugerile au fost calculate şi dirijate la rece, într-un singur scop: să dispară mărturiile pozitive ale trecutului, titlurile de nobleţe ale acestui popor, realizările care-i puteau da în continuare demnitate şi încredere în sine. Nu altcineva, ci chiar marele Stalin ne-a învăţat că, în ordinea politică cel puţin, nimic „nu este întâmplător! Nu vreun elan revoluţionar îi mâna pe incendiatorii de ediţii rare, care pe vremea aceea (în 1949!) n-ar fi îndrăznit nicicum să iasă din rând decât „cu voie de la poliţie” iar coautorul respectivului prăpăd nu dă glas vreunui resentiment antifeudal la adresa foştilor boieri, lucru pe care la urma urmei l-am fi putut înţelege, ci se războieşte cu paşnicul Enescu, aşa cum o fi fost învăţat atunci de instructorii săi, care nu degeaba purtau cinicul nume de „agitatori”.

Astfel numele Tescanilor a rămas impregnat, în mintea mea, cu amărăciune şi dulceaţă. Amărăciunea n-are nevoie de explicaţii; dulceaţa este a acelor blânde plaiuri moldovene, atât de prezente în evocările armonioase şi nostalgic-împăcate ale celor doi mari muzicieni, Enescu şi Jora; este a înfiorării pe care ne-o mai transmit încă zidurile între care s-a pus ultima bară de măsură la *Oedipe* şi, în fine, a celor două lungi şiruri de plopi care pe culmea şi pe coasta dealului îşi continuă zi şi noapte, tăcuţi, visătoarea lor procesiune, parcă mereu reîncepută ca pânza Penelopei.

*

Plecarea la Olteniţa fusese hotărâtă, dar se amâna de la o săptămână la alta. Speram încă; intram cu tata în controverse care nu duceau la nimic. Îmi imaginam, în singurătatea pe care o prevedeam acolo, un întreg program de lucru: examenele, desigur, dar şi stenografia, şi multă lectură (ştiam că voi regăsi lăzile noastre cu cărţi), precum şi urmărirea atentă, de învăţăcel, a concertelor la radio (ca să ajung să-l înţeleg mai bine pe Pascal). Aveam şi un întreg proiect de simplificare şi ameliorare morală: Pascal îmi subliniase în repetate rânduri egoismul sau măcar egocentrismul (reale) şi se cuvenea să lupt cu mine în această privinţă. Pusesem între paranteze ambiţiile mele literare. Jurnalele pe care i le încredinţasem spre lectură nu-l impresionaseră şi nici nu aveau de ce: aveam încă mari greutăţi de exprimare, mai ales în română; mi-ar fi trebuit, în această direcţie, câţiva ani buni de instruire specifică. Oricum însă, nu puteam vedea despărţirea noastră decât ca pe o punere la încercare serioasă a dragostei dintre noi: nu credeam că a lui o să reziste. Marea mea admiraţie pentru inteligenţa lui se asocia cu senzaţia că pe plan afectiv eram mai matură; afecţiunea mea lua uneori o culoare maternă sau cel puţin, cum spuneam eu, a uneia „de soră mai mare”. Hotărârile însă, acceptam să le ia el.

Pascal lucra intens dimineţile, continuându-şi cu maestrul Jora pregătirea aprofundată; muzica şi cu mine, spunea el, erau priorităţile sale în acea vreme. Nerăbdarea şi obstacolele tot mai numeroase, tot mai previzibile îl aruncau uneori în adevărate momente de depresie din care nu mă pricepeam să-l extrag. Ca să ne înveselim zilele sau – poate – ca să-mi abată gândurile de la apropiata plecare, mergeam la teatru, la cinema, la muzee, în diferite plimbări. O dimineaţă de decembrie la şosea, în trei cu Monica, la superbul muzeu (pe atunci) Toma Stelian, încheiată cu o delicioasă bătaie cu bulgări de zăpadă, a rămas una dintre cele mai vesele amintiri ale acelei vremi. În a doua jumătate a anului, filmele

trecute pe micul meu carnet, nu foarte numeroase, sunt remarcabile: celebrul *Casablanca, Simfonia pastorală* după Gide, cu Michèle Morgan, *Les visiteurs du soir* al lui Marcel Carné, *Al şaptelea văl,* primul film despre psihanaliză, cu James Mason, *Tessa, the constant Nymph,* cu Joan Fontaine şi Charles Boyer, după un roman englezesc de mare succes, dar mai ales inegalabilul *Henric al V-lea* de Laurence Olivier. În acel domeniu rămăseserăm deci conectaţi, pentru scurtă vreme, cu lumea occidentală. Teatrul figurează şi el în carnetul meu cu o piesă de Shaw, *You never can tell,* adevărat recital al Luciei Sturdza-Bulandra, cu *Femeia îndărătnică* (cuplul Elvira Godeanu-Nicky Atanasiu) şi un *Tartuffe* în care revăd destul de clar figura lui Bălţăţeanu.

Prietenele mele îşi urmau fiecare drumul şi vedeam cu inima strânsă apropiindu-se o vreme în care le voi întâlni mult mai rar. Monica şi-a depus cererea de intrare în partid la sfârşitul lunii decembrie; avea să fie expulzată din el odată cu epurările anilor cincizeci. I se propusese şi lui d'Artagnan aderarea, la puţin timp după alegerile din 1946, dar ea invocase faptul că nu era încă majoră; ca urmare, avea să fie pusă pe liber chiar în acel decembrie 1947, cu câteva zile înainte de Crăciun, în cadrul unei acţiuni de „împrospătare a cadrelor". Muschetari autentici, atât ea, cât şi Aramis au reuşit să atingă vârsta pensionării în deplină libertate de conştiinţă, neîncadrate partinic şi acceptând lucid relativa umbrire profesională legată de o atât de statornică iubire de independenţă. Aramis se îndrăgostise în acea toamnă, de un coleg de facultate, şi anume (cum s-ar fi putut altfel?) de unul reprezentând un caz politic aproape disperat. German de origine, figurase pe lista celor supuşi (ca vârstă) deportării şi reuşise să-i păcălească de mai multe ori pe cei veniţi să-l ridice, într-o cascadă de întâmplări de-a dreptul cinematografică. Ultima oară, arestat de un jandarm român care-l ducea spre post, scăpase graţie unui camion de militari ruşi: îl urcase în el unul dintre ei, căruia avusese inspiraţia să-i ofere, prin semne, ceasul de la mână. Aramis, care în tot timpul războiului îi înjurase pe nemţi, avea să-l ia de soţ nu după multă vreme, a doua zi după împlinirea vârstei ei de

majorat.

Dodel şi-a păstrat postul până în anul următor. Aş fi vrut să pot reconstitui mai în detaliu traiectoria lui şi a fraţilor săi, dar nici unul nu mai este pe această lume; îmi rămân doar câteva însemnări făcute la una dintre ultimele mele convorbiri cu el. În cursul scrierii textului de faţă, dispariţia sa neaşteptată, curând urmată de cea a singurei lui fiice (chiar fetiţa al cărei botez l-am evocat aici), a fost o dramă resimţită dureros de puţinii membri ai familiei care mai suntem în viaţă.

*

Nu mi-e uşor să reconstitui ultimele zile din decembrie. Jurnalul lui Pascal încetează cu o lună înainte; agenda mea nu mai exista; numerele de Crăciun ale *Universului*, ilustrate bogat, în culori şterse, sunt pline de evocări creştineşti, cu texte blajine şi tradiţionale, parcă pentru liniştirea necesară a cugetelor; nu le-am avut însă pe cele dintre Crăciun şi Anul Nou. Trebuie să mă mulţumesc cu însemnările capricioase din propriul meu jurnal, din păcate mult mai atent la evenimentele interioare decât la celelalte. Spicuiesc, aşadar: „Cărţile sunt opiu”. – „Acum mai ales, când nenorocirile celelalte, exterioare, sunt acute, legătura dintre noi, în care dragostea e numai o parte, se detaşează net, puţin fragilă, imens reconfortantă.” – „Ce are să-mi rămână de la el are să fie probabil iubirea de muzică”. – „Am visat chestii cu ruşi şi cu refugiu. M-am trezit cu o spaimă nelămurită.” – „Cizmarul spune că a auzit că de la 1 ianuarie ne dă pâine numai o dată pe săptămână.”

Duminică 21 decembrie, dimineaţa, Pascal m-a dus la Ateneu, unde se cânta *Oratoriul de Crăciun* al lui Paul Constantinescu. Seara, în ajun, avusese loc premiera absolută a bucăţii, de o prospeţime cuceritoare şi, în circumstanţele date, profund emoţionantă în tradiţionalismul ei. Prezenţa, în sală, a principesei Ileana dăduse loc la o manifestare a cărei descriere o avem de la ea în amănunt. A fost nevoită să plece înainte de ultima parte: regele Mihai şi

regina Elena trebuiau să sosească din Anglia, unde fuseseră invitaţi să asiste la căsătoria reginei Elizabeta a II-a. Citez dintr-o carte a ei, redactată în Statele Unite în 1950—‘51 (vorbeşte domniţa Ileana): „Prin urmare, când corul a încheiat partea respectivă, m-am ridicat de la locul meu (în loja regală, *n.n.)* şi, după cum era obiceiul, m-am înclinat către muzicieni în semn de mulţumire. S-au ridicat cu toţii ca un singur om şi toată sala s-a ridicat deodată cu ei şi acolo am primit cele mai mari ovaţii din viaţa mea. Este adevărat că de câte ori am ajuns într-o sală publică, oricât de neoficial, am fost întâmpinată cu urale, în special în ultimii doi ani. Dar, de data aceasta, era ceva diferit. Simţeam un fel de agonie în ele. Era emoţia exprimată de oameni disperaţi, care apelau la cineva din casa regală pentru înţelegere. În acel moment reprezentam nu numai propria mea persoană, ci şi instituţia din care făceam parte. Strigătele şi uralele lor erau o expresie a dragostei aproape dureroase pentru tot ceea ce fusese distrus şi a pierderii speranţei că ţara va mai putea fi salvată.”[31]

În jurnalul meu mai urmează câteva pagini discursive, cu lungi analize sentimentale cum le practicam pe atunci, şi deodată, în litere mai mari decât cele obişnuite, o însemnare fără niciun comentariu:

„30 Dec. 1947. – Astă-seară la 5 l/2 a abdicat Regele”.

*

Am lăsat dinadins să treacă mai multe zile înainte să continui această evocare.

Firește, după câte se întâmplaseră în acel an, toată lumea ştia sau cel puţin înţelegea că într-un regim comunist monarhia avea zile numărate; vestea a căzut totuşi pe neaşteptate, cum cade o stea.

De când regele plecase în Anglia, întrebarea fusese: se va

[31] Ileana, principesă de România, arhiducesă de Austria: *Trăiesc din nou*, trad. din engleză de Agra Baroti-Gheorghe, Ed. Humanitas, Bucureşti, l999, pp. 366-367.

întoarce sau nu? Era bine şi într-un fel, şi într-altul. A nu se întoarce însemna, gândeam noi, formarea unui guvern în exil, care ar fi început o campanie în favoarea legitimităţii; a se întoarce era un act de curaj şi de dragoste care ni-l apropia şi mai mult, pregătindu-ne pentru nişte încercări cărora aveam să le facem faţă împreună. Ipoteza subitei abdicări, între Crăciun şi Anul Nou, nu trecuse prin mintea nimănui.

Tot atunci, guvernul a proclamat şi înfiinţarea noii republici: act cu totul nelegitim, simpla abdicare neantrenând în niciun fel schimbarea formei de guvernământ a ţării, pentru care ar fi fost necesar cel puţin un referendum. Dar şi dacă un asemenea referendum ar fi avut loc, ce iluzii puteam să ne mai facem după experienţa alegerilor din 1946?

O prietenă îmi povesteşte că se afla pe stradă, într-un orăşel de provincie, când s-a difuzat ştirea prin megafoane: în descrierea ei, lunga încremenire a trecătorilor seamănă cu un stop-cadru la cinema.

Pascal a venit la mine imediat după transmiterea ştirii la radio (care a avut loc la 17,20, nu la 17,30 cum notasem eu) şi în seara aceea am stat îndelung în tăcere, aşezaţi faţă în faţă; se aşternea întunericul şi nu simţeam nevoia să comentăm nimic, în nici un fel.

În câteva zile, până la 4 ianuarie, s-au schimbat toate numele străzilor, s-au dat jos portrete, steme, coroane şi orice emblemă regală. O altă prietenă, pe atunci în clasa a treia primară, îşi aminteşte cum învăţătoarea le-a spus că trebuie dat jos tabloul din perete şi toată clasa (de fetiţe) a izbucnit în plâns.

La Conservator, în ziua în care profesorii au trebuit să presteze jurământ către noua Republică, Mihail Jora (care în iunie 1947 îşi dăduse demisia din funcţia de director) a luat cuvântul şi a spus că ar trebui, oricum, recunoscute meritele fostei monarhii, după care a cerut un moment de reculegere, ca pentru un deces. Momentul a fost respectat, participanţii s-au ridicat tăcuţi în picioare, dar trei săptămâni după aceea Jora a fost suspendat din funcţie „până la noi dispoziţiuni”, ca apoi, la 14 februarie, să fie „comprimat” definitiv. Avea să fie reintegrat în învăţământ doar şase ani mai târziu.

Vineri 2 ianuarie, plecând seara din Sinaia, trenul care ducea în exil familia regală şi un grup de fideli a început să străbată teritoriul ţării, noaptea şi cu perdelele trase. Zvonul se răspândise totuşi cumva şi în gările Braşov şi Făgăraş, după mărturia lui Mircea Ionniţiu, călătorii au putut auzi urale şi Imnul Regal cântat de manifestanţii care se adunaseră, în toiul nopţii de iarnă şi înfrângându-şi frica de autorităţi, pentru o ultimă manifestare de loialitate.

M-ar fi înduioşat atunci să aflu că la sosirea şi stabilirea lor în Elveţia romandă îi întâmpinase, în *Journal de Genève*, un editorial intitulat „La pathétique destinée d'un jeune roi" şi semnat de acelaşi René Payot ale cărui penetrante comentarii ne entuziasmaseră în anii războiului. Dar, bineînţeles, toate ţările din lume, începând cu Marea Britanie şi Statele Unite, n-au făcut altceva decât să „ia cunoştinţă" de cele întâmplate şi, în curând, să recunoască noua republică (Elveţia, deşi pentru ea regii sunt apariţii exotice, abia în luna mai).

În noaptea de Revelion, nişte grupuri au jucat hora în Piaţa Palatului, strigându-şi entuziasmul pentru noua orânduire sub privirea atentă a camerelor de filmat oficiale.

*

O dată pe săptămână vine la noi, pentru patru ore, madam Veta, care ne calcă rufe şi ne găteşte minunate bucate moldoveneşti. Madam Veta este de fel din Gura Humorului şi a împlinit optzeci şi cinci de ani. O întreb:

— Unde erai, madam Veta, în 1947, când a plecat regele?

— Păi, vinisem în Bucureşti.

— Şi ce-ţi aduci aminte de atunci?

Se luminează faţa şi râde.

— Se să-mi aduc aminte? Cum o plecat... ţuşt! O încărcat trei vagoane cu aur şi... ţuşt!

— Da' de unde ştii mata toate astea?

— Cum să nu ştiu? Ne-o spus unu' atunci... O plecat într-o dimineaţă în zori, să grăbea, că miliţienii stătea cu puşca la

ochi să-l împuşte, da' el o scăpat, ş-o luat aurul şi s-o dus... Chiar aşe o zîs ăla: ţuşt!

Şi face la rândul ei semnul cu mâna prin aer: ducă-se!

— Dar lumea ce zicea? Se bucura?

— Sigur că se bucura!

Ce uşor, ce greu se scrie istoria...[32]

*

Monarhia nu pare a mai avea astăzi vreo şansă în România şi poate nici în alte câteva ţări europene, deşi unele dintre ele par a se număra printre cele mai liniştite din lume. Explicaţia este probabil, ca de obicei, de ordinul ideilor: s-au prăbuşit două din principalele ei temeiuri, „dreptul divin" şi filiaţia de

[32] Ieri - 8 noiembrie l999 - a fost din nou ziua Regelui. Din ce în ce mai puţini sunt cei ce-şi aduc aminte.
Astăzi - 9 noiembrie l999 - încep festivităţile de la Berlin, unde se sărbătoresc zece ani de la căderea zidului şi la care participă, între alţii, protagoniştii încă în viaţă ai acelor întâmplări: Mihail Gorbaciov, George Bush şi cancelarul Kohl.
Partidul comunist continuă să reunească aproximativ 20% din sufragii în landurile fostei RDG. Vorba unui tânăr care a vorbit acolo: *Die Mauern sind in unsere Köpfe,* zidurile sunt în capetele noastre.
În *Anuarul Sighet* 6, apărut astă-primăvară, figurează o comunicare a Tatianei Pokivailova (istoric din Moscova ale cărei lucrări sunt pentru noi, românii, de cel mai mare interes). Între altele, citează pasaje din stenograma discuţiei dintre Stalin şi Petru Groza, la 3 februarie 1948, când a fost primită delegaţia guvernamentală română. Spicuiesc: „Sta lin întreabă dacă regele a plecat definitiv sau se mai poate întoarce în ţară. Groza răspunde că regele se poate întoarce ca cetăţean român." (...) „Stalin se interesează de averea regelui şi întreabă ce a făcut el cu posesiunile sale..." Groza răspunde: „Acum toate aceste posesiuni vor aparţine în totalitate statului." Stalin spune: „Românii au un rege foarte bun şi să dea Dumnezeu tuturor un astfel de rege!" *(sic).* Apoi întreabă dacă regele şi-a luat cu sine în străinătate ordinul sovietic „Victoria". După confirmare, Stalin spune că „tânărului rege trebuie să i se lase cetăţenia română" şi se interesează dacă împreună cu el a plecat şi mama sa.
Dacă această conversaţie este de luat în serios, atunci parlamentarii iliescieni care-i refuză regelui Mihai întoarcerea în ţară, fie şi temporară, sunt mai aprigi chiar decât Stalin!

sânge. Primul, exprimat de altfel destul de confuz, a fost săpat de mentalitatea pozitivistă; al doilea, chiar de către casele domnitoare, în care astăzi reprezentanţii tronurilor se căsătoresc cu actori şi actriţe, cu top-modele, cu sportivi celebri şi aşa mai departe. Deja în generaţiile precedente unii dintre ei iniţiaseră o adevărată „revoluţie sexuală", afişându-şi sau impunându-şi legăturile (Carol al II-lea, cu indefectibila sa dragoste pentru Elena Lupescu, a exercitat, se pare, o reală influenţă asupra vărului său de departe, demisionarul Eduard al VIII-lea al Angliei, robit de farmecul doamnei Simpson). Ceea ce rezistă încă este ideea de spectacol (de unde şi preferinţa pentru profesiunile de mai sus) şi mai ales, acolo unde este cazul, cea de tradiţie.

La noi însă tradiţia, câtă era, a fost întreruptă printr-o jumătate de secol de dezinformare. Nici în perioada interbelică, de altfel, nu s-a produs vreo întărire a ideii monarhice, dimpotrivă; nimeni nu s-a preocupat atunci să reliefeze meritele excepţionale ale regelui Carol I (văzut doar ca un apărător al alianţei cu Puterile Centrale, dezavuată de voinţa populară) sau să facă legătura între monarhie şi domniile trecute, pământene sau nu. Dar mai ales, vai! la noi s-a manifestat destinul, pe plan individual ca şi pe plan colectiv, cu toată încărcătura de mister, de tragic şi de paradoxal pe care o implică termenul.

*

N-am să mă apuc aici să adâncesc ideea de destin, lucru la care nu m-aş pricepe în niciun fel, ci doar să explic cum întrebuinţez eu noţiunea, ca să mă înţeleg cu cei ce ar citi aceste pagini. Sub numele de „destin" însumez toate acele evenimente sau circumstanţe hotărâtoare pentru o existenţă umană şi pe care subiectul acelei existenţe nu le poate nici prevedea, nici suprima. În desfăşurarea vieţii sale în timp, omul e nevoit să se supună elementelor destinice, să-şi modifice drumul în funcţie de ele şi să le dea un sens: ele sunt prea puternice ca să-i permită o adevărată, practică

răzvrătire. În timp însă, între una sau alta din aceste manifestări (ale hazardului sau ale unei puteri ascunse) există perioade calme, cele în care voinţa subiectului se poate însera cu iniţiative, atitudini şi acţiuni personale; ele vor compune, împreună cu evenimentele destinice pe care le integrează, traiectoria finală, „istoria” omului.

Uneori, în limbajul curent, însăşi această „istorie a omului” e şi ea numită, impropriu, destin, uitându-se că ea cuprinde şi o parte de libertate individuală. E clar însă că această ultimă parte e foarte mică, dacă ţinem socoteala că în adevăratul destin (cuprinzând ceea ce nu se află în niciun fel sub raza acţiunii noastre) intră nu numai programul genetic existent la naştere, nu numai mediul în care urmează să trăiască, dar chiar şi condiţia umană în sine, cu toate limitările şi uriaşele sale aspiraţii. El aduce de altfel şi evenimente sau circumstanţe favorabile; de multe ori însă, pe acestea le trecem cu vederea sau le atribuim propriilor noastre merite, ceea ce explică de ce cuvântul „destin” are conotaţii mai degrabă întunecate.

Or, „destin”, „libertate” şi „istorie” au şi colectivităţile umane. În cazul regilor, destinul personal şi cel colectiv sunt strâns împletite; probabil că şi de aceea, ei au devenit personajele favorite ale autorilor tragici.

*

În viaţa regelui Mihai, destinul a jucat un rol extraordinar de important. Însăşi naşterea sa în această ţară, în acel timp şi în acea familie reprezintă o determinare cu totul neobişnuită. La fel, coroana care i-a fost pusă pe frunte în copilărie şi retrasă în curând de propriul său tată; educaţia primită, ce urmărea pas cu pas formarea sa pentru domnie; războiul, insuportabila tutelă antonesciană, apoi scurta, strălucitoarea speranţă care nu l-a stăpânit, probabil, decât foarte puţină vreme; cei trei ani şi jumătate în care a trebuit să ducă o luptă inegală cu toate puterile pământului, în numele ţării pe care o iubea şi cu care se identificase;

abdicarea impusă, exilul, trădarea Occidentului, decepţiile succesive pricinuite de propriii săi partizani şi ivirea pe lume a celor cinci fete, prilejuri, desigur, de bucurii umane, dar pe care le putea aprecia lucid ca diminuându-i şansele; trecerea deceniilor şi deodată, nesperat, extraordinara primire pe care i-a făcut-o poporul său în 1992, un popor care era şi nu mai era acelaşi; şi din nou nenumăratele umilinţe, nenumăratele decepţii, infirmităţile vârstei, renunţarea.

Viaţa regelui Mihai n-are nevoie să fie scrisă, i se cunosc prea bine etapele şi momentele decisive; reuşita sa absolută este de ordin moral. Când se vor fi liniştit patimile şi oamenii vor putea gândi cu mai multă detaşare, dacă nu chiar cu seninătate, la ceea ce reprezintă victoria sa asupra sorţii, chipul şi numele său ar trebui să devină cu adevărat exemplare.

Poetul şi prozatorul Mircea Ciobanu – alt om a cărui dispariţie prematură îmi strânge inima de fiecare dată când o evoc – a realizat în cele patru volume de convorbiri cu regele Mihai o operă ce trebuie să-i fi dat o mare linişte interioară. Nimic nu-l pregătise pentru aşa ceva; nu era dinainte un regalist, nu se ocupase de politică; doar întâmplarea l-a îndreptat spre acel monarh tragic, pe el, care nu-şi încetase niciodată meditaţiile asupra Cărţii lui Iov. Dar întâmplarea este şi ea o mesageră a destinului. Textul rezultat din aceste convorbiri constituie azi o adevărată carte de înţelepciune atât pentru conştiinţa noastră colectivă, cât şi pentru fiecare dintre noi.

Dar oare sunt numeroşi cei care, astăzi, doresc să devină înţelepţi?

*

Momentul abdicării regelui Mihai I constituie nu numai în istoria ţării, ci şi în „istoriile” noastre, ale tuturor, ceea ce nemţii numesc un *Wendepunkt,* iar francezii *un point de non-retour :* acel moment în care traiectoria se schimbă şi nu mai există întoarcere. Am văzut ce a însemnat el pentru o mare

parte a ţării. Dar mai erau şi cei care îşi dădeau seama că, oricum, nu aveam de ales. În anii ceauşismului circula un banc scurt şi care părea multora plin de haz: „Care este asemănarea dintre comunism şi căsătorie?” Răspunsul era: „Asta-i situaţia”. Ultima sintagmă (a cărei traducere în franceză mi-a pus totdeauna probleme) îmi pare definitorie pentru caracterul românesc. Apreciem o situaţie rapid, cu un ochi ager, şi, dacă e defavorabilă, iar evitarea sau modificarea ei nu sunt cu putinţă, o acceptăm, făcând cel mult „haz de necaz”. Mulţi se aflau deci în 1947 şi în această categorie, oameni care îşi completau filosofia cu „om trăi şi-om vedea”, socotind că totul ar putea să se răstoarne cândva din nou. În sfârşit, erau şi cei de care vorbeşte madam Veta, şi aceştia chiar se bucurau. Li se spunea de către noua conducere că totul va fi bine pentru ei şi de ce n-ar fi crezut-o? Li se repeta că regele fugise ca un tâlhar, cu trei vagoane cu aur, şi erau revoltaţi: habar nu aveau că pasagerii din vagoanele regale, îmbarcaţi în prezenţa organelor militare şi cu bagajele cercetate cu de-amănuntul, nu primiseră încuviinţarea să scoată din ţară decât obiecte strict personale şi niciunul de valoare. Cei evocaţi de madam Veta erau oameni săraci, cu ştiinţă puţină de carte, care oboseau citind, n-aveau bani de ziare şi nu văzuseră aparate de radio decât la alţii. Oricum, în ziare şi la radio li se spunea acum acelaşi lucru: „A venit în sfârşit vremea voastră, de azi încolo nimeni nu se va mai uita la voi de sus, partidul şi statul vor avea grijă de voi; toate bogăţiile din ţară sunt ale voastre, voi aţi muncit pentru ele, burjuii şi moşierii nu mai au nici o putere, regele care-i sprijinea a dat bir cu fugiţii!” Şi se bucurau, şi aveau dreptate, pentru că unele dintre aceste făgăduieli chiar aveau să se împlinească, aşa cum aveam s-o vedem cu toţii în anii următori.

*

În orice ţară din lume există nemulţumiţi, dar dacă un regim democratic doreşte să rămână ceea ce este şi să

practice cât de cât libertatea, el trebuie să se asigure că cei mai defavorizaţi pot totuşi conta pe un venit minim din care să poată trăi decent. Nu există alt mod mai important de a lupta împotriva totalitarismelor decât acesta. În afară de această cerinţă, care trebuie atent extinsă la toată populaţia (deci nu numai la „salariaţi”, cum făceau comuniştii, lăsând un mare număr de ţărani să vieţuiască la limita subzistenţei şi neincluzându-i în nici o statistică), omul normal mai are câteva exigenţe, a căror nesatisfacere creează o situaţie de revoltă potenţială: el doreşte să-şi poată îngriji sănătatea, să-şi poată da copiii la şcoală, şi, din când în când, să se bucure de o sărbătoare, o petrecere, o distracţie accesibilă; am atins aici probleme de cea mai mare importanţă, neglijate în multe bugete de stat, uneori din pură orbire: sănătatea publică, învăţământul şi cultura. (Cred că au fost dinadins sabotate, la noi, în bugetele de după 1990.) Este prea simplu să te rezemi exclusiv pe sectorul particular în aceste domenii sensibile şi specializate, unde e nevoie nu numai de libertate, ci şi de sprijin organizatoric-financiar, precum şi de un oarecare control. Sistemele totalitare au înţeles importanţa acestor sectoare şi de multe ori, folosindu-se de nemulţumirile existente, speculează insuficienţa realizărilor în aceste domenii ale regimurilor libere pe care le-au înlocuit: la o analiză atentă, s-ar vedea că un procent însemnat de simpatizanţi ai comunismului sunt motivaţi de faptul că acest sistem sprijină într-un fel cultura (pentru care el alocă sume importante) şi susţine gratuitatea învăţământului şi a îngrijirii medicale. În schimb, sistemele libere sunt de multe ori atinse de o stranie orbire, neglijând finanţarea de către stat a acestor domenii, ceea ce face serviciile din cadrul lor greu accesibile celor cu venituri mici. Aceste sectoare nu-şi răscumpără finanţarea prin câştiguri cuantificabile, ci printr-o mai bună stare fizică a populaţiei, printr-o mai bună instruire a ei şi o mai mare satisfacţie şi bună dispoziţie: să fie oare aceste avantaje chiar de neglijat, pentru simplul motiv că ele nu pot apărea, cifric, în bilanţuri?

Tocmai pentru că am venit şi eu în contact, ca toată lumea, cu aceste probleme, îmi voi permite să relatez câte ceva în

legătură cu ele, fără a-mi aroga altă calitate decât aceea de persoană trăitoare, timp de cincizeci de ani, sub atât de controversatul regim comunist. Şi aş ruga pe eventualii mei cititori, dacă sunt din aceeaşi generaţie cu mine, să sară, dacă vor, lungul fragment ce urmează şi unde se evocă realităţi banale, pe care ei le cunosc prea bine, chiar dacă nu şi le formulează pe toate explicit.

*

Întâmplarea face ca problemele sănătăţii să-mi fie relativ familiare din cauza vieţii şi preocupărilor tatălui meu. Am mai spus că el a răspuns de problemele sanitare naţionale în 1932-1933, într-o guvernare ţărănistă. Ministerul, condus de D.R. Ioaniţescu, reunea problemele „Muncii, Sănătăţii şi Ocrotirilor sociale", iar problemele acestea erau împărţite între doi secretari generali, unuia, tatălui meu, revenindu-i problemele medicale, celuilalt, Vintilă Pantazopol, pe care-l voi cita mai jos, cele de natură socială şi de organizare a muncii, care erau şi specialitatea ministrului titular. Pantazopol a publicat în 1935 o cărticică demoralizată şi demoralizantă, în care pe de o parte îşi relatează experienţele, pe de alta creionează un portret plin de admiraţie al superiorului său (nerămânând în urmă, vai! nici în privinţa erorilor de ortografie).

Fiind vorba de impresii şi amintiri personale, îi dedică puţine pagini colegului său de la sănătate, dar un scurt citat va fi suficient. „Bietul om – spune el despre tata – buchineşte toată ziua statistici, situaţii şi acreditive..." (...) „Nu face altceva decât se căzneşte să astupe găurile şi să cârpească... antiriul lui Arvinte. Îl aud toată ziua chinuit de aceeaşi preocupare: – Numai atât? De unde plătim hrana bolnavilor, ce facem cu epidemia de tifos, la Cernăuţi s-a închis, la Craiova nu sunt lemne, salvarsan nu mai avem, diurnele neplătite pe şase luni? — Aceleaşi bocete, acelaşi şi acelaşi refren. – Să plătim jumătate din hrana bolnavilor, că mai aşteaptă furnizorii, diurna medicilor numai pe-o lună, dăm

ceva şi pentru lemne, nu pot sta bolnavii în frig, dar cu ce mai plătim medicamentele?... Mai taie de la diurne... ia vezi, trebuie să plătim toate lemnele? Şi aşa, în fiecare zi, îngrijeşte de sănătatea ţării, cât îl lasă plapuma unui buget de mizerie, şi acela în parte realizat. Ştie cineva ce înseamnă un buget de mizerie la o instituţie sanitară, îşi poate imagina disperarea oamenilor puşi să vegheze la sănătatea unei ţări văzându-se neputincioşi?" Şi spicuiesc mai departe: „Noi pe tărâmul acesta (al sumelor prevăzute în buget pentru sănătate, *n.n.)* ne aflăm în urma Bulgarilor, Cehoslovacilor, Grecilor şi Sârbilor..." „Un doctor la 40.000 de suflete – iată proporţia pe alocuri. „... „Câteodată seara, când isprăvesc mai devreme, trec *alături la sănătate.* Şi totdeauna plec cu părul zbârlit..."[33]

În anii cincizeci, între cele două arestări şi după cea de a doua, tata a funcţionat ca medic specialist la Slatina şi ca medic de circumscripţie rurală în judeţul Ilfov. Comunicarea ţinută de tata în 1983 la Institutul de Istorie a Medicinei, despre care am mai vorbit, evocă lungile şi complicatele eforturi necesare în epoca interbelică pentru crearea unui spital de stat cu 50 de paturi. Cum să nu fi fost el impresionat de multele policlinici noi, săteşti şi urbane, de dispensarele şi spitalele înfiinţate de puterea centralizată a noului sistem comunist?

Tata greşea însă cu naivitate, iar propaganda oficială greşea cu bună ştiinţă, comparând rezultatele *statului* democratic cu cele ale *statului* comunist. Căci în cazul dintâi se neglijează un fapt esenţial, şi anume că situaţia descrisă mai sus nu privea situaţia sanitară a întregii ţări, ci doar asistenţa medicală de stat; exista şi funcţiona pe atunci o vastă reţea paralelă de cabinete şi spitale particulare. Recurg din nou la o monografie serioasă, alcătuită sub direcţia profesorului Simion Mehedinţi, privind oraşul Olteniţa şi la care m-am mai referit.[34] Se numără în ea, în anul 1931, trei

[33] Vintilă Pantazopol, *Oameni, fapte si idei,* Ed. Adevărul, Bucureşti, l935, pp. 235-237.

[34] Alex. I. Mărculescu, *Olteniţa, Studiu album monografic,* Mai-lu- nie

medici la o populaţie de 9.000 de suflete, ceea ce reduce proporţia la unul la 3.000. În ce priveşte spitalele, existau acolo un dispensar şi un spital spaţios, înfiinţat încă din 1885 (în care aveam să fiu operată de apendicită în 1948, în excelente condiţii). Cât despre spitalele din Bucureşti, şi recurgând doar la memoria imediată a celor din jurul meu, am putut reconstitui într-o singură conversaţie următoarele exemple, dintr-o listă cu siguranţă mult mai cuprinzătoare: rolul cel mai însemnat îl îndeplinea o fundaţie întemeiată încă de domnitorii fanarioţi, numită Eforia spitalelor Civile, care avea în proprietate domenii mari, donate sau lăsate moştenire de diferiţi boieri, şi care administra numai în Bucureşti, din propriul său buget, Spitalele Colţea, Brâncovenesc, Filantropia şi Colentina, împreună cu sanatoriile lor. Pentru internarea în acestea din urmă bolnavii plăteau ceva mai mult; se plătea ceva şi în spitale, mai puţin, iar cei cu situaţie materială precară puteau fi îngrijiţi gratuit pe baza unui certificat de paupertate eliberat de comuna unde locuiau. În Capitală mai funcţionau diferite spitale particulare: Caritas, pentru comunitatea evreiască; Elias, fundaţie a bogătaşului cu acelaşi nume, pentru Academia Română; spitalul dr. Gerota; sanatoriul St. Vincent de Paul, fondat de monseniorul Ghica, devenit Spitalul de Endocrinologie; un spital al Asigurărilor Sociale în piaţa Lahovary (Cosmonauţilor), devenit centrul de Cardiologie; spitalul Diaconeselor, cu personal aparţinând unui ordin religios, pe bd. Ştefan cel Mare şi aşa mai departe.

Or, toate acestea au fost desfiinţate odată cu schimbarea regimului, inventarul lor a fost preluat de stat, numele lor a devenit altul şi noile unităţi au pornit din nou ca de la zero, ceea ce a dat o aură miraculoasă oricărei realizări concrete. Totuşi, chiar făcând abstracţie de uriaşa avere – uriaşul capital de pornire – pe care l-au reprezentat acestea, nu e mai puţin adevărat că organizarea de către regimul comunist a unei reţele sanitare pe toată suprafaţa ţării, în toate satele şi în toate regiunile, a reprezentat o ameliorare sensibilă faţă

---

l932, Inst. de arte grafice E. Marvan, Bucureşti, p. 80.

de vechea stare de lucruri. Eram atât de izolaţi de Occident încât n-aveam habar de progresele realizate acolo după război, dar faţă de greutăţile din acei ani şi din anii imediat următori, noile cabinete de consultaţii, deschise în fostele case de chiaburi la orele cuvenite şi de care putea să beneficieze aproape oricine locuia în raza indicată, spitalele unde găseai paturi libere şi erai îngrijit omeneşte, toate acestea au părut şi chiar au fost, după haosul primilor ani „de tranziţie”, ameliorări extraordinare.

Aceste realizări au fost însă supuse şi ele degradării progresive de care pomeneam. Într-un deceniu s-a ajuns la situaţia în care îngrijirea era departe de a mai fi gratuită, nimeni neacordându-ţi atenţie dacă nu plăteai (era un cerc vicios, echivalent cu cel din alte meserii sau profesii: medicii, ca şi chelnerii sau coafezele, aveau salarii mici pentru că se presupunea că primeau sume de bani suplimentare, iar pe acestea le primeau fie pentru că efectiv aveau salarii foarte mici, fie pentru că nu puteau rezista presiunilor exercitate de familiile bolnavilor, obişnuite să se sacrifice pentru a asigura celui în cauză cel mai bun tratament posibil).

Un lucru pozitiv a fost totuşi că, pe toată durata regimului, preţurile (controlate şi subvenţionate) ale medicamentelor au rămas foarte reduse, accesibile chiar şi celor cu salarii modeste sau cu familii numeroase. În linii generale şi pentru oamenii necăjiţi şi neinformaţi de progresele medicinei din Apus, este, cred, evident că situaţia dinainte de 1989 a fost preferabilă celei din anii ’90 în care a domnit, în domeniul respectiv, o extraordinară confuzie şi în care preţurile au suprimat din nou, pentru o tranşă importantă din populaţie, posibilitatea de a te îngriji când eşti bolnav. Să ne mirăm că există „nostalgici”? Nu după sistemul comunist în sine, ci după dreptul de a nu fi prea multă vreme bolnav?

Să trecem acum la problemele învăţământului. Reforma sa structurală a avut loc în anul 1948. Ea a fost primită, ca toate reformele importante ale acelui an, cu pasivitatea resemnării, iar efectele sale nu s-au produs decât în timp. Putem încerca astăzi să survolăm, în chip foarte general, teritoriul parcurs.

Obligativitatea şi gratuitatea învăţământului existau deja

până la vârsta de unsprezece sau treisprezece ani, dar ele nu priveau rechizitele şcolare şi, la ţară mai ales, părinţii nu se bucurau să-şi vadă gospodăria lipsită de aportul acelor copii care erau deja în stare să-şi asume unele munci. După instaurarea dictaturii, lucrurile s-au schimbat într-un mod aparent pozitiv. Coerciţia care se exercita asupra populaţiei în toate domeniile a exclus şi orice posibilitate, pentru părinţi, de a-şi păstra copiii neşcoliţi. Rechizitele au devenit şi au rămas foarte ieftine; la fel, uniformele, ghetuţele şi altele asemenea. Mai mult, s-au înfiinţat cursuri de alfabetizare pentru adulţi şi au fost şi acelea urmărite cu mare atenţie. O întinsă reţea de „radioficare” (radiotransmiţătoare ale postului naţional) s-a extins până în cele mai îndepărtate cătune. Aceste măsuri, completate cu crearea de creşe şi grădiniţe în număr important, erau realizări pozitive, şi nu puţini trecători se înduioşau la vederea micilor autobuze pe spatele cărora scria cu litere mari „Atenţiune! Copii” şi de la ferestrele cărora surâdeau sau se strâmbau o mulţime de feţişoare fragede.

Dar, cum era de aşteptat, toate aceste măsuri generoase s-au vădit a fi, cum fuseseră gândite dintru început, cel mai puternic mijloc de modelare a tinerelor conştiinţe. Probabil că nu există o perioadă în care copiii să fie mai receptivi şi mai încrezători decât cea dintre trei şi şapte ani. Practicate la acea vârstă, dragostea şi recunoştinţa către Partid şi către Numărul Unu, cărora se afirmă că le datorăm până şi existenţa, rămân înscrise temeinic în psihologia individuală. Ele vor da naştere acelor fiinţe în stare să plângă în hohote dacă survine moartea Numărului Unu şi să-i extindă cultul până mult dincolo de dispariţia lui fizică. Jalea tinerilor coreeni la funeraliile lui Kim Ir Sen, pe care unii dintre noi am văzut-o în direct la televizor, e doar un exemplu al unui fenomen constatat din plin şi la nazişti, şi la comunişti, şi la legionari.

Ar fi interesant de văzut, pe tranşe de vârstă, care e mentalitatea târzie a celor care au avut această vârstă fragedă în momentul de vârf al stalinismului sau al ceauşismului delirant. Multe au depins, desigur, de tactul sau

zelul educatoarelor pe mâna cărora au încăput: unele şi-au făcut datoria cu omenie şi dragoste; altele au sărit peste cal în fel şi chip, de cele mai multe ori din proprie iniţiativă. În prima clasă primară fetiţa lui Dodel, care avea nişte probleme de vedere, a fost ţinută constant de învăţătoarea ei, Sidonia Drăguşanu, în ultima bancă din clasa, ca fiica de „bandit.” Prietena mea Sanda Anghelescu mi-a povestit că lacrimile cele mai amare le-a vărsat la aceeaşi vârstă, când li s-a distribuit copiilor untură de peşte, dar ei nu, fiindcă tatăl ei luptase pe frontul de Est. Numărul micilor premianţi deposedaţi de laurii cuveniţi din cauza originii sociale a părinţilor e probabil incalculabil. Înainte de faimoasele alegeri din „Duminica Orbului” (mai 1990, în care partidul foştilor comunişti a fost ales cu o majoritate covârşitoare), un prieten, trecând pe lângă o grădiniţă, a auzit educatoarea cântând în cor cu copiii versuleţe cu rimă, compuse ad-hoc împotriva lui „Raţiu şi Câmpeanu”, cei doi lideri de atunci ai opoziţiei. Nici într-un coşmar, îmi ziceam eu, nu puteam imagina în copilărie o grădiniţă în care s-ar fi cântat refrene pro-Maniu sau pro Brătianu!

Bineînţeles că lucrurile deveneau din ce în ce mai grave pe măsură ce se înainta în vârsta şcolarizării. Aberaţiile din *Istoria* lui Roller par acum ridicole, dar ele au fost inculcate sistematic timp de cel puţin un deceniu, şi câţi profesori au avut atunci curajul să le corecteze, câţi au fost pedepsiţi pentru asta, câţi dintre foştii elevi au astăzi curiozitatea să le verifice? Informaţii greşite, omisiuni (practic nimic despre perioada monarhică, lungă de aproape un secol), raporturi de valoare schimbate (minimalizarea unor personalităţi, umflarea importanţei altora din ultimele rânduri, toate acestea atât în istorie, cât şi în cultură), o propagandă antireligioasă intensă şi constantă, cu distorsiuni grosolane de interpretare, asociate cu o etică implicită sau chiar explicită în care singurele valori supreme rămân munca şi fidelitatea faţă de comandamentele partidului, toate acestea au dus la fasonarea unor fiinţe care, în contact cu realitatea, aveau să se apere fie printr-o identificare rigidă cu cele învăţate, fie prin ipocrizie şi cinism.

În funcţie de evoluţia situaţiei naţionale şi internaţionale, se pot deosebi şi în învăţământ perioade distincte. După instaurarea noii politici a lui Dej, care în ultimii ei ani încerca să se distanţeze de Moscova, a început o liberalizare destul de accentuată şi în şcoli. Au fost rechemaţi o parte din vechii profesori, formaţi în respectul adevărului, şi li s-a îngăduit să-şi noteze elevii în funcţie de performanţele reale, pe o scară de la unu la zece (regulile staliniste pedepsindu-i pe profesori pentru ignoranţa elevilor, îşi păstrau postul doar cei care le atribuiau tuturor nota maximă); profesorii mai tineri au încercat să le urmeze exemplul şi li s-a îngăduit s-o facă; pe scurt, copiii şcolarizaţi între 1962 şi 1972 (date, bineînţeles, aproximative), adică cei care au acum între patruzeci şi cincizeci de ani, reprezintă marea noastră speranţă.

Lucrurile s-au deteriorat din nou sub Ceauşescu, mai ales după faimoasele „teze din iulie”. Deşi acum şi profesorii, şi elevii ştiau cum se practică jocul ipocriziei şi nu mai aderau candid la conţinutul frazelor de atâtea ori absurde pe care erau nevoiţi să le pronunţe, învăţământul s-a degradat sensibil, mai ales la ţară. Adolescenţi şi chiar tineri care nu ştiau să socotească sau să scrie corect au devenit un fenomen curent. Aproape că te întrebi dacă Marele Conducător n-a dorit să-şi constituie, în masa aceea parcă deliberat neglijată, o inepuizabilă rezervă de cadre. Dispreţul lui pentru ţărani, pe care dorea atât de mult să-i vadă încazarmaţi „la bloace”, e prea bine cunoscut ca să mai insistăm.

Toate acestea fac ca realizările de la început, la care trebuie să adăugăm construirea de şcoli şi licee în mai toate localităţile cât de cât importante, să-şi dezvăluie un oribil caracter ambiguu. În ce măsură profesorii şi învăţătorii cinstiţi reuşeau să facă slalom printre multiplele interdicţii şi să-şi păstreze conştiinţa cât de cât liniştită, n-aş şti să spun. Nadejda Mandelstam povesteşte cât îi erau de penibile orele în care era nevoită să debiteze neadevăruri evidente, dar o făcea, probabil, cu conştiinţa efortului său secret de memorie, care i-a permis acea extraordinară reconstituire a operei soţului ei şi a circumstanţelor în care a fost creată.

Fiecare dintre dascăli îşi avea, desigur, strategia sa; mulţi dintre ei, din păcate, nu aveau însă nici una şi se lăsau în voia curentului, neluând mai nimic în serios.

Nenorocirea este că pe planul învăţământului situaţia s-a degradat, în chip curios, şi în ţările libere. Acest paralelism misterios nu încetează să mă surprindă. S-au succedat acolo fel de fel de teorii neverificate despre educaţie, antrenând o ridicolă permisivitate şi o constantă culpabilizare a educatorilor, de la părinţi la profesorul universitar. Pe lângă asta, o politică oarbă de salarii a menţinut veniturile membrilor corpului didactic la un nivel nepermis de jos faţă de opulenţa vizibilă în care trăiau unii dintre elevii lor. Inversarea aceasta supărătoare de raporturi i-a împins pe mulţi dintre ei spre formaţiuni de extremă stângă, iar cei care au fost comunişti şi-au dat toată silinţa să procedeze, în propaganda de partid pe care o făceau de la catedră, cu o mult mai sinceră înflăcărare decât colegii lor din răsărit, zilnic confruntaţi cu dezminţirile oferite de realitate. De multe ori, aceştia din urmă s-au concentrat, dimpotrivă, pe seriozitatea misiunii lor de instruire şi au obţinut uneori rezultate excelente, vizibile la întrecerile internaţionale care prelungeau buna organizare interioară a „olimpiadelor”. Degradarea sistemului de învăţământ şi influenţa predominantă a unei stângi anarhice au fost evidente mai întâi în Franţa, considerată încă, la sfârşitul războiul, drept lider de opinie ideologică şi culturală, iar acum ea se manifestă în Statele Unite, ceea ce mă face să cred că şi activitatea agenţilor de influenţă, adormiţi sau treji, a urmat aceeaşi traiectorie.

Tinerii noştri, care părăsesc ţara în speranţa unei vieţi mai îndestulate pe meleaguri capitaliste, se vădesc de multe ori acolo nu doar mai disciplinaţi, ceea ce se poate explica, dar chiar mai bine pregătiţi (în special la nivelul învăţământului mediu) şi în orice caz cu idei mai limpezi despre existenţă. Ultimele noastre generaţii nu mai sunt în niciun fel marxiste, ele manifestând chiar un refuz total al ideologiei impuse, pe care au verificat-o ca fiind aberantă (pentru a o regăsi cu stupefacţie în creierii aburiţi ai multor colegi occidentali); dar,

poate şi pentru că sunt conştienţi de dificultatea cu care îşi vor face loc, ca străini, în noua lor ţară, cei mai mulţi dintre ei se comportă cum ar fi normal pentru orice generaţie sănătoasă, cu respect faţă de îndatoririle şcolare şi universitare, cum au făcut-o şi la noi pe vremea când nu erau atât de liberi, dar când, din fericire, drogurile, violenţa şi pornografia erau absente din viaţa lor de fiecare zi.

*

Ajungem astfel la domeniul cultural şi în primul rând la problema cenzurii. Sunt oarecari semne acum că şi Occidentul începe să înţeleagă că în lumea noastră relativă orice încercare de a absolutiza vreo valoare, fie ea şi libertatea, este o periculoasă absurditate. Efectele nocive ale pornografiei, dar mai ales ale violenţei din produsele culturale de larg consum devin din ce în ce mai evidente. O oarecare cenzură asupra produselor culturale oferite consumatorilor este inevitabilă, numai că şi ea trebuie limitată, în funcţie de realităţi şi de experienţa ancestrală. În această privinţă cenzura noastră de stat, de natură predominant politică, a cunoscut faze variate şi nu lipsite de interes, care ar merita, din partea unui specialist, o întreagă carte. Prin forţa lucrurilor, în această povestire îi vom vedea efectele modificându-se în diferite perioade, dar ea a rămas şi rămâne o instituţie centrală şi atotputernică, deşi cu înfăţişări diferite, în orice regim comunist şi în orice moment al său: faptul însuşi e o dovadă a naturii esenţial coercitive a sistemului.

Diversele arte au suferit impactul cenzurii în mod diferit, în funcţie de specificul lor. Regimul a găsit, la instaurare, o clasă intelectuală şi artistică formată, care-şi avea un public statornic; reprezentanţii ei s-au divizat, unii intrând cu mai mult ori mai puţin entuziasm în slujba noului sistem, alţii retrăgându-se într-o obscuritate crescândă, poate nădăjduind-o temporară. În literatură, cel puţin, primii n-au avut de câştigat decât pe plan material, bucurându-se de o

bătrâneţe ceva mai îndestulată; textele pe care le-au scris sub constrângere ideologică n-au mai atins nivelul operelor dinainte, iar comportarea lor a aruncat o umbră serioasă asupra personalităţii lor umane. Vocaţiile artistice îşi cereau totuşi împlinirea şi o sumă de autori afirmaţi, ca şi unii debutanţi potenţiali s-au refugiat în domenii adiacente, lingvistică, dicţionare, cercetări de interes limitat, realizate cu o mare acribie. Principalul beneficiar al acestei atitudini a fost sectorul traducerilor din literatura universală. Este ştiut astăzi că această activitate în care s-au realizat performanţe impresionante, mai ales în timpul anilor de maximă opresiune şi cu privire la operele clasicilor, situează probabil ţara noastră, la acest capitol, pe unul dintre primele locuri în Europa. Nu prezenţa mea timp de atâţia ani în secţia de traduceri a Uniunii Scriitorilor mă face să-i exagerez meritele, ci dimpotrivă: cunoaşterea acestor oameni eruditi, harnici şi discreţi a fost mereu pentru mine o bucurie şi o cinste.

În ce priveşte creaţia literară originală, lucrurile au stat mai prost. În anii stalinismului nu se putea scrie decât poezie politică; a fost o mare uşurare când „s-a dat drumul” la „poezia de dragoste”. Proza avea, evident, şanse încă mai mici. Indicaţiile plenarelor şi cerinţele implicite impuneau povestiri lineare, în care secretarul de partid era personajul pozitiv şi chiaburul satului, cel negativ. După ce Şolohov a publicat indigestul său *Pământ desţelenit,* s-a mai putut accepta şi câte un „mijlocaş” ezitant, care până la urmă descoperea, spre satisfacţia tuturor, atitudinea valabilă. Dispute teoretice ridicole se purtau în jurul personajului pozitiv: specialiştii deliberau public dacă acesta trebuie să fie „cu pete” sau „fără”. E inutil să spunem că toate acestea nu puteau duce la nimic, şi nici n-au dus: producţia primelor decenii socialiste se află abia acum sub studiu şi poate că ne aflăm încă prea aproape ca s-o putem privi cu obiectivitate, dar ea n-are cum să fie strălucită. Nici mai târziu, când presiunea cenzurii s-a mai relaxat, nu s-a putut niciodată spune adevărul *întreg*: o dovedeşte chiar existenţa literaturii „esopice”, făcută din aluzii tot mai greu de decodat.

Arta plastică a fost şi ea lovită în plin: s-au comandat, în

afară de portretele oficiale ale conducătorilor, zeci de scene de uzină cu muncitori harnici şi solizi, pânze de dimensiuni mari care mergeau să împodobească sălile primăriilor şi sediilor de partid. Câteva personalităţi puternice au continuat să picteze mai modern, aproape numai pentru uzul lor propriu şi cu mari sacrificii, de pildă Ţuculescu sau Ion Gheorghiu. Muzica a avut poate soarta cea mai favorabilă, cel puţin cea simfonică. Autorii de coruri erau remuneraţi cu mare generozitate, plătind un greu tribut artistic prin însăşi natura textelor, dar cei simfonici erau mai curând lăsaţi în pace: domeniul lor era pur reprezentativ, nimeni nu prea se pricepea la el şi, câtă vreme nu era vorba de texte inteligibile sau se utilizau cele clasice, nu era nicio problemă. Şansa de supravieţuire a lui Pascal a fost înzestrarea căpătată genetic tocmai în acest domeniu; mulţi dintre cei apropiaţi, cu vocaţie şi talent în literatură, au trebuit să aştepte ani îndelungi, iar traiectoria lor a fost mult mai răsucită.

Vreau să subliniez aici un efect pe care desigur că mai marii noştri nu-l prevăzuseră, şi anume că aveam să găsim cu toţii, în acei ani grei, o sursă de energie aproape inepuizabilă în frecventarea intensă a textelor clasice. Atât consumatorii de literatură, adică noi toţi cei care nu puteam trăi fără lecturi substanţiale, cât şi autorii înşişi şi cu atât mai mult interpreţii (de poezie, de muzică, de teatru) împreună cu auditorii lor s-au hrănit în acea vreme cu textele marilor scriitori din toate literaturile. Abia spre amurgul vieţii, când ne-a fost dat să mai putem călători şi să avem contacte personale cu cei din afara ţării, am realizat câtă bogăţie interioară căpătasem prin acel contact asiduu cu operele de bază, ce înlocuiseră lecturile contemporane uşoare sau debusolate, consumate de contemporanii noştri din capitalism.

Contactele cu aceştia, atunci când au început să ne fie permise (foarte drămuit), provocau surprindere şi de o parte, şi de cealaltă. Ei se uitau cu stupefacţie la locuinţele noastre în comun, la ignoranţa în care ne aflam cu privire la o mulţime de gadgeturi care lor le uşurau viaţa de multă vreme, la modul nostru „demodat” de a privi unele lucruri şi

uneori la docilitatea noastră, mult prea mare după standardele lor; iar noi ne minunam de naivitatea lor politică, de încăpăţânata lor admiraţie pentru unele aspecte din care nu vedeau decât suprafaţa şi de extraordinara lor bună-credinţă. În special cei din domeniul cultural (pe care liberalismul economic, după cum am văzut, nu-i răsfaţă deloc) nu-şi puteau ascunde invidia în faţa unora dintre avantajele de care ne bucuram. Iar noi nu ne puteam permite să le spunem adevărul, şi anume că aceste avantaje erau preţul unei tăceri silnice sau, din partea unora, a unor texte plate de excesivă adulare care nu mai aveau nimic în comun cu arta. Nu ne-o permiteam pentru că ei erau atât de naivi încât la prima ocazie ne-ar fi dat de gol, reproducând spusele noastre: „Păi mi-a spus X că...” O singură dată, în faţa unei scriitoare care nu mai contenea cu admiraţia faţă de generozitatea cu care statul comunist ne găzduia în vilele de la Cumpătul, mi-am permis să-i spun că fuseseră toate confiscate de la adevăraţii proprietari. Am simţit atunci cum s-a instalat în ea o derută, din care de altfel s-a desprins destul de repede.

Rămâne însă adevărat că marile sume alocate culturii au permis tuturor, prin ieftinătatea şi mulţimea cărţilor apărute, prin accesibilitatea biletelor de teatru, operă şi cinema, să compenseze, datorită consumului de artă şi interesului pentru ea, sărăcia vieţii interioare, indusă de uniformitatea şi lipsa de libertate a activităţii zilnice. Chiar dacă intenţia conducătorilor noştri n-a fost exact asta, trebuie să recunoaştem, după această lungă experienţă potenţial distrugătoare, că dacă au mai rămas în noi ceva generozitate, ceva entuziasm, o aspiraţie spre universuri mai largi, curiozitate, nerăbdare de a cunoaşte şi altele asemenea, este datorită acelor artişti din toate vremile care ne-au transmis un patrimoniu cultural uriaş, fără să-şi poată vreodată imagina existenţa şi chipul celor care le vor fi recunoscători.

Cenzura în cultură este însă numai semnul exterior al tipului de existenţă carceral, propriu tuturor regimurilor totalitare. Fiecare locuitor ştie, şi nu poate uita nicio clipă, că

el nu este niciodată liber: nici să exprime ce-i trece prin cap, fie şi o umbră de îndoială, nici să aibă vreo iniţiativă, nici să-şi schimbe condiţiile de viaţă, nici măcar să aibă încredere totală în cineva. Existenţa în statele comuniste este de tip cazon: statul îţi pune la dispoziţie unele avantaje, dar îţi cere în schimb o obedienţă absolută, sub sancţiunea nu numai a retragerii lor, dar şi a unor pedepse de o natură nemaivăzută, legată de faptul că de el, în calitate de unic Patron, depind şi veniturile, şi locuinţa, şi sănătatea, şi viitorul copiilor tăi.

*

Dar domeniul cultural cu realizările cele mai importante a fost arhitectura sau, mai exact, au fost construcţiile. Se pare că în secolul nostru aspiranţii la dictatură nu şi-au mai luat ca model secret pe Napoleon sau pe Alexandru cel Mare, cum făceau cei de pe vremuri, ci pe Ramses al II-lea. Fascismul italian a lăsat în Roma cartierul EUR, precum şi solidul palat zis al lui Victor Emmanuel II, o clădire uriaşă al cărei stil distonează cu celelalte, dar care, până la urmă, s-a integrat în acel mozaic de epoci unic în lume; efortul mussolinian maxim s-a concentrat însă pe foarte utila şi necesara reţea de autostrade. Bombardamentele Aliaţilor au şters aproape toate urmele construcţiilor naziste, dar marele stadion din München rămâne, ca şi nenumăratele filme şi fotografii, o mărturie a gigantismului tuturor. Realizările constructive ale Chinei şi mai ales ale Coreei de Nord sunt unanim cunoscute. În fiecare dintre capitalele europene ale fostelor state socialiste se înalţă câte un grandilocvent „Palat al Culturii”, oferit în dar de Uniunea Sovietică municipalităţilor respective şi lipsit de orice legătură cu stilul arhitecturii locale. (Polonezii aveau un banc al lor: „Care e locul din care se poate avea cea mai frumoasă vedere a Varşoviei?” Răspuns: „Terasa Palatului Culturii” „De ce?” Răspuns: „Fiindcă de acolo nu se vede Palatul Culturii”) Casa Scânteii a noastră a fost un asemenea dar, însă până la urmă a fost plătită tot de români.

Gheorghiu-Dej a fost prea ocupat să distrugă şi apoi să

construiască nu edificii obişnuite, ci noua societate care nu voia deloc să se nască spontan, ca să fi obţinut cine ştie ce realizări în acest domeniu. Şi totuşi ne-au rămas de la el, numai în Bucureşti, Opera de Stat, câteva cinematografe mai îndepărtate de centru, o sumă de blocuri „plombă” înlocuind imobilele bombardate, cele două mari clădiri de pe bulevardul Magheru despre care am vorbit cu prilejul dărâmării Muzeului Simu şi casei Maiorescu, precum şi câteva foarte bine-venite cartiere de blocuri în locul vechilor mahalale („asanarea” cartierului Ferentari a fost salutată de toată lumea). Cea mai frumoasă realizare a fost însă Sala Palatului şi ansamblul arhitectural care o înconjoară. Unii au deplâns demolarea celor trei biserici sacrificate în acest scop, împreună cu fosta grădină regală şi clădirea mică în care regele locuia efectiv. Mi se pare însă că aceste lucruri erau normale pentru un regim ateu şi antimonarhic; ele sunt răscumpărate prin armonia ansamblului, precum şi prin perspectivele larg deschise spre Biserica Luterană şi mica bijuterie care este biserica Kretzulescu.

Succesorul lui Gheorghiu-Dej însă nu a avut rival în acest domeniu. Aproape că e inutil să mai menţionăm grandomania Casei Poporului; chiar şi nesocotind-o, fapt este că unitatea stilistică a Capitalei, câtă era (nu foarte mare), a fost iremediabil mutilată. Unele edificii importante, cum ar fi Teatrul Naţional şi Hotelul Intercontinental, sau sistematizarea cursului Dâmboviţei au fost lucrări bine-venite; comanditarul lor va rămâne însă neuitat datorită zecilor de kilometri de blocuri uniforme care mărginesc arterele Capitalei, ca şi străzile principale ale tuturor oraşelor din ţară. Aspectul de termitieră al oraşelor moderne din secolul acesta este unul dintre lucrurile care mi se par cele mai îngrijorătoare; el se regăseşte în multe ţări, fiind avantajos economiceşte, dar conştiinţa mea europeană nu-şi poate ascunde admiraţia pentru micile localităţi paradiziace construite în jurul câte unei biserici medievale în Italia, Germania, Franţa, Anglia şi aşa mai departe. Ar fi oare atât de greu să revenim la acest model în satele noastre care au, mai toate, o poziţie turistică avantajoasă şi încă nu şi-au

pierdut stilul specific, aşa cum s-a întâmplat cu oraşele de provincie uniform „modernizate”? Satele la care visez uneori au construcţii inspirate din arhitectura tradiţională; locuitorii se îngrijesc de frumuseţea caselor şi grădinilor, iar statul doar de canalizare şi drumuri: să fie chiar un obiectiv irealizabil, şi de ce?

Unul dintre marile motive de recunoştinţă ale populaţiei către ultimul (să sperăm!) nostru dictator a fost că „ne-a dat” apă curentă caldă şi rece, lux până în zilele noastre inexistent la ţară, chiar şi în zonele unde apa din pâraie se poate aprinde cu chibritul, într-atât e de plină de infiltraţiile conductelor de petrol din vecinătate. Acest „ne-a dat”, această identificare a dictatorului cu rezultatul muncii neîncetate a unui popor întreg timp de atâtea decenii de pace, într-o vreme în care tehnologia a făcut în lumea întreagă progresele pe care le ştim, rămâne unul dintre lucrurile în faţa cărora înţelegerea mea se blochează. Oare cei ce se uitau cu atâta pasiune la televizor nu observau că în locurile unde se petreceau acţiuni palpitante, de la New York şi Montreal până în toate oraşele ţărilor europene, apa curentă şi încălzirea centrală, în clădiri cu mai multe etaje, erau de la sine înţelese? Că în niciun sat european nu se văd locuitori cărându-şi cu găleata apa de la puţ? Ce dictator „le dăduse” oare acelor cetăţeni aceste avantaje? Până în ziua de astăzi (1999), într-un oraş de două-trei sute de mii de suflete ca Bacăul, apa nu curge decât dimineaţa până la şapte şi seara de la nouă în sus, iar însăşi durata de necrezut a acestei pedepse le-a făcut-o locuitorilor suportabilă: s-au adaptat situaţiei, nici nu-şi mai închipuie cum ar putea fi altfel. Acelor oameni nu li s-a „dat” apă, şi asta e de ajuns; va veni o vreme când li se va „da” cine ştie de către cine...

Ceauşescu nu s-a ocupat deloc, într-adevăr, de sate, ca şi când ele n-ar fi fost locul de baştină şi păstrătoarele surselor vii ale întregii noastre civilizaţii, ci un fel de tărâm suspect, pe care până la urmă a vrut să-l şi suprime cu totul, o iniţiativă pentru care va rămâne probabil celebru în istorie. Întreaga populaţie, el şi-o dorea cazată în blocuri; detesta cu aceeaşi înverşunare „vilele” şi casele de ţară (etimologic exact

acelaşi cuvânt): ele permiteau un stil de viaţă individualist, deci, pentru el, potenţial periculos. Blocurile, în schimb, sunt spaţii lesne de controlat. În perioada intensă de construcţie a noilor cartiere, se pare că nu s-au folosit pe şantierele Bucureştiului decât vreo douăzeci şi cinci de modele de apartament-tip, uşor de memorat pentru orice organ de urmărire. Niciunul dintre ele n-are dublă ieşire. Pe fiecare scară se instituise de mult un „responsabil cu cartea de imobil” care controla nu numai mutările, naşterile şi decesele, dar şi orice prezenţă străină timp de peste trei zile, răspunzând direct în faţa organelor de miliţie. Mai aveam puţin şi ajungeam ca în Coreea de Nord, unde mi s-a povestit că agenţi aşa-zis de circulaţie supravegheau fiecare stradă şi că erai obligat să le declari orice vizită pe care o făceai rudelor sau prietenilor, indicând şi durata ei; dacă întârziai cumva, veneau să-ţi sune la uşă şi să-ţi amintească depăşirea timpului prevăzut.

O contraparte minoră a acestei stări de lucruri în care nimeni, vreme de cincizeci de ani, n-a putut să aibă vreo iniţiativă personală este că în tot acest timp materialele de construcţie au fost inaccesibile cetăţeanului de rând, rămânând interzise la vânzare încă de la sfârşitul războiului. Existenţa celebrei „economii paralele” ne-a făcut să uităm că în tot acest răstimp nimeni n-a putut să-şi astupe găurile din acoperiş, ţevăria spartă sau zidurile crăpate decât cu materiale furate de pe şantierele de stat. Nu alta este explicaţia stării jalnice a atâtor case vechi, unele adevărate podoabe de stil cu care s-ar fi mândrit orice capitală din lume. Ani de zile după cutremurul din 1977, în cimitirul Bellu capetele statuilor au rămas prăvălite pe jos, nimeni neîndrăznind să facă „reparaţia” necesară, interzisă în mod expres de „Cabinetul doi”. Prin anii optzeci am avut ideea năstruşnică să doresc să-mi adaug o poliţă la stativul „din dotare” de la cămară. Foarte aproape de noi era o cooperativă de lemnărie în care am intrat cu încredere, expunându-mi păsul spre stupefacţia responsabilului.

— Păi ce, a zis el, soţul nu se pricepe?

— Ştiţi, am explicat eu cu jenă, el are altă meserie...

S-a uitat la mine cu milă, a dat din umeri şi mi-a declarat sec că la el nu se poate. Cam enervată, i-am spus că nu înţelegeam de ce pe firma de la intrare scria „Centru de deservire a populaţiei”. Asta a avut darul să-l înfurie de-a binelea.

— Parcă am trăi pe altă lume, a afirmat el.

— Zău aşa, i-am răspuns eu şi am plecat furioasă.

Culmea e că aveam amândoi dreptate. Problema s-a rezolvat graţie bunăvoinţei unei croitorese prietene, care avea un nepot care lucra nu ştiu pe unde. Ea mi-a luat cu atenţie măsurile şi nepotul a venit cu scândura potrivită, spre încântarea mea şi a lui. De unde-şi procurase el materialul chiar nu mă privea.

Acest fel de neajunsuri nu se pot compara însă cu tragedia miilor de familii „demolate” în câteva ceasuri, silite să-şi ia în primire noile locuinţe-tip ce le fuseseră repartizate şi primind eventual, dacă fuseseră proprietari, o despăgubire ce abia le acoperea cheltuielile de mutare. Ca şi în celelalte cazuri, şi în domeniul realizărilor în construcţii, titlu important de laudă pentru acest regim, a fost vorba de un fel de cadouri otrăvite; în chip impresionant, ideologia comunistă, în care generozitatea şi bunele intenţii ale unora se află atât de strâns amestecate cu invidia, ambiţia şi ura altora (sau chiar ale propriului inconştient), a produs roade perverse, în care ne e extrem de greu să deosebim grâul de neghină.

Succesul cel mai frapant în materie de construcţii a fost probabil obţinut prin ridicarea, în timp de câţiva ani, a noilor staţiuni de pe litoral. Ele aparţin perioadei „faste” a comunismului românesc – sfârşitul anilor şaizeci. Stilul „decor de operetă” al acelor clădiri, ca şi degradarea la care au fost lăsate să ajungă nu ne pot ascunde faptul că ele rămân, pentru barbarul regim de care ne ocupăm, un titlu de glorie legitim: multe serii de copii au crescut şi s-au jucat cu încântare pe malurile însorite ale Mării Negre, asta până la catastrofa de la Cernobîl, urmată de întorsăturile istorice pe care le ştim.

Nu-mi pot permite să vorbesc despre domenii mie cu totul nefamiliare, cum ar fi industrializarea, cercetarea ştiinţifică şi

multe altele. Nu pot decât aminti categorii cumplit de năpăstuite, ţărănimea, clerul, armata. Nici nu fac aici vreun studiu aprofundat; încerc doar să-mi limpezesc unele lucruri, şi anume să evoc aspectele pozitive ale societăţii totalitare în care ne-a fost dat să trăim. Viaţa generaţiei noastre a fost dramatică, dar nu în întregime nefericită; am greşi dacă nu i-am recunoaşte şi părţile luminoase, de care ne-am putut bucura cu toţii. Şi pentru că vorbim despre experienţe comune tuturor, hai să vorbim puţin despre egalitarism, care de multe ori ni s-a părut a fi însăşi esenţa, sau aportul cel mai important al sistemului.

*

Între Estul şi Vestul Europei s-a produs la mijlocul secolului o diferenţiere care seamănă cu aceea dintr-un joc de echipe: Vestul a ales culoarea *libertate,* iar Estul, *egalitate.* Cele două principii sunt antagonice: extrema libertate accentuează inegalităţile de tot felul, iar extrema egalitate nu se poate obţine decât prin suprimarea proporţională a libertăţii (exemplul clasic este cimitirul). Vestul, care este (slavă Domnului!) reformist, susţine ideologic egalitatea prin diferitele sale formaţii de stânga, pentru a frâna excesele libertăţii; Estul, rămas la mentalitatea revoluţionară (soluţie primitivă), a aplicat un timp o egalizare silnică, pentru a bascula de curând în opusul ei haotic. Dar despre ce fel de egalizare, sau egalitate, este vorba?

În societatea, ţara şi vremea pe care mi-a fost îngăduit să le cunosc, am putut distinge net sub regimul comunist, trei categorii: „conducătorii” (nu pot să nu pun aici ghilimele, căci ei sunt, poate, cei mai puţin liberi), marea masă care nu se implică, dar nici nu se revoltă, practicând o docilitate dictată de dorinţa de supravieţuire, şi oponenţii de tot felul (chiar şi cei potenţiali care n-au apucat să se manifeste, ci doar se presupune că, din cauza poziţiei lor sociale trecute, ar face-o la prima ocazie). Acestor categorii li se aplică tratamente diferenţiate şi uneori opuse, dar în cadrul fiecăreia dintre ele

aplicarea lor este oarecum egalitară. Mă explic:

Primul grup (care nu coincide cu masa membrilor de partid, din rândurile căreia totuşi se desprinde) se află izolat aproape ermetic de restul societăţii. Membrii săi locuiesc în cartiere rezervate, îşi fac cumpărăturile din magazine rezervate, sunt îngrijiţi în spitale rezervate, îşi petrec vacanţele în locuri rezervate, iar copiii îşi au grădiniţele şi şcolile lor. Această izolare îndeplineşte o mulţime de funcţii: astfel grupaţi, ei sunt mai uşor de apărat de eventuale agresiuni, dar şi mai uşor de supravegheat; traiul lor luxos şi confortabil este ferit de privirea invidioasă a vulgului, dar acţionează şi ca o puternică momeală asupra celor ambiţioşi; nu în ultimul rând, ea îi fereşte pe cei tineri de contaminarea ideologică la care ar fi supuşi dacă ar urma învăţământul general (la vârsta universităţii ei sunt deja formaţi, iar în ultimele decenii nici nu mai urmau universităţile din ţară, ci numai pe cele din străinătate, unde – cum am văzut – întâlneau mai mulţi comunişti sinceri decât acasă). Veniturile acestei clase sunt disproporţionat de mari faţă de cele ale restului societăţii, iar unii dintre membri ei sunt, la rândul lor, răsplătiţi disproporţionat pentru anumite servicii prin sistemul celebrelor „plicuri” înmânate discret (contabilizarea acestora făcându-se în mare secret, nu este exclus să nu i se mai găsească urma, deşi sistemul era de notorietate publică; în ultima vreme umbla zvonul că aceste plăţi s-ar face cu... bilete câştigătoare la „Loz în plic”). În interiorul castei politice superioare domneşte însă un fel de egalitate sumbră, ca în Infern: nimeni nu este scutit de supraveghere, nimeni nu e mai presus de „lege”, adică de ordinele Numărului Unu, care la rândul său nu este decât un slujbaş în serviciul diriguitorilor săi sovietici şi este urmărit de aceştia cu şi mai mare atenţie. Nimeni, de asemenea, nu este ferit de urmările oricărui act de independenţă: aşa ceva ar atrage darea afară a vinovatului din această categorie favorizată, implicând pentru sine şi întreaga familie renunţarea la un întreg stil de viaţă, la îngrijiri şi perspective favorabile, pentru a căpăta în schimb traiul modest şi speriat al populaţiei obişnuite, ba chiar cu o „tinichea de coadă” destul de sunătoare; în cazuri

mai grave ar putea surveni chiar un accident de maşină, o prăbuşire de ascensor sau altele asemenea. Prin urmare, astfel de dezertări au fost foarte puţine, cu atât mai mult cât ele erau preîntâmpinate de măsura înţeleaptă de a nu retrimite cu totul pe cei în cauză la „munca de jos”, ci doar de a le găsi un post lăturalnic, fără eficacitate, tot în cadrul grupului protejat. Aşadar, răzvrătirile, câte vor fi existat, n-au fost (cu câteva excepţii, în general cunoscute doar de cei iniţiaţi) nici făţişe, nici răsunătoare.

Situaţia era ştiută de marea masă a populaţiei, care a acceptat-o, odată cu regimul, ca pe o fatalitate. Această masă era eterogenă, ea cuprindea şi pe cei care au avut de pierdut de pe urma noului regim: nu doar moşieri sau foşti politicieni, cum se pretinde, ci simpli negustori sau meseriaşi, patroni de ateliere de cizmărie sau croitorie care, având fie şi un singur ucenic, au fost socotiţi „exploatatori”, foşti funcţionari mari şi mici de la firmele particulare, ca să nu mai vorbim de profesiile liberale sau de cei care au avut câte o casă sau o bucată de pământ. Se aflau în acest grup, desigur, şi toţi cei care au îndurat cu adevărat sărăcia, au cunoscut groaza datei la care trebuiau plătite lumina sau chiria, n-au putut dormi de grijă, întrebându-se ce vor pune pe masă a doua zi şi aşa mai departe. Pentru aceştia (şi la sfârşitul războiului erau destui), faptul că acum oricine trebuia să fie încadrat pe un post, cât de umil, primind în această calitate, pe lângă o leafă cunoscută şi controlabilă, demnitatea de a fi salariat, a creat noii orânduiri o imagine cât de cât satisfăcătoare. Lipsurile erau egal distribuite, dar şi retribuţiile, cu diferenţe de cel mult unu la zece (pe state). Nu numai averile dispăruseră, fiind confiscate tuturor, dar odată cu ele şi ifosele „foştilor”, care de multe ori de abia erau primiţi în „câmpul muncii”; subtilele diferenţieri de altă dată, mofturile şi snobismele profund umilitoare nu-şi mai aveau locul nici la serviciu, nici la cozi, nici în bucătăriile comune. De când cu alfabetizarea, toată lumea ştia carte, nu doar cei „citiţi”; de când cu blocurile, toată lumea avea apă caldă, nu doar unii erau „spălaţi”. Nu s-au mai cerut „trei generaţii încălţate” ca să fii cineva; puteai trece direct, şi cazuri erau

destule, de la „coada vacii” la conducerea unui minister. Stâlcelile de limbă şi erorile gramaticale ale câte unui om important îl făceau acum mai degrabă simpatic, creând sentimentul liniştitor că este „de-al nostru”. Prin radio, presă şi luări de cuvânt în şedinţe, foste superiorităţi au fost transformate în capete de acuzare; s-au pus între ghilimele, imitându-se stilul sovietic, cuvinte ca „distins”, „nobil”, „cult”, „bine-crescut” (valori care nu şi-au recăpătat nici astăzi prestigiul pierdut). Adresarea tovărăşească a jucat şi ea un rol foarte important. Originea „sănătoasă” (cei care n-o aveau erau implicit bolnavi) era un motiv de propulsare şi dictatura proletariatului nu părea o vorbă goală; în noul sistem nu era nevoie de personalităţi sau de competenţe, ci doar de executanţi docili. Ca atare, între „mase” şi „conducători” s-a creat până la urmă un fel de complicitate, primele nutrind faţă de ultimii un sentiment ciudat în care intra desigur şi resemnare, şi frică, dar mai presus de toate o recunoştinţă profundă, nemărturisită, faţă de cei ce menţineau prin efortul lor o atât de confortabilă egalitate între fiecare ins şi cel mai strălucit dintre cunoscuţii săi (pentru unele firi, superioritatea umană a cuiva nu este prilej de admiraţie, ci provoacă o suferinţă mai umilitoare decât sărăcia). Clasa superioară veghează de asemeni ca aceste „cuceriri” să fie definitive şi, ca atare, un tratament favorizant este pentru ea nu doar meritat, ci acordat cu respect şi uneori chiar dragoste.

În sfârşit, o ultimă categorie este aceea a opozanţilor efectivi sau presupuşi. Aceştia nu au niciun fel de drepturi, ei sunt „bandiţi” şi ca atare pot fi împuşcaţi pe loc, mutilaţi, stâlciţi în bătăi, lăsaţi să moară de foame şi de frig fără ca nimeni să se sinchisească. În ce-i priveşte pe deţinuţi, nenumăratele plângeri ale familiilor rămân fără răspuns sau primesc celebra precizare că omul este „reţinut conform legilor în vigoare”. Mărturiile despre viaţa în închisori, lagăre şi alte locuri de pedeapsă a unui număr încă imposibil de precizat de prizonieri sunt cutremurătoare şi nu mi-aş permite să le comentez aici în niciun fel. Despre ele presa comunistă a timpului nu a vorbit deloc, dar aproape fiecare

familie avea câte un membru lovit de o formă sau alta de pedeapsă; această pedeapsă trecea însă drept un fel de boală ruşinoasă, despre care nu se vorbea decât în şoaptă, între prieteni siguri. Am urmărit aici ideea de egalitate nu în societate, unde este evident că ea n-a existat, ci în cadrul unei aceleaşi categorii, şi cred că pot spune că toţi acei nefericiţi au fost trataţi cu aceeaşi lipsă de omenie. Personalul supraveghetor al lagărelor şi penitenciarelor, selecţionat printre cei cu aptitudini maxime la brutalitate, era cvasi-analfabet şi aplica acelaşi tratament tuturor celor care-i erau încredinţaţi. Şi ca să îndulcesc cu o undă de umor tabloul de ansamblu al acestor realităţi, în fapt atât de greu de suportat, fie-mi îngăduit să relatez o scenă povestită de tata şi culeasă într-o bolgie ceva mai luminoasă, una dintre unităţile de la Canal. Dimineaţa, se află strânşi toţi deţinuţii în curte, înainte de a fi trimişi la locurile de muncă din acea zi. Comandantul, un ins păros şi îndesat ca o maimuţă, îşi plimbă privirea peste rândurile acelor amărâţi şi zice:

— Cine-i astăzi de serviciu la latrine? Ia să vedem...

Şi rânjeşte:

— Un pas înainte toţi prefecţii!

*

Un aspect important al principiului de egalitate şi unul dintre argumentele puternice ale societăţilor comuniste a fost egalitatea între drepturile salariale ale femeilor şi ale bărbaţilor, ca şi prevederile corelative din „Codul familiei”. Nu ştiu încă, şi n-am să mă apuc să mă întreb aici, dacă „egalitatea” între femei şi bărbaţi, noţiune cu totul imprecisă, este un bine sau un rău. Vorbesc numai de principiul „la muncă egală, salariu egal”, care, luat în sens literal, îmi pare de la sine înţeles. El a fost adoptat la noi de la bun început şi-mi aduc aminte cu ce mirare am aflat în 1968, la prima mea călătorie într-o ţară capitalistă, că încă se mai ducea în multe ţări o luptă acerbă pentru impunerea lui. Eram atunci în toiul celei mai faste perioade din comunismul nostru şi dacă n-ar fi

apărut, tocmai în ajunul plecării mele, decretul ceauşist cu interzicerea neanunţată a întreruperilor de sarcină, poate aş fi gândit că pe acest plan eram mai avansaţi decât ei.

În situaţia de penurie gravă în care ne aflam cu toţii după anii cincizeci, nesocotirea drepturilor salariale ale femeilor, toate nevoite să-şi caute „un serviciu” ca să contribuie la întreţinerea familiei, ar fi avut rezultate negative cu neputinţă de prevăzut. În acest fel, în schimb, s-a instaurat un soi de pace domestică; toate femeile care au început să primească la chenzină o sumă ce le asigura oarecare independenţă economică şi mai ales un sentiment de mândrie legitimă faţă de soţ şi de celelalte neveste au fost, conştient sau nu, recunoscătoare noului regim. Prerogative refuzate timp de multe milenii le erau acum asigurate; pentru că la chenzină puteau să umble prin târg şi să-şi satisfacă unele mici capricii fără să dea socoteală nimănui, toată viaţa interioară le-a fost schimbată. Poate că nu trebuie să căutăm altunde ataşamentul inconştient faţă de fostul regim, de care au dat dovadă multe dintre ele în primii ani de după 1989.

Pe lângă egalitarismul afişat şi, după cum am văzut, în parte practicat, un alt factor de reală satisfacţie a fost stabilitatea politică, economică şi socială – a formei de guvernământ, a preţurilor şi locurilor de muncă, ba chiar şi a căsniciilor: divorţurile erau nu numai prost văzute, dar şi foarte greu realizabile în practică, birocraţia dominantă având drept scop să fixeze, o dată pentru totdeauna, pe fiecare într-un anumit loc. Fluctuaţiile familiale îi erau la fel de neplăcute ca fluctuaţia la locul de muncă. Pentru o bună bucată de timp, n-au existat în istorie guverne mai stabile decât ale ţărilor comuniste, preţuri mai constante (pentru câte un singur sortiment repetat ani de zile), siguranţă mai mare că nu vei fi dat afară din slujbă dacă ştii „să-ţi ţii gura”. Ca în fabula lui La Fontaine, ne puteam vedea aidoma câinelui de pază gras şi odihnit, dar cu urma zgărzii pe ceafa, faţă de lupul slăbănog şi hămesit care juca rolul şomerului occidental, îndrăgostit ca un nebun de libertatea codrului.

Dar sistemul comunist nu este viabil nici măcar economiceşte, şi asta pentru o raţiune foarte simplă: spre

deosebire de celelalte sisteme sociale cunoscute în istorie, care au fost produse naturale, născute dintr-o evoluţie biologică normală, el a fost imaginat de câţiva intelectuali depăşiţi de complexitatea firii umane, şi apoi pus în execuţie de nişte fanatici. Societăţile ivite din experienţa firească a istoriei n-au simetria glacială a sistemelor logice, ele sunt calde, imperfecte, fanteziste, diverse, pe scurt vii, înzestrate cu modalităţi de autoreglare şi autoapărare provenind din experienţa nu a câtorva generaţii, ci a multor milioane de ani. Aberanta geometrie a guvernelor comuniste explică şi brusca, solidara lor prăbuşire în celebrul „joc de domino” al anului 1989. Atâta doar că nu a fost un joc, ci o nouă, dureroasă şi uneori sângeroasă experienţă, făcută asupra aceloraşi generaţii îndelung chinuite.

Din pricina acelei stabilităţi care generează astăzi atâtea nostalgii, o sumă de tineri născuţi îndată după război şi-au putut închipui şi chiar trăi viaţa activă în felul în care se desfăşura viaţa profesională în unele instituţii de pe vremuri, de pildă la Banca Naţională. Ei au fost repartizaţi imediat la ieşirea din facultate, şi anume în toată ţara, nimeni neîndrăznind sau nereuşind, în primii ani, să se opună. În planul de dezvoltare strict planificată a ramurilor industriale şi a şantierelor de construcţii era nevoie de ei peste tot. Oricare le-ar fi fost însă specialitatea, ei şi-au trăit viaţa ca funcţionari – fie ei cercetători, medici, profesori sau orice altceva. Au venit zilnic la serviciu, au ascultat de ordine primite ierarhic, n-au putut avea nici o iniţiativă şi nici o idee personală; în schimb, n-au fost nici în şomaj (cuvântul nu există în sistem pentru că nimeni nu caută de fapt „productivitatea muncii”, ci toţi slujbaşii pierd mii de ceasuri împreună, indistinct şi solidar, în chiar orele de lucru). Au înaintat pe bază de vechime sau pentru a compensa locurile lăsate libere în schemă de către cei care, exasperaţi de atâta lipsă de fantezie, îşi încercau puterile în libera concurenţă din Apus.

Nici o fabrică, nici o bancă, nici un negoţ n-a dat vreodată faliment, dar falimentul (ocult) era cel general, al sistemului. Într-o optică a economiei libere, a porni cu un capital atât de

uriaş – o ţară întreagă, cu toată averea ei de deasupra şi dedesubtul pământului, plus toată populaţia ei, adică o forţă de muncă practic nemărginită pe care îţi poţi permite s-o plăteşti, ani de zile, la limita de subzistenţă – şi a ajunge, după 50 de ani de adevărată exploatare, doar unde ai ajuns, este un eşec indiscutabil (exemplul clasic este al importului de grâu pe care Uniunea Sovietică era nevoită să-l facă anual din SUA sau Canada pentru a-şi hrăni populaţia). Nu exista procedură de faliment, dar uneori, la lansarea câte unui gigant industrial, se instaura un neverosimil blocaj financiar în care toate întreprinderile îşi datorau bani una alteia şi nici una nu putea să plătească. Situaţia era de fapt fictivă, statul atotputernic având o singură haină în care era simplu să-şi mute banii dintr-un buzunar într-altul.

Speriată de brutalităţile lungii instaurări a regimului, populaţia devenise atât de docilă încât i se putea cere orice efort. Ani de zile, pentru plata datoriilor externe, dar şi pentru finanţarea giganticelor construcţii, s-a lucrat nu numai sâmbăta, ci şi în fiecare duminică; ore suplimentare nu s-au plătit, după câte ştiu, niciodată. Dreptul de grevă n-a existat şi prin urmare, spre satisfacţia generală, serviciile publice au funcţionat constant (până la economiile de curent electric ceauşiste). Paradoxal rămânea faptul că toate cuceririle esenţiale ale clasei muncitoare – săptămâna de lucru de patruzeci de ore, weekendul, concediile plătite, salariul minim, asigurările sociale şi aşa mai departe – au fost realizate de mişcările stângii moderate din Apus, nu de mult lăudatul comunism din Est, unde unele dintre ele au rămas practic necunoscute. Nu există în economie o situaţie mai favorizantă pentru patron decât cea de monopol, iar statul comunist are monopolul tuturor bunurilor şi activităţilor din ţară. Oriunde te-ai duce, patronul este acelaşi, iar dosarul tău, care e departe de a cuprinde numai informaţii profesionale, te urmăreşte peste tot ca o umbră. Nu ai altă soluţie decât să fii cuminte şi să-ţi iei gândul de la problemele „nesănătoase”, să joci în orele libere table sau şah şi să fii recunoscător partidului şi statului, fie şi numai în cuvinte, că îţi îngăduie s-o faci – cu atât mai mult cu cât se apropie

pensia, când va începe viaţa cu adevărat.

Mulţi oameni se mulţumeau cu atât. Dar ce zic, mulţi? Poate chiar cei mai mulţi. Câţi au suferit, conştient, de lipsa de libertate? Câţi ar fi ştiut cu adevărat ce să facă cu ea? Dulcea anchiloză a lipsei de răspundere amorţeşte creierul oricui. În această societate de supuşi şi stăpâni, cei mai dinamici se hotărăsc dintru început să pătrundă în categoria „stăpânilor”, alegând una dintre căile care se deschid în faţa lor: în ultimii ani, a fi cooptat direct în unităţile de securitate era considerat, de către unii tineri, un succes şi o realizare a unui ideal legitim. Pentru ceilalţi, supravegherea poliţienească poate fi, e drept, supărătoare, dar dacă te-ai hotărât, în adâncul sufletului, să nici nu *gândeşti* altfel decât aşa cum ţi se dă voie, nu rişti nimic (şi nimic nu ţi se pare mai nebunesc decât riscul). Hotărârea ta n-o priveşti ca pe vreo abdicare, ci doar ca pe o simplă măsură de bun-simţ; dacă te ţii de ea, supravegherea poliţienească nu mai are decât aspecte pozitive: infractorii de drept comun sunt ţinuţi la respect, străzile sunt curate şi sigure noaptea; droguri nu există decât la capitalişti şi devine o gravă lipsă de bună-cuviinţă să spui în societate fraze în doi peri.

Stagnarea nu face însă parte din situaţiile naturale, ea este respinsă de viaţă ca o anchiloză patologică. Pe plan general, lipsa de inventivitate, compensată un timp printr-o gigantică operaţie de furt tehnologic internaţional, a dus la ceea ce am văzut cu toţii; iar pe plan individual, micile, sordidele ajustări necesare au rămas de cele mai multe ori ceea ce au fost de la bun început, un efort de acomodare, mai mult sau mai puţin reuşit, cu o stare de lucruri stânjenitoare şi nefirească în sine: „asta-i situaţia”. Dar frustrările acumulate în inconştient, speranţele retrezite la viaţă, elanul unei noi generaţii care vede că unele porţi se pot deschide şi adânca, puternica, vitala nevoie de libertate care există în înzestrarea genetică a speciei, toate se pot uni la un moment dat pentru a produce acea explozie la care am participat cu toţii şi care hrăneşte încă în fiecare dintre noi o nerăbdare, o decepţie, un neastâmpăr, o nevoie de acţiune ale căror roade se vor vedea, dacă destinul ne lasă în pace, doar în viitor.

*

Dacă astea au fost aspectele „pozitive”, mi se va spune, ce-ţi mai rămâne de spus despre cele negative ale experienţei prin care ai trecut?

Experienţa practicată în acest secol pe atâtea milioane de oameni abia începe să fie studiată obiectiv din afară de către cei care au cunoscut-o pe pielea lor. Este atât de grea această ieşire din sine încât lucrurile merg extrem de încet. Eu însămi am descoperit cu extremă mirare, scriind acest text, cât de importantă este, sau a fost pentru mine problema acestui regim: nu credeam ca el să ocupe atâta loc în mintea şi psihicul meu. Îl obiectivez scriind –, şi continui să mă mir.

Poate ar trebui să ne mulţumim, în motivarea poziţiei anticomuniste, cu două observaţii simple, elementare: această ideologie utilizează sistematic, pe plan intelectual, minciuna, iar pe plan afectiv, ura şi invidia. Aşadar, în ceea ce priveşte cele două funcţii esenţiale ale psihicului omenesc – intelectul şi afectivitatea – ea se situează în opoziţie cu valorile centrale ale fiecăruia: adevărul şi dragostea. Iar asta ar putea fi de ajuns.

Din această poziţie iniţială decurg însă câteva consecinţe practice pe care le vom rezuma cât mai strict:

— Instaurarea regimului preconizat de această ideologie s-a făcut peste tot cu preţul unei hecatombe iniţiale care atinge cifre cu neputinţă de controlat, dar uriaşe. Cele mai mari, atât în mărime absolută, cât şi în raport cu totalul populaţiei, par a fi fost realizate în ţările-pilot, Uniunea Sovietică şi China. Dar deşi se ridică tot mai multe voci care cer un „proces al comunismului”, adică o condamnare a lui măcar teoretică, e clar că va mai fi nevoie de timp.

— Violenţa caracterizează sistemul nu numai în faza sa iniţială, ea rămâne o caracteristică permanentă, necesară pentru a stăvili imaginaţia, inventivitatea, spontaneitatea şi forţa de creaţie originală care continuă să existe în fiecare om şi să renască odată cu fiecare generaţie. Nici una dintre realizările, parţial pozitive, ale sistemului nu este de conceput

fără exercitarea unei coerciţii constante asupra tuturor membrilor societăţii.

— Sistemul are nevoie, pentru a funcţiona, de un duşman permanent, asupra căruia se canalizează energia propagandei agresive şi care poate fi totdeauna găsit fie înăuntrul partidului sau graniţelor, fie în afara lor. Spiritul cazon şi terminologia militară caracterizează toate textele sale orientative; ar fi un joc de societate amuzant să facem lista cuvintelor de acest tip: lupta de clasă, lupta pentru pace, lagărul capitalist, mobilizarea eforturilor, înarmarea cu ştiinţa marxistă, victoria, triumful, biruinţa socialismului; verbele cel mai des întâlnite sunt a combate, a zdrobi, a izgoni, a lichida şi aşa mai departe. O adevărată lege marţială pare a pluti asupra activităţii de fiecare zi, în care devotamentul este obligatoriu, ca şi denunţul. O foarte frumoasă piesă a lui Marin Sorescu, scăpată ca prin farmec de fulgerele cenzurii, dar, mi se pare, interzisă la prima reprezentaţie, creionează un tablou dramatic-hilar al societăţii comuniste rămase singură (şi ultima) pe pământ, deci lipsită de concurenţă şi nemaiavând de unde fura. Piesa se cheamă *Pluta Meduzei* şi, citită în această cheie, mi s-a părut că este aproape o capodoperă.

— Fiind bazat pe o neîntreruptă constrângere, sistemul creează inevitabil o masă de indivizi cărora drămuirea informaţiilor, înlănţuirea creativităţii şi sufocarea elitelor le construieşte o psihologie de asistaţi, dependenţi în toate sensurile de stăpânire. În câteva generaţii, efectele acumulate al acestei stări de lucruri n-au întârziat să se arate.

— Corupţia, deşi omniprezentă, este aproape invizibilă pentru că este consubstanţială sistemului: dintru început, nu eşti răsplătit decât în funcţie de serviciile pe care i le aduci. Economia strict ortodoxă a sistemului nefiind viabilă, el subzistă în interior doar prin schimburi de servicii şi datorită unei înfloritoare economii paralele, care se supune principiilor naturale, verificate de negoţ timp de milenii, iar în exterior printr-un schimb de mărfuri de calitate proastă în cadrul sistemului, precum şi, în afara lui, printr-un un spionaj

tehnologic bine organizat. În comunism nu se poate trăi, oricât ar fi de paradoxal, decât din „furt”, noţiune vagă în sine de vreme ce „totul este al nostru”. Noţiunea de „corupţie” este una dintre cele care se conturează cel mai greu şi mai încet după trecerea la o societate liberă.

— Natura abstractă a sistemului face ca el să fie lipsit de modalităţi de autoreglare atât în crizele ivite pe parcurs, cât şi în momentele-cheie, care sunt cele ale schimbării Numărului Unu pe plan intern şi mai ales la vârf, adică la Moscova. Aceste schimbări s-au întovărăşit mereu cu o schimbare de „stil” şi uneori cu seisme grave. Publicarea „Raportului Hruşciov” a dus la rezultatele pe care le-am văzut. Succesiunea la conducere n-a fost reglementată şi nici nu poate fi prea precisă într-o „conducere colectivă”. Natura dictatorială a sistemului favorizează însă ajungerea la postul de conducere suprem a indivizilor celor mai ambiţioşi, mai setoşi de putere şi totodată destul de vicleni ca să nu-şi nelinişteascâ dinainte colegii. Practica însăşi a puterii tinzând să deregleze psihicul celui care o foloseşte, şi anume cu atât mai mult cu cât puterea este mai mare, rezultatele nu pot fi decât cele sângeroase pe care istoria acestui secol ni le-a arătat din plin pe toate continentele unde s-a instaurat acest regim.

— „Secretomania”, ca şi birocraţia, nu este o caracteristică întâmplătoare a regimului, ci se leagă strâns de natura sa. Dacă a doua contribuie doar la lipsa lui de supleţe, prima este de departe cea mai periculoasă: ea este răspunzătoare, între altele, şi pentru faptul că nu se va putea scrie multă vreme, în unele cazuri niciodată, o istorie absolut exactă a celor petrecute. Este aici una dintre cauzele principale ale întârzierii „procesului comunismului” pe care îl doresc atâtea milioane de oameni. Iar faptul că un politician atât de bun cunoscător al realităţii sovietice precum Gorbaciov a putut să-şi imagineze că regimul va rezista „transparenţei” dă hotărârii sale (şi a celor ce l-au susţinut) o culoare aproape disperată.

— Ţinând seama de caracterul agresiv al doctrinei, care-şi mărturiseşte dorinţa de a cuceri întreaga lume, „ciorchinele

de dictaturi” pe care îl constituie sau l-a constituit, un timp, sistemul a fost pentru restul lumii un pericol incalculabil. El este şi azi un pericol potenţial, în măsura în care partidele comuniste rămân legale şi în care serviciile lor de informaţii şi contrainformaţii, care lucrează împreună şi centralizat, sunt încă răspândite în lumea întreagă, chiar dacă „în adormire”. Într-adevăr, ele sunt formate din oameni în carne şi oase, dintre care mulţi vor rămâne supuşi structurilor în care sunt integraţi, fie că acelea sunt sau nu „la putere” (recompensarea financiară a serviciilor n-a fost niciodată o problemă, iar structurile politice ale comunismului s-au transformat în structuri economice active) şi cu atât mai mult cu cât, în multe cazuri, acestor structuri li se alătură un set de convingeri căpătate în copilărie, care se înlătură mult mai greu decât un guvern.

Întrebarea rămâne aceeaşi ca şi la înfrângerea nazismului: cum să facem să nu se mai întâmple?

Scrierea, publicarea şi răspândirea de memorii şi texte consacrate acestui subiect este de o importanţă extremă. Ea va sfârşi, poate, prin conturarea prudentă a unei noţiuni pe care aş numi-o *culpabilitate ideologică* şi pe care o socotesc mai fecundă decât aceea, uşor ceţoasă, de „culpabilitate metafizică”. În afara oricăror măsuri legislative sau practice, ar fi bine ca tinerii tentaţi de către o ideologie sau alta să fie avertizaţi că pot deveni un fel de *serial killers* (adică personaje cu totul opuse idealului pe care doresc să-l servească) dacă aderă la orice formaţiune politică în care se practică, pe de o parte, agresivitatea (cu corolarele ei, indiferenţa faţă de mijloace), iar pe de alta, ascultarea totală şi necondiţionată faţă de superiorul ierarhic. Reunirea acestor trei elemente – *natura politică a ideologiei, natura ei agresivă şi ascultarea oarbă practicată de adepţii săi* – nu poate duce decât la rezultatele pe care le-am văzut în timpul existenţei noastre, ea fiind prezentă în toate ideologiile totalitare, de dreapta sau de stânga, pe care le-am cunoscut până acum.

*

Dar să ne întoarcem la sfârşitul anului 1947.

Sentimentul de prăbuşire definitivă a lumii în care deschisesem ochii ne-a întovărăşit de atunci încoace fără încetare; la drept vorbind, n-a fost zi în care să nu ni-l fi confirmat. Chiar propaganda oficială vorbea de construirea unei lumi noi, ce se ridica pe ruinele celei vechi; aceasta trebuia deci mai întâi distrusă şi se ştie că dărâmarea uneii construcţii costă uneori mai scump decât ridicarea uneia noi. Loviturile care se abăteau asupra generaţiei părinţilor noştri se asemănau cu valurile de la mal, care reiau ecoul frământărilor din larg: nu am fost singura ţară cu un astfel de destin.

În februarie 1948 am părăsit apartamentul din Piaţa Amzei şi ne-am reinstalat la Olteniţa. Câteva pagini de jurnal, scrise în camerele goale în care rămăsesem de pază în timp ce se efectua primul transport, exprimă o deznădejde a cărei adâncime mă surprinde şi acum. Ţin minte că încercam, raţional, să mă liniştesc: pendularea cu locuinţa între Olteniţa şi Bucureşti, o dată la trei-patru ani, existase de când mă ştiam; ar fi trebuit să privesc totul cu mai multă detaşare. Dar vedeam cu ochii o falie mult mai adâncă, o schimbare a tuturor rosturilor care mă cufunda într-o stare insuportabilă, cea a unei suferinţe acute, împletită cu o reacţie de revoltă. Era ca o operaţie fără anestezic, impusă unui organism sănătos. Intuiţia mea nu greşea. Se apropiau încercări pe care nu şi le închipuia încă nimeni, în care aveau să fie loviţi oameni dintre cei mai obişnuiţi, mai harnici şi mai corecţi. Ca să scape cineva neatins trebuia să nu fi fost fruntaş nici în satul lui, nici în meserie, nici în profesie, nici în vreo altă categorie în care ar fi putut să se distingă. În familia mea şi a lui Pascal urma să asistăm la o serie de arestări şi condamnări politice – numite „penale” când cel vizat era trimis la închisoare, „administrative” când era vorba de lagăre de muncă –, de multe ori repetate asupra aceleiaşi persoane: două asemenea condamnări pentru tata, două pentru unchiul Ionel, două pentru mătuşa lui Pascal, Alina Pilat, care ne găzduise în casa ei. Unchiul Mitică a murit în domiciliu forţat. Dodel a fost condamnat o singură dată, ca şi

socrul său Mircea Frigator, tatăl Nanei; la fel şi singurul unchi al lui Pascal, Ion Bentoiu, care însă a murit în detenţie după câteva luni. Tatăl lui Pascal a stat în diferite închisori, mai întâi în calitate de fost demnitar, timp de opt ani fără judecată, apoi, a doua oară, numai cinci ani, moartea întrerupând pentru el, la vârsta de 70 de ani, executarea unei condamnări politice la douăzeci şi cinci de ani de temniţă grea. Pe lângă toate acestea, evacuările silite, spolierile aproape că nici nu mai trebuie amintite.

Credeam, aşadar, că ştiu câte ceva despre natura noului regim şi mijloacele cu care îşi realizase programul. Mărturiile ieşite la iveală în ultimii zece ani mi-au dovedit că eram încă departe de adevăr. Pe atunci acceptasem uneori o teorie (desigur răspândită cu bună ştiinţă) conform căreia represiunea s-ar fi abătut asupra unei pojghiţe foarte subţiri din societatea românească, cea reprezentată de „burghezie” (termen cu conotaţii apăsat negative). Tot ce am citit în ultimii ani mi-a infirmat această teză. Încă nici nu putem cuprinde cu mintea ce a fost cu adevărat represiunea la sate, cum s-a petrecut decapitarea lor, ce a însemnat sărăcia materială şi mutilarea morală care au urmat. Poate cele mai tulburătoare mărturii pe care le-am citit au fost ale celor două ţărănci eroice, Anuţa Nandris şi Elizabeta Rizea. Poate că dintre imaginile reunite la televizor în *Memorialul durerii* (atât de greu de suportat încât mulţi refuzau să le privească) cel mai puternic mi-a rămas întipărite în minte chipurile ţăranilor din Vrancea cărora li se luase pământul plătit cu sânge, în război, de ei şi de părinţii lor. Nu, nu doar o „pojghiţă” din societate a fost atinsă, ci întreaga populaţie a ţării, adusă la stadiul de cocă moale şi turnată într-o formă nouă. Şi e de la sine înţeles că pentru această prefacere, petrecută într-un deceniu şi ceva, a fost nevoie de o uriaşă putere exterioară ce s-a folosit de orbirea, slăbiciunea sau indiferenţa foştilor parteneri de război.

Istoria, istoria! Unui observator superficial, curgerea ei îi pare cu neputinţă de zăgăzuit. Dar ea nu poartă nici o vină, ea nu este un personaj activ, ci o simplă construcţie a minţilor şi faptelor noastre. Dramele şi tragediile ei sunt mai

întâi interioare, ele se petrec în spaţiul dintre dorinţă şi acţiune, dintre poftă şi minte, dintre iubire şi ură. Dacă rămâne vreo istorie de scris, este cea a mentalităţilor, dar nu suntem încă destul de liberi ca s-o facem. Iar libertatea se clădeşte pe respect. Fără respectul de sine, care ne interzice minciuna, şi fără respectul de celălalt, care ne interzice să-i dăunăm, libertatea noastră se stinge ca o lumânare în bătaia furtunii.

De la întâmplările povestite aici a trecut o jumătate de veac, dar în mintea generaţiei noastre ele sunt proaspete ca ziua de ieri. Şocul acelor ani ne-a scos dintr-o stare de normalitate pe care o crezuserăm ţinând de legea firii, iar în lumea în care intraserăm n-aveam niciun fel de reper. Nimic nu era ce părea să fie, nici o realitate nu mai corespundea cu numele său: era o ocupaţie străină ce se prezenta drept eliberare, o dictatură denumită democraţie, un război civil intitulat lupta pentru pace, o ură declarată „sfântă”, o frică răsplătită ca devotament, o plăcere a sadismului cultivată în chip de conştiinţă superioară. Cuvintele îşi vedeau desfigurat înţelesul, semnul fiecărei valori era întors.

Această jumătate de veac n-a trecut fără urme. Ele sunt scrise pe obrajii noştri, dar şi în cutele din creierul fiecăruia. Ferice de cei ce au putut practica un dialog interior liber şi uneori chiar un dialog cu glas tare, fără urmă de ascunziş, între prieteni! Am avut acest privilegiu, pentru care păstrez destinului o recunoştinţă adâncă. L-am avut mai ales pe cel de a vedea evoluând personalitatea şi prestaţia artistică ale lui Pascal şi ale Ioanei, fiica ce ne-a fost dăruită spre bucuria celor ce o cunosc. Personal, începând cu a doua jumătate a vieţii am putut să lucrez, să călătoresc şi chiar să public. Suferinţa o trăisem prin trupul şi mintea celor apropiaţi, în amintirea cărora scriu acum.

Pentru textul de faţă, le mulţumesc martorilor şi prietenilor din generaţia mea, împreună cu care am verificat o mulţime de amănunte, rugându-i chiar pe unii dintre ei să-l citească în întregime. Aş vrea să-mi pot continua povestirea până la acea răscruce a anilor 1963—64, când s-a petrecut eliberarea celor mai mulţi deţinuţi politici şi după care viaţa a devenit

oricum, pentru câtva timp, mai respirabilă. Aş vrea, dar la vârsta noastră de astăzi cum putem afla cât ne mai rămâne din „timpul ce ni s-a dat”? Ştiu că mă adresez mai degrabă unor necunoscuţi mai tineri decât mine, cărora istorisirea mea le va părea poate un basm ciudat. Îmi doresc să-i pot reînvia chipurile şi întâmplările până la capăt.

La preţul de vânzare se adaugă 2%,
reprezentând valoarea timbrului
literar ce se virează
Uniunii Scriitorilor din România.
Cont nr. Ro44 RNCB 5101 0.000 0171 0001.
B.C.R. Unirea, Bucureşti

Redactor
OANA BÂRNA

Tehnoredactor
DOINA ELENA PODARU

DTP
STELIAN BIGAN

Corector
MARIA MUŞUROIU

Apărut 2007
BUCUREŞTI – ROMÂNIA

Lucrare executată la S.P. „BUCUREŞTII NOI”.